

КАЗАН УТЛАРЫ

ӘДӘБИ-НӘФИС ҺӘМ
ИЖТИМАГИЙ-СӘЯСИ ЖУРНАЛ

1922 ЕЛНЫҢ МАЙ АЕННАН
БАШЛАП ЧЫГА

Бу санда

ГАБДУЛЛА ТУКАЙНЫҢ ТУУЫНА – 135 ЕЛ

Тукай нәселе киләчәккә бара... (Равил ФӘЙЗУЛЛИН, Ренат ХАРИС, Мөдәррис ӘГЪЛӘМ, Рәдиф ГАТАШ, Разил ВӘЛИЕВ, Харрас ӘЮП, Газинур МОРАТ, Гөлүсә БАТТАЛОВА, Айрат СУФИЯНОВ, Сирень ЯКУПОВА, Булат ИБРАҺИМ шигырьләре).3

ГАМЬЛЕ ӘҢГӘМӘ

Марат ӘХМӘТОВ: «Өметбез – фидакарьларда» (ТР Дәүләт Советы Рәисе урынбасары Марат ӘХМӘТОВ белән Рөстәм ГАЛИУЛЛИН әңгәмәсе).9

ШИГЪРИЯТ ҺӘМ ЧӨЧМӘ ӘСӘРЛӘР

Рәдиф СӘГЪДИ. Алло, кем әле бу?! Роман.13
Ленар ШӨЕХ. Офыклардан қояш күренә... Шигырьләр.51
Фоат ГАЛИМУЛЛИН. Сары каеш билләрдә. Автобиографик бәян.56
Ләис ЗӨЛКАРНӘЙ. Идегәй итеге. Қунычтагы ильязма.109

«Аһ, ТУГАН КАУМЕМ ГАЗИЗ!» ӘДӘБИ КОНКУРСЫ

Айзирәк ГӨРӨЕВА-АКЧУРА. Истанбул малае. Повесть.123
ТР Язучылар берлегенең XIX корылтаеннан фоторепортаж.162

ХӨТЕР ЯКТЫСЫ

Рәшит ӘХМӘТҖАНОВ. Күкрәп керик яңа гасырларга. Шигырьләр.164

ГАЗИЗ ТАВЫШЛАР

Нәсим АКМАЛ. Ул каләмен манды бәгыренә... (Рәшит Әхмәтҗановның тууына 80 ел).166
Нәсим АКМАЛ. Туган як җырчысы (Рәшит Гәрәйнең тууына 90 ел).167

ГАБДУЛЛА ТУКАЙ ИСЕМЕНДӨГЕ ДӘУЛӘТ ПРЕМИЯСЕНӘ КАНДИДАТЛАР

Тәлгат ГАЛИУЛЛИН. Канатлы ижат.168
Лилия ГЫЙБАДУЛЛИНА. Былбылларын эзләп, таңнар туа.172

ГАБДУЛЛА ТУКАЙНЫҢ ТУУЫНА – 135 ЕЛ

Наил ТАИРОВ. Бөек шагыйрьнең рус телендәге беренче тәрҗемәләре һәм биографиясе.175

КИТАП КҮЗӘТҮ

Дания ЗАҺИДУЛЛИНА. Тукай юбилеена – кыйммәтле бүләк.178

БАЛАЛАР КИТАПХАНӘСЕ

Йолдыз ШӨРАПОВА. Туган телемне өйрәнәм. Шигырьләр.180

ЖАНИСӘП – 2021

Илдус ЗАҺИДУЛЛИН. Россиядә халык санын алу тарихы.183
Ижтимагий-мәдәни тормышыбыздан.190

**БАШ МӨХӘРРИР –
Рөстәм Госман улы
ГАЛИУЛЛИН**

ИДАРӘ:

**Ирада Әюпова
Разил Вәлиев
Рәдиф Гаташ
Искәндәр Гыйләжәв
Айрат Зарипов
Дания Заһидуллина
Рәзил Зәйдулла
Илгиз Зәйниев
Илфак Ибраһимов
Зиннур Мансуров
Ким Миңнуллин
Газинур Морат
Рүзәл Мөхәммәтшин
Айдар Сәлимгәрәев
Равил Фәйзуллин
Илсур Һадиуллин
Данис Шакиров
Ленар Шәех**

Баш мөхәррир урынбасары: Вакыйф Нуриев.

Жаваплы сәркатип: Ландыш Әбүдәрөва.

*Бүлек мөхәррирләре: Фәнил Гыйләжәв, Фирүзә Җамалетдинова,
Камил Кәримов, Рамил Ханнанов.*

Мөхәррирләр: Лилия Гатауллина, Элеонора Җамалиева, Илгизә Сабирова.

Сайт мөхәррире: Ләйсән Зарипова.

Исәп-хисап бүлеге: Эльвира Камалова (өлкән бухгалтер).

Машина йөртүче: Наил Кадыйров.

✉: Редакция адресы: 420066, Казан, Декабристлар урамы, 2.

☎: Баш мөхәррир – 222-05-50 (өст. 1618).

Кабул итү бүлмәсе – 222-09-83 (өст. 1617).

Баш мөхәррир урынбасары – 222-09-83 (өст. 1612).

Шигърият, сәнгать һәм хатлар бүлеге – 222-09-83 (өст. 1616).

Исәп-хисап бүлеге – 222-09-80 (өст. 1266), касса – 222-09-84 (өст. 1874).

Сайт: kazanutlary.ru; электрон почта: kazanutlari@yandex.ru

★ Авторлар фикере редакция фикере белән туры килмәскә мөмкин.

★ Редакциягә килгән кулъязмалар рецензияләнми һәм кире кайтарылмый.

★ Басмаханә гаебе белән киткән житешсезлекләр өчен редакция җавап бирми, брак журналларны алыштыру мөмкинлеге юк. Алар хакында 519-44-61 телефоны белән басмаханәнең техник контроль бүлегенә хәбәр итәргә кирәк.

Гамәлгә куючы – «ТАТМЕДИА» акционерлык җәмгыяте.

Нәшер итүче – «ТАТМЕДИА» акционерлык җәмгыяте.

Нәшер итүче адресы: 420097, Казан, Академия урамы, 2.

Журнал редакциянең компьютер үзәгендә җыелды һәм битләргә салынды. Айга бер тапкыр чыга.

Басарга кул куелды 31.03.2021, график буенча 31.03.2021, басылып чыгу вакыты 05.04.2021.

Офсет ысулы белән басыла. Кәгазь форматы 70x108¹/₁₆.

Нәшер-хисап табагы 14,2. Басма табак 12 (16,8). Заказ Е-957. Тираж 8032.

Журнал Элемтә, мәгълүмати технологияләр һәм гаммәви коммуникацияләргә күзәтү буенча федераль хезмәтнең Татарстан Республикасы идарәсендә 2020 елның 13 ноябрендә теркәлдә.

Теркәлү таныклыгы ПИ № ФС77-79467.

Индекслар: 73210 (Татарстаннан читтә яшәүче физик затлар өчен), П2365 (Татарстанда яшәүче физик затлар өчен), 16262 (Татарстаннан читтәге юридик затлар өчен), П2368 (Татарстандагы юридик затлар өчен). Бәясә ирекле.

Республика матбугат һәм массакүләм коммуникацияләр агентлыгы ярдәме белән чыгарыла.

«ТАТМЕДИА» АҖ филиалы «Идел-Пресс» полиграфия-нәшрият комплексында басылды.

420066, Казан, Декабристлар урамы, 2.

12+

ТУКАЙ НӘСЕЛЕ КИЛӘЧӘККӘ БАРА...

Равил ФӘЙЗУЛЛИН

Яздан аерып булмый Тукайны!
Язда килгән, язда ул янган.
Язы, киләчәге барлар ничек китсен,
ничек югалалсын дөньядан.

Язны жуймый кара елларда да,
халыкның ул гүзәл гамьнәрен,
хыялларын чорлар аша безгә –
бүгенгегә китереп бәйләде.

Тел яшергән Тарих кына белә
бар кылганын аның, күргәнән.
Ә шулай да булалган бит Илгә
игелеклелек кылу үрнәге!

Бу тарихта мәшһүрләрне куйсаң
ул яшәгән хәлгә, урынга,
байтагының шаулы даны түгел,
чыкмас иде, бәлки, тыны да!

Яшәрен һәм үлемсезлеген
дәлилләүгә мохтажмы халык?
Шикләнүче булса, кара, тикшер,
Бер бәгърен – Тукаен алып.

Апрель.
Кемнәр көтми ышанулар, гөлләр,
яшәрүләр биргән бу айны?
Яздан, гаделлектән, киләчәктән
Мөмкин түгел аеру Тукайны!

Ренат ХАРИС

Тукай таптап тузан иткән ташлар
дуен булып яткан Жәекка...
Һәм сәеккан Жәек... Йөзмәс булган
шагыйрь кереп баскан каеклар.

Ник уалган димсез бу ташлары?
Тукай шулай авыр булганмы?
Ә бармы соң Жирдә жиңел шагыйрь –
шагыйрь иннәрендә ил җаме!

Казан ташы, бәлки, күтәрер дип,
Иделенә кайткан әйләнеп...
Көтмәгәндә, Тукай жиргә ингән,
иннәренә алгач галәмне...

Күңел кошы калган бу дөньяда –
тар дөньяга ничек сыясың?
Ул шагыйре кебек ятим түгел –
Һәр йөрәктә аның оясы!

Мөдәррис ӘГЪЛӘМ

Тукайга эндәшү

Исәнме, Тукай!
Жыенып
Килдем бит әле сиңа.
Кемнәрдер минем кулыма
Сал, диеп, чәчәк сона.
(Тукайжан, беләсәң инде,
Мин үзем чәчәк сиңа.)

Калтырыйм, куркам,
Бу илдә
Ни генә кичермисең.
Өстәвенә, син бит әле
«Мәктәбең ничек, – дисең.
(Тукайжан, миңа бит кичә
Бирелгән сиңең исем.)

Мәктәбең?
Мәктәбем инде
Синдә бит... Туфан, Хәким
Сиңа дип белеп киттеләр.
Ә өстәп нәрсә әйтим?
(Тукайжан, кяфер илендә
Мин ятим монда, ятим.)

Өстәсәң өстәрлекләр бар,
Дәүләтем башын сона.
(Тукайжан, Ташаягыңда
Саталар әле сыра.)
И, кичер, быел беренче
Зыярәт кылам сиңа.

Син һаман безнең татарның
Мәктәбе ничек, дисең. –
Үзгәрми әле мәктәпләр,
Үзгәрә бары исем.
(Тукайжан, баргач, әрнүен
Сөйләр бер Мөдәррисең.)

Сиңа барганчы, кычкырып
Каласы иде бары.
Кычкырсын иде минем күк
Нәкъ миннән соңгылары.
(Тукайжан, бездә бит әле
Синәң сүзеңнең жаны.)

...Хәзергә хуш әле, Тукай,
Сүнмәгән әле утың...
Барып бер зыярәт кылайым
Син, диеп, Шамил йортын.

Рәдиф ГАТАШ

Тукай тажы

Шигърият!
Тагын жаныңны
Барлый яз – чираттагы...
Нурланып яна биектә
Тукайның мирас тажы...

Уй житә алмас шигъри таж! –
Бармы, әйт, сиңа лаек?!
Мин! дигәннәрне варис дип
Танырмы зирәк халык?
Хакның тик исемен әйткәнгә
Әжер без көтмибезме?!

Изге кэгъбэгә пакъсезләр,
Исерекләр үтмибезме?!
Көч, дәрәжәбез дә бардыр
Йолдызга үрелергә?!
Ходай... аһ, Тукай каршында
Курку да булса бездә!

Ә бармы моңсыз – шигърият?!
Әдәпсез әдәбият?!

Үзең әйт, Шигырь Алласы,
Вөжданны безнең уят!

Мәңгелек жыр – «Туган тел»не
Котлый яз – чираттагы...
Биектә һаман кул житмәс,
Сатылмый, вакланмый торган
Шигърият –
Тукай тажы!

Разил ВӘЛИЕВ

Кабан күле

Серләреңне аччы, Кабан күле,
Сөйлә әле бөтен белгәнең.
Яттан сөйлә Тукай шигырьләрен,
Шушы булыр ин зур бүлгән.

Суларың да энә кибең бара,
Аерылгансың инде елгадан.
Болагың да соңгы мәлен көтә,
Яшел кәфененә уранган.

Сөйләп калчы, Кабан, серләреңне...
Йөзгән, диләр, синдә пароход.
Үпкәләмә... сине гаепләмим,
Болай гына сорыйм, яратып.

Ничә еллар инде эндәшмисең,
Бер давыллап, ярсып ал, Кабан!
Урамнарға, мәйданнарға чык бер,
Сәлам тапшыр жиргә Тукайдан.

Шаула, гөрлә Печән базарыдай,
Сөйлә әле бөтен белгәнең:
«Кисекбаш»ны сөйлә, «Шүрәле»не,
Карахмәтнең тимер беләген.

Барысы яңа, барысы кызык безгә:
Күпме алтын синең төбөңдә?
Ничә дистә мәчет манарасы?
Күпме кан-яшь сиңа түгелгән?

Чынын сөйлә... Тукайларның гомере
Нигә алай иртә өзелгән?
Аннан сөйлә ниләр күргәнеңне.
Унжиденче елның көзеннән...

Тирә-юньдә дөнья шундый матур!
Ярларыңа басып карале.
Тукай нәселе киләчәккә бара,
Безнең белән син дә бар әле.

Эндәшмәде Кабан... Яшел күзе
Өмет катыш моң һәм зар тулы.
«Китмә» дигән кебек, дулкыннары
Аягыма килеп сарылды.

Харрас ӘЮП

Барып җитәр көне...

Кулларына каләм тоттырган да
Карап торган язмыш читтән генә:
Янәсе, ни язар икән ятим
Кыска гомеренең битләренә?
Бу дөньяда гаме булганнарға
Язар сүз бетәме исән чакта?
Ниләр язсын Тукай –
Баганага
Сөялгәндә еллар чыгып чатка?!
Бирмеш көннәренең яраламый
Гына киткәннәре аздыр аны,
Шигырь белән бергә хатлар язган –
Бар арада нужда яздырганы.
Дусларына хәл-әхвәлен язган,
Апасына сәлам-сагынмалык:
Хәзер бөтен дөнья алып укый,
Юк, без генә аңа кагылмадык.
Колач жәеп, каршы чыгып тора
Шагыйренә инде ерак чорлар.
(Тарих өчен хатлар язып бүген
Кайберәүләр Тукай булмакчылар!...)
Кыска гомеренең битләрендә
Хатлары бар кыска-кыска гына –
Килә тора язганнары һаман,
Карамыйча вакыт кысканына.
Ул хатларны ачып, үз чорына
Дастан итеп укый аңлаганы.
Алда һаман Тукай хатларының
Барып җитәр көне алда әле...

Газинур МОРАТ

Петербургда, Тукай һәйкәле эргәсендә

Басып тора юллар чатында ул,
Мәңге дымык жыллар иркендә.
Безне хәзер шәһри Питерга да
Тукай үзе дәшеп китерә.

Бер жанына жылы табалмыйча,
Илдә йөдәп йөргән чагында,
Ул үзе дә килеп чыккан энә
Урыс пайтәхете ягына.

Бер жанына дәва эзләп килеп,
Тынсыз иткән тынчу һавасы.
Жир читенә барып юансаң да,
Табылмастыр инде дөвасы.

Иң зур илдә сулар һава житми,
Иң зур илнең кысан читлегә.
Сыктый-сыктый сыза бара Вакыт,
Читлектәге былбыл шикелле.

Иң зур илдә мыскал ирегең юк,
Иң зур илдә мыскал хакың юк.
Каган бабаң кебек, Дала буйлап
Бер жылдерер идең, атың юк.

Дала түгел – каласында менә
Качар жай юк тынчу хавадан...
Гасыр узган юкса...

Ә илләрдә
Ютәл өянәге һаман да.

Басып тора юллар чатында ул,
Мәңге дымык жыллар иркендә.
Ел да аңа апрель иртәсендә
Акъябиләр чәчкә китерә.

Гөлүсә БАТТАЛОВА

Ярлыкагыл!

Елый-елый «Туган тел»не жырлыйм –
Бер йөрәктә бүген мең хәнжәр!
Үз ярасы жөйләнмәгән дөнья
Шагыйрь әрнүеннән бихәбәр.

Ярлыкагыл! Күз яшемне кичер!
Мескен заттан түгел кавемем!
Дәвер иярендә жир тетрәткән
Гаярьлекне йөртә калемем.

Дәүләтле дә, гайрәтле дә чагым
Төшләрәмдә канны котырта.
Елый-елый «Туган тел»не көйләп,
Ясин чыктым бүген коллыкка.

Ярлыкагыл! Горур карашымның
Сискәндерсә яшьле пәрдәсе.
Таш бәгырьләр байтак, кайда бүген
Тукай кебек йөрәк парәсе?

Табылыр күк жир тетрәрлек кодрәт,
Үз тарихың үзең язалсаң!
Илен бирмәс батыр алиһә мин
«Туган тел»не жырлап еласам!

Айрат СУФИЯНОВ

Тукайга

Тугры сүзең йөрәк каның белән
Иман нуры кушып язылган.
Уянырга, уйланырга өндәп,
Рухың дәшә жиһан языннан.

Үз халкыңның бәгыреннән тамган
Вөжданлы моң булып яшьнәдең.
Вакыт узган саен яшәрдең дә,
Үлемсезлек сулап яшәдең...

Шәхесеннең горур чәчәгенә
Кундырмадың сулу төсен дә.
Гаделлекнең син илчесе булып
Сакланасың халкың хисендә.

Тарсынганга читлек – дөньялыкны,
Күккә жәйдең фикер колачын.
Ераклашкан саен якынлаша
Гүзәл гамьле илһам кояшың.

Үзең тундың... соңгы сулышкача
Жан жылыңны бирдең халкыңа.
Вазифаңның бөеклеген аңлап,
Кимсетелгәннәргә хөрлек даулап,
Күтәрелдең хаклык хакына.

«Кайтмады үч... сынды кылыч» диеп
Язсаң да син соңгы көченнән,
Бәгырьләрне телгән күңлең кошы
Һәр яз саен моңлы сайрап уза
Хаклык көткән дөнья эченнән.

Сирень ЯКУПОВА

Үз телемдә сүз әйтимче,
И дөнья, колагыңа!
Гомер кыска, җавап көтмим,
Син бары тыңла гына.

Ишет кенә, сикерт кенә
Чал кашыңны, сокланып,
«О бөек Тукай теле!» – дип,
Тәүге аваздан танып...

Булат ИБРАҢИМ

Күкрәп яшә, Тукай!

Апрель карый Тукай күзе белән,
Апрель дәшә Тукай сүзе белән.
Тукай яшьни язның күкрәгендә,
Тукай яши халкым йөрәгендә.

Тереләрдән тере,
Кылыч кебек теле.
Күкрәп яшә, Тукай,
Яшә, Тукай иле.
Мескен түгел, бөек,
Кул җитмәслек биек.

Күкрәп яшә, Тукай,
Яшә, Тукай теле.

Үткәннәрдән киләчәккә таба
Тукай сүзе гасырларны яра.
Тукай яшьни дөнья күкләрендә,
Тукай яши халкым йөрәгендә.

Мескен түгел, горур тота башын,
Һәр татарның Тукай – замандашы.
Тукай яшьни дөнья күкләрендә,
Тукай яши халкым йөрәгендә.

МАРАТ ӘХМӘТОВ: «ӨМЕТЕБЕЗ – ФИДАКАРЬЛӘРДӘ»

Апрель саен татар халкы үзенең бөөк улы Габдулла Тукайның туган көнен билгеләп үтә. Шагыйрьнең моннан 115 ел элек, төгәлрәге, 1906 елның 17 апрелендә «Фикер» газетасында басылып чыккан «Безнең милләт үлгәнме, әллә йоклаган гынамы?» дигән макаләсә хәзер дә актуаль яңгырый. ТР Дәүләт Советы Рәисе урынбасары Марат Әхмәтов җитәкчелегендәге Комиссия дә бүгенгә көндә, Тукаебыз айтканчә, «һушы гына киткән» милләтебезне «уяту» белән мәшгуль.

Фото ТР Дәүләт Советының мағбугат хеҙмәтенән алынды.

– Марат Готыфович, әңгәмәне бер ай элек узган Язучылар берлеге корылтаен искә алу дан башлык әле. Чыгышыгызда каләм әһелләрен милли мәсьәләләрдә, телебезне саклау юнәлешендә активрак булырга өндәдегез, яңа рәис итеп, үз сүзен туры әйтә ала торган абруйлы, кыю кешене күрергә теләвегезне җиткердегез. Дөресен әйткәндә, нәкъ менә сезнең чыгыштан соң, кайсы кандидатны сайларга белми икеләнгәннәренң байтагы Ркаил Зәйдуллага үз тавышын бирде кебек...

– Язучылар берлегенә, чыннан да, зур өметләр баглыйм. Гомумән, язучыларның иҗатта гына түгел, милли тормышта да активлашуын теләр идем. Алар – халык күз алдындагы кешеләр, сүзләре үтемле. Әгәр телебезне саклауда битарафлык күрсәтсәләр, язганнарын кем укыр? Мин яздым, укысыннар дип кенә булмый. Китапларың укучыларга барып җитсен, әсәрләрең халык күңеленә керсен өчен үзең дә тырышырга тиешсең. Язучылар берлегенә кергән өч йөздән артык кешедән торган зур көчне татар телен саклау һәм үстерү мәсьәләсенә ныклап жәлеп итү безнең Комиссия эшчәнлегенә дә ярдәм итми калмас. Соңгы ярты елда мин бик күп язучылар белән очраштым, фикер алыштым. Аерым-аерым да күрештек, Язучылар берлеге бинасына барып, аксакал әдипләр һәм урта буын, шулай ук яшь язучылар белән дә очраштык. Фикер-тәкъдимнәрен кабул иттек, тик аларны бары уртак көч белән генә гамәлгә ашырырга мөмкин. Мин язучыларыбызның телне саклау һәм үстерү юнәлешендә иң алгы сафта булуын теләм. Әдип ул ижтимагый тормышта да кайнап яшәргә тиеш. Корылтайда шушы максатларны күздә тотып чыгыш ясадым. Комиссия әгъзасы, Дәүләт Советы депутаты Ркаил Зәйдулла мин үзем бик хөрмәт иткән Туфан ага Миңнуллин чалымнарын күрәм. Күренекле язучы, кыю фикерле,

белемле, эрудицияле шәхес. Милләт трибунасын тотуда ул инде үзен күрсәтте. Язучылар берлеген дә Комиссия эшчәнлегендәге терәк баганаларның берсенә әверелдерсен иде дип телім.

– Сез татар язучыларының күбесен якыннан беләсез, язган әсәрләрненнән дә хәбәрдар, Язучылар берлеге эшчәнлеген дә күзаллыйсыз, шигырьләрен ятган сөйләргә яратасыз. Югыйсә тормыш юлыгызның зур өлеше әдәбияттан ерак тоелган өлкәләрдә житәкчелек итеп узган...

– Әдәбиятны ярату ул житәкче булу-булмауга, кайсы өлкәдә хезмәт итүенә бәйле түгел дип уйлыйм. Милләтебез талантлы шагыйрьләргә бай. Шуңа да миңа әдипләрнең тулаем ижаты түгел, нәкъ менә аерым шигырьләре ошый. Ә алар бик күп! Мәсәлән, Гарифжан Мөхәммәтшин, Кадыр Сибгатуллинның шигырьләрен үз итәм. Проза әсәрләренә килсәк, Гомәр Бәширов, Мөхәммәт Мәһдиев ижатын якын күрәм. «Ватаным Татарстан» газетасы редакциясе башлап жибәргән «Бөекләр эзеннән» проекты да аларның әсәрләрен кабат укып чыгарга этәрде. Көндәлек матбугатны, журналларны даими карап барам.

– **Марат Готыфович, вакытлы матбугатта, китапларда татар халкы, милләт дип ут йотып, әсәрләр, мәкаләләр язучылар арасында үз балаларына ана телен өйрәтмәгән, татарлыктан тәмам ваз кичкән онык тәрбияләнүчеләр дә юк түгел...**

– «Сезнең балаларыгыз, оныкларыгыз нинди телдә сөйләшә?» дип соравыңмы бу? Халык язучысы Рәбит Батулланың: «Гаилә – минем дөүләтем. Мин – аның Президенты. Хатын – финансы министры. Минем дөүләтемдә татар теле – дөүләт теле», – дип чыгыш ясаганы истә калган. Шуңа ук сүзгә мин дә ихластан кабатлыйм. Безнең өйдә балалар да, оныклар да үзара татарча аралаша, туган телне белә. Дөрәсен әйткәндә, татар кешесеннән баласы һәм оныгының татарча белүе турында сорау гайре табигый хәл инде. Сәер бит инде бу! Татар гаиләсендә бала яки оныкның ана телендә сөйләшүе гадәти булырга тиеш.

– **2020 елның 6 июлендә Татарстан Республикасы Президенты каршындагы Татар телен саклау һәм үстерү мәсьәләләре комиссиясен оештыру турында Указ чыкты. Сөз аның рәисе итеп билгеләндегез. Комиссиянең эшли башлавына әле бер ел да юк, шулай да беренче нәтижеләрне чыгарырга мөмкиндер?**

– Мин үзем, әлбәттә, бу темадан ерак кеше. Татарча сөйләшә белү генә ул әле тел мәсьәләләрендә белгеч булдым дигән сүз түгел. Бу – саклык таләп итә торган чәтерекле, катлаулы мәсьәлә. Шуңа күрә проблеманы өйрәнү өчен күп йөрергә, күпсанлы очрашулар үткәргә туры килде. Бу өлкәдә эшнә әле дә дәвам итәбез. Республикабызда туган телгә ихтыяж кимүе сизеләп тора. Татарстаннан читтә яшәүче милләттәшләребез туган телебезне күбрәк кадерли, шуңа күрә дә эшчәнлегебезне соңгы берничә дистә ел дәвамында барлыкка килгән рухи бушлыкны тутыруга багышланган чараларга юнәлттек. Президентыбыз хәер-фатихасы һәм ярдәме белән төрле проектларны тормышка ашыра башладык.

Беркем өчен дә сер түгел: телне саклау өлкәсендә житәкчеләрнең шәхси үрнәге бик мөһим. Теләгән нәтиҗәгә бирмәсә дә, Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниягә багышланган институты базасында дөүләт органнары житәкчеләре өчен узган «Татар теле: рәсми чыгыш» курслары да шуңа максаттан оештырылган иде. Бүгенгә көндә сиксәннән артык министр урынбасары татарча чыгыш ясау серләренә өйрәнә. Шулай ук КФУ базасында Казан, Чаллы һәм Алабуга шәһәрләрендә татар телен өйрәнергә теләүче һәркем өчен бушлай курслар эшли.

Казан дәүләт мәдәният институты белгечләре белән берлектә республика районнарында төрле дәрәжә житәкче һәм хезмәткәрләргә халык белән аралашу өчен татар телендә чыгышлар ясау осталыгына өйрәтү буенча мастер-класслар уздыра башладык. Әлеге дәресләр ел дәвамында республиканың барлык районнарында да үтәчәк. Әмма бер дәрес белән генә ерак китеп булмый, район башлыклары һәм башка житәкчеләр бу башлангычны эзлекле рәвештә давам иттерер дип ышанабыз.

2020-2021 елларга районнардагы мәгариф, мәдәният, сәламәтлек саклау һәм социаль яклау оешмаларына татар телендә чыга торган газета-журналларны яздыру да милли матбугатны саклап калуга Хөкүмәт тарафыннан бик зур ярдәм булды дип саныйм.

Комиссия ТР Мәгариф һәм фән министрлыгы белән дә берничә урта кызыклы проект булдырды. Республиканың балалар бакчалары һәм мәктәпләрендә туган телдә (татар, чуваш, удмурт, мари, мордва) белем һәм тәрбия бирүнең иң яхшы тәҗрибәләрен билгеләү бәйгесендә жинүче 20 балалар бакчасы һәм 20 мәктәпкә – 500әр мең, берәз соңрак үз фәнен татар телендә укытучы 100 мөгаллимгә 50шәр мең сум күләмендә грант тапшырылды. Инде берничә ел дәвамында үткәрелә торган «Авыл укытучысы» конкурсы да күркәм гадәткә әйләнде. Бу бәйгеләр киләчәктә дә туган телебезне үстерү, яш буынга житкерү өчен яңадан-яңа алымнар уйлап табуга бер этәргеч булсын иде.

Республиканың мәктәпкчә белем бирү оешмалары – уеннар, интерактив такталар, укыту-методик комплеклар, матур әдәбият, ә мәктәпләр татар телендәге уку әсбаплары белән тәэмин ителде. Шулай ук бакчаларга, мәктәпләргә күренекле шәхесләребезнең портрет-плакатлары урнаштырылды.

Бүгенге көндә республикабыз шәһәрләренең халык күпләп йөри торган урамнарындагы реклама щитларында танылган татар шәхесләренең туган телгә багышланган мәгънәле сүзләрен, шигъри юлларын күрергә мөмкин. Ел дәвамында алар шулай ук район үзәкләрендә һәм зур юл буйларында урын алачак.

Киләчәк буын өчен сөйләм теле белән беррәттән язма телне саклау да мөһим. Бу уңайдан татар классик әдипләренең әсәрләрен электрон форматка күчерү эше давам итә. Аларны киң кулланылышка тарату кирәк дигән фикергә килдек: бүгенге көндә әлеге әсәрләр «ЛитРес», «Викитека» электрон китапханәләрендә һәм башка ресурсларда урнаштырыла. 2018 елда ук Президентыбыз ярдәме белән Татарстан китап нәшрияты татар әсәрләрен аудиоформатка күчерү эшен башлаган иде инде. Комиссия тәкъдире белән татар телендәге 40 аудиокитап «ЛитРес» китапханәсендә урын алды. Аларны һәркем бушлай тыңлый ала. Якин арада нәшрият тарафыннан әзерләнгән тагын 60 китап порталга урнаштырылачак.

Менә инде ярты ел дәвамында күренекле татар шәхесләре турында Татарстан Фәннәр академиясенең Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институты тарафыннан әзерләгән видеосиклның атна саен бер сериясе дөнья күрә. Бу – әлбәттә, башкарылган гамәлләрнең бер өлеше генә.

– Комиссия эшчәнлегенә кысаларында тормышның төрле өлкәләренә караган күпсанлы конкурслар да гамәлгә ашырыла. Әлеге бәйгеләрнең тәмамланганны да, давам иткәннәре дә Сезнең өметләрне аклаймы?

– Безнең төп максат – милләттәшләребездә туган телебезгә мөхәббәт уяту, ана телебезнең куллану даирәсен киңәйтү.

Татарча Википедия платформасында республикага кагылышлы яңа энциклопедик мәкаләләр тудыруга багышланган «Минем Татарстан» конкурсы узды. 115 катнашучыдан меңгә якин мәкалә кабул ителде. Бүгенге көндә «Татар 4.0» бәйгесендә көч сынашу давам итә.

Татар әдәби әсәрләрен сәнгатьле укучыларның «TATAR CYZE» республикакүләм конкурсы халыкта зур кызыксыну уятты. Әлеге бәйгегә дөньяның төрле почмакларында яшәүче милләттәшләрәбездән дүрт меңгә якин гариза кабул ителде.

Татарча компьютер уеннары, анимацион һәм кыска метражлы фильмнар чыгару буенча «Милли мультfest» республика балалар кинофестиваленең йомгаклау турына әзерлек эшләре бара. Жиңүчеләрнең исемнәрен тиздән – ай азагында беләчәкбез.

Татарстан Республикасы Театр эшлеклеләре берлеге белән үткәрелгән «Дөньяда күп нәрсә белдем син туган тел аркылы...» конкурсы заманча драматургия һәм театр сәнгатен үстерүгә багышлап уздырылды. Жиңүчеләрдән ел азагында премьералар көтәбез.

Комиссия игълан иткән татар телендәге әдәби әсәрләр бәйгесе дә авторларны кузгатты дип беләм. Инде бүгенге көнгә дүрт йөздән артык эшкә гариза килгән. Ел азагына кадәр бу сан бермә-бер артыр дип уйлыйм.

Әдәбиятыбызны яңа әсәрләр белән баеп, туган телебездә ижат итүче авторларны барлауга «Казан утлары» журналы да үз өлешен кертә бит. «Илең турында уйла», «Аһ, туган каумем газиз» бәйгеләренең популярлыгы шул хакта сөйли, минемчә.

Узган ел «ШАЯН ТВ» каналында зур уңыш белән үткән «Балачак жыры» бәйгесен быел да игълан иттек. Былтырғы 5 жиңүче жырга клип төшерелде, бүген аларны республиканың радио-телевидениеләрендә күрергә, ишетергә мөмкин.

Әле күптән түгел социаль челтәрләрдә татар контентын арттыру максатында «Матбугат.ру» порталы белән берлектә үз һөнәрен социаль челтәрләр аша танытучы татар телле блогерлар арасында «Блогер.Татар» бәйгесе жиңүчеләрен котладык.

Татарстан Республикасында кеше хокуклары буенча вәкаләтле вәкил белән берлектә татар телендәге элмә такталарында, игълан, топографик һәм юл билгеләрендә жиңбәрелгән хаталарны ачыклау буенча конкурс игълан иттек. Хаталы фотолар 1 сентябрьгә кадәр республиканың «Халык контроле» дәүләт мәгълүмат системасы платформасында яисә Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында кабул ителәчәк.

Килешсездер, ана телебезнең язмышын бер көндә генә үзгәртеп булмый. Шулай да гел хәрәкәттә булсак, файдасы тими калмас. Тамчыдан күл жыела, ди бит халык. Ө бездә милләт, тел язмышына битараф булмаучылар, шөкер, күп. Өметәбез – фидакарларда.

«...Менә шул ятудан безнең милләт һаман ятадыр. Соң инде аны ничек һушына китерик?»

Бу турыда минем фикер касыйрым (кыска фикерем) болай дип әйтә: без ул милләткә әдәбият гөл-сулары сирик, гәзитә мәрвәхәләре (веерлары) илә йомшак әңгил истерик һәм авызына иттихад вә иттифакъ (берләшү, бергәләп эшләү) сулары салыйк; әңган рәхәте булган музыкалар илә дәртләнәдерик, хәтта рәсемнәр илә милләтнең үз сурәтен үзенә күрсәтик; тәмам күзе ачылсын, дүрт ягына карансын, гакылын әңгийсын...»¹ – дип яза Тукаебыз алда телгә алынган мәкаләсендә. Бөек шагыйрәбезнең бер гасыр элек кәгазьгә төшерелгән әлеге сүзләре бүген дә Комиссия эшчәнлегендә актуаль яңгырый...

Әңгәмәдәш – Рөстәм ГАЛИУЛЛИН

¹ Әсәрләр: 6 томда / Габдулла Тукай. – Академик басма. – Казан: Татар.кит.нәшр., 2011. – 41-42 бб.

Рәдиф
Сәгъди

АЛЛО, КЕМ ӘЛЕ БУ?!

РОМАН*

«КамАЗ» йөртүчеләрне лейтенант Галимуллин сорау алырга ике көннән соң гына китертә алды.

Аның янына керүчеләрнең каушавы чырайларына чыккан иде.

– Миңа китсәм ярыймы инде, иптәш майор, – дип сорады Галимуллин, һәрвакыттагыча каядыр ашыгып.

– Барыгыз! Ләкин көне буена юкка чыкмагыз! – диде өлкән тикшерүче, канәгатьсезлеген сиздереп.

Лейтенант честь биреп, аяк очларына гына басып чыгып китте.

Ачуы кабарган майор Ярмәкәев «КамАЗ» йөртүчеләргә күз салды. Икесе дә гади генә бәндәләр. Күзләрендә курку катыш каушау галәмәте сизелә. Сорау алучы Ярмәкәев сүзне нидән башларга белмичә аптырап, уйланып торды. Аны Галимуллинның соңгы атнадагы кыланмышлары тәмам чыгырыннан чыгарды. Тикшерүчегә мәнсез ярдәмчесен күңеленнән алып ташлап, төпле фикер тупларга кирәк иде. Ни дип органнарда эшләп йөридер ул, шундый ваемсызлыгы белән! Хатынының абыйсы министрлыкта урын биләмәсә, күптән эштән очасы бәндә дә бит! Борнашев укуын тәмамлау белән Галимуллин урынына аны билгелисе иде. Шаһит булып чакыртылганнарда тагын бер сынаулы караш ташлагач:

– Тәк, Зиннәтуллин Әнәс Әкрамович кайсыгыз? – дип, сүз катты.

– Мин!

Таза гына гәүдәле, сипкеллесе торып ук басты, кепкасын кулында әвәли башлады.

– Сез утырыгыз, утыр! Борчылмагыз, – дигән булды майор, үзенә өстенлеген сиздергә тырышып.

* Журнал варианты. Икенче китап.

– Яхшы. Димәк, сез Гайзуллин Флүн Саматович буласыз. Шулаймы?! Мескен чырайлы икенче «КамАЗ» йөртүче каушавыннан күзләрен челт-мелт йомгалап, хәлсез генә тавыш белән: «Мин», – дия алды. Ул инде кызганырлар дип, тагын да хәчтерүшрәк кыяфәт чыгарган иде.

– Тә-ә-эк! Димәк, сез, «КамАЗ»га төяп, СМУ ишегалдыннан тимер-томыр алып чыккансыз! – диюгә, таза гәүдәле, кабартма битле шофёр алдан хәстәрләп куйган аклану сүзләрен тизрәк әйтеп калырга тырышты. Үзен тыңлап бетермәсәләр, ашыгып, төрмәгә дә утыртып куюлары бар дип курка иде бугай ул.

– Иптәш майор, өйдә хатын, өч бала, тәща, әле менә сәңелнең олы кызы Сәкинә дә бездә торып укый. Үзезбезнең автобазада хезмәт хакы күптән түләнми, кем кайдан шабашка таба, шуның белән очын-очка ялгыйбыз. Тәкъдим булгач, бардым инде. Ачтан үликмени? Мондый шартларда хатын да ташлап чыгып китәргә мөмкин, шулай бит, Флүн? – дип, иптәшенә дә мөрәжәгать итте.

Ябык чырайлысы: «Әйе шул», – дип, мескен генә жөпләп куйды.

– Барыр юл калмады, иптәш следователь. Элек гөрләп торган база бөлгенлеккә төште. Ә яшәргә кирәк. Кайда мөмкинлек бар, шунда чабабыз инде...

– Яхшы. Хәзер мин сезгә ике-өч фотосурәт күрсәтәм. Шулар арасында эшкә яллаучыларның берәрсә бармы? – дигәч, майор өстәлендә яткан фотосурәтләрне җавап тотучыларга сузды.

Ир-атлар берсен аралап алды:

– Менә бу! Безгә металлломны шул төятте, соңыннан тапшыру пунктына хәтле үзе озата да барды, – дип, таза чырайлысы ачыклык кертте.

– Ә бу гражданин сезгә таныш түгелмени? – Ул ир-атларга икенче бер фотоны күрсәтте. Жентекләп, искә төшерергә тырышып карасалар да, танымауларын раслап, башларын гына селкеп куйдылар.

– Алайса, бу кеше сезгә таныш түгел инде?!

Майор сурәтләрне җыеп алып, өстәлнең кырыендарак яткан папкага тыгып куйды.

– Безгә хәзер нәрсә була инде, товарищ майор? – дип, Зиннәтуллин тилмерүле караш ташлады.

– Егетләр, хәзер күрше бүлмәгә чыгып, лейтенант Галимуллин исеменә барысын да жентекләп язып калдырыгыз. Соңыннан, кирәгегез чыкса, кабат чакыртырбыз! – диде.

Машина йөртүчеләр кайгылы башларын аска иеп, ишеккә юнәлделәр. «Тәк! Димәк, «КамАЗ» йөртүчеләр Гыйбаевны белми! Йә ул бу җинаятьтә катнашмаган, йә читтә кала белгән! Хәзер кабат Борикиовтан сорау алырга, икътисади иминлек сакчысының бу җинаятьтә нинди өлеше барлыгын ачыкларга кирәк! Өгәр ул да бу операцияне оештыруда катнашкан икән, димәк, бүләшә алмаганнар дигән сүз», – дип уйланып алды майор һәм телефон аша Борнашевка Борикиовны китертергә әмер бирде.

Озак та үтмәде, гаепләнүче инде аның бүлмәсендә утыра иде.

– Юрий Дмитриевич, бу җинаятьчел чараны оештыручы кеше кем?

Ябыгып, суырылып калган ир зур күзләре белән майорга туры карап:

– Гыйбаев, – дип куйды.

– Сез нәрсә оештырасыз, гражданин Борилов? Гыйбаевны бит СМУ ишегалдындагы тимер-томыр югала башлагач кына, эшкә алганнар. Димәк, бу аңа хәтле үк башланган!

– Анысын белмим, иптәш майор. Шәхсэн мин аның житәкчелегендә генә бу эш белән шөгыйльләнә башладым.

– Ялганлайсың, гражданин Борилов, ялганлайсың. Бу хәл синең файдага түгел! Йә, Гыйбаев караклыгыңны фаш итмәкче булган, йә бергә урлап, бүләшә алмагансыз. Конфликт килеп чыккан!

– Анысы дәрәс, иптәш майор! Ул кәргән акчаның күп өләшен үзәнә каера башлады. «КамАЗ» йөртүчеләргә, каравылчыларга, тимер-томыр кабул итүчегә һәм үземә өләш чыгарырга бик аз кала иде.

– Во, во, во! Дәрәс юлдан киттең! – дип куанды тикшерүче һәм папкасыннан сурәтләр чыгарып, Бориловка сузды.

– Бу кешеләр танышмы сиңа?

– Әйе, камазчыларны мин яллаган идем, – диде Борилов.

Ярмәкәев фотоларны кире алып, үзә дә кабат күз салды... Кайбер нәрсәләр ачыкланды! Шулай да Гыйбаевның башына кем житте икән? Рюмкалар, андагы бармак эзләре барысы да Бориловка бәйләнә түгелме?..

– Бу законсыз эштә тагы кемнәр катнашты инде?

– Гыйбаев килгәнче, мин үзем генә идем. Ул СМУга камералар куйдыртып, мондагы хәлләрне аңлагач, басым ясап, янап, житәкчелек эшен үз өстенә алды. Беренче тапкыр 50 процентка риза иде, ә тора-бара, әйтәм ич, нәфселәнәп, 70ен каера башлады. Төрмәгә утырту белән янап куркыта торды.

– Шуннан син аны... Шантаж өчен...

– Юк! Үтермәдем мин аны! Кайчагында бугазга-бугаз килсәк тә.

– Бәлкәм, дошманнары булгандыр? Сезнең күзгә ул-бу сизелмәдеме?

– Әйтә алмыйм, белмим, иптәш начальник!

Майор аңа бик озак текәлеп карап торды да:

– Бәлки, сезнең бизнесны баш инженерыгыз Хәбриев та белгәндәр?

Юраның битенә кызыллык йөгерде.

– Юк, иптәш майор, бу эштә аның бернинди дә катнашы булмады. Бәлкәм, шикләнүен шикләнгәндәр дә! Генераль директордан кала, ни әйтсәң дә, икенче кеше бит! Тик Илдус Хәйдәрович бик кешелекле, яхшы күңелле житәкче! Аның катнашы юк, – дип, башын аска иде.

Ярмәкәев өчен тикшерү эшендә боз кузгалды... Бераз ачыклык керә башлады. Тимер-томырны урлаучылар билгеле! Тик үтерүче кем?! Кем ул билгесез жинаятчы?

– Ярый, Борилов, бүгенгә житеп торыр! – дип, майор гәүдәсен турайттып, өстәл яныннан күтәрелде.

Юрий Дмитриевич ялварулы күзләре белән тикшерүчегә текәлде:

– Иптәш майор, өйгә һәм дусларга шалтыратырга рөхсәт итсәгез иде! Миңа яхшы адвокат та кирәк! Алайса бөтен дәлилләр миңа каршы, үземнән гайре, үтерүче түгеллегемә беркәм дә ышанмый!

– Борчылма, Борилов, адвокатың да булыр, элементгә чыгарга да мөмкинлек бирермен. Тик алдан ук кисәтеп куям, син барысын да сөйләп бетермисең! Алдашуың ачыкланса, Гыйбаевны теге дөньяга олактырганың

өчен жавап тоту бик кыенга туры килмэгәс! Элбәттә, әгәр дә түкми-чәчми дөресен сөйләсән, срогыңны киметергә сүз бирәм! Соңгы тапкыр кисәтәм: син тикшерү изоляторында озаграк яткан саен, әниң белән хатының күбрәк газапланачак!

– Иптәш майор, ышаныгыз миңа, үтенеп сорыйм, чын үтерүчене табыгыз! Мин гомерем буена сезгә рәхмәтләр укырмын! Ө калган тәртипсезлекләрем өчен жавап бирергә мин эзер.

Тикшерүче Борикины вакыт-вакыт кызганып та куя. Аның үтерүче булуына шикләнә дә башлый иде. Ләкин үз гомерендә төрле сортлы йөзлэгән рецидивистны күргән, тәжрибәле һөнәрмән буларак, бөтен дәлилләрнең Борикига каршы икәнлеген дә белә. Әлегәчә аның файдасына бер генә дәлил дә юк. Майорның бу эштән тизрәк котылып, чираттагы ялына тынычлап китәсе, берәз онытылып торасы, гаиләсе белән Анталия комында ел буена житәрлек сәламәтлек туплап кайтасы килә.

Вакытлыча тоткарланучылар камерасына элэгүе Борикига кайчак ниндидер яман төш күрәп кенә яткандай тоела. Менә хәзер уянып китәр дә бөтен газап-борчулары иртәнгә томан кебек жылы кояш нурлары астында таралып, юкка чыгар сыман. Ләкин тикшерүче чынбарлыкның бик дөһшәтле һәм бернинди дә төш түгеллеген һәрдаим исенә төшереп тора. Күптән түгел генә, йөгереп үк бармаса да, нык адымнар белән алдырган тормыш юлы, бөтен дөньясы, күз ачып йомганчы улылып, жимерелеп төште бит! Әлеге караңгы уйларының болыты куерганнан-куера барып, Юраның йөрәген әрнеткәннән-әрнетә, чарасызлык күңел төшенкелегенә китерә иде. Шуңа каралып торган күңел болытлары арасыннан берәр яктылык төшмәс микән дип тә өметләнә ул. Хәзергә мәлдә кем дә булса Юра турында уйлый, кайгырта микән?! Әнисе, хатыны, сүз дә юк, нишләргә белмичә бәргәләнә торганнардыр. Ләкин күпме генә борчылсалар да, ничек ярдәм кулы суза алсын инде алар? Берсенен, гади тормыш белән яшәп, акчасы да, ярдәм кулы сузарлык эшнәләре дә юк; икенчесе бүген-иртәгә бала табарга тиеш. Бар өметә хәзер Марс белән Игорьлар кулында! Яңа иптәшләре булышу турында уйлый микән?! Әллә инде бүтән кирәге юк дип, кул селтәделәрме? Ө Фәндәс?! Юк! Мәктәптә укыганда шәһәр зимагурлары акча сорап бәйләнгәндә дә ташлап качкан иде бит ул! Аңа ышанып булмас! Димәк, боксёр егетләр төркеме генә кала! Алар да кул селтәсә, чыгу, котылу юлы юк та юк.

Юра, әрнеп, камерадагы такта ятагына чалкан ятты. Штукатурлары коелган шыксыз түшәмгә карап, газаплы уйларыннан котылырга маташты. Бүлмәнең чат-чатлары артык дымнан, жыллэтәлмәгәнлектән гөмбәләп, күгәрәп чыккан. Урыны-урыны белән су тамчылары жыелган. Әлеге шыксызлык та аның күңеленә шом сала, шуларны күрмәс өчен ул күзләрен йома. «Өнкәй жанкисәгем, бик авырдыр шуңа! Кесә телефоныма хәтле алдылар бит, юкса шалтыратып, хәлләреңне белер идек, тынычландырыр идек. Мин бит аның бердәнбере, үткәне, бүгенгесе, киләчәге идек! Гомере буга очын-очка ялгап, мохтажлыкта яшәсә дә, үз авызыннан өзәп, улы ким-хур булмасын дип тырышкан, тамагын тук иткән кеше бит син!» Юра да,

үзенөң һәм әнисенөң тормышын якты, шатлыклы итәргә хыялланган иде! Инде шул кояшлы тарафка, бала чагындагы хәерчелек хәсрәтләреннән котыла барып, ныклы юл да алган иде. Йа Ходам, кайсыдыр мизгелдә дөрөс булмаган сукмактан кереп кителгән бит! Эшкура егетләр белән генә аралашып яшисе калган да... «Хәерчегә жил каршы» дигәндәй, нәфесен тыя алмады шул! Күңеленә кереп оялаган нәфес шайтаны «мөмкинлек булганда, ала бар, кесәнә сала бар!» дип саташтырып, котыртып торган, күрәмсең. Кем әйтмешли, адәм баласының шайтаны туганда ук күңеленә кереп оялаган була, һәм аны чиктән чыкмасын өчен гел тыеп торырга кирәк икән. Улы яхшырак яшәсен дип, идән юарга да, йә булмаса, стена штукатурларга да чабып, әнисе аңа әллә ни тәрбия сабаклары да бирә алмады. Арып-талып кайта иде дә, кайда утырса, шунда йоклап китә торган иде! Тамаклары тук булсын дип, эштән эшкә чапты шул... Жәйге ялларда исә, улын Салмачының жиләк кырларына ияртеп барып: «Әйдә, улым, бер туйганчы жиләк ашарсың, кышка витаминнар жыйрасың», – дия торган иде. Юра шунда кызгылт матур жиләкләрне шартлаганчы ашый иде дә соңыннан эче авыртудан интегә иде.

Юра Дмитриевич Боровиковның күз алдына тормыш авырлыкларыннан йончыган, шомырт кара чәчләренә чал кунган, шуңа карамастан күзләреннән табигый юашлык, мәрхәмәтлелек сибелеп торган әнисе Лариса килеп басты. «Кичер, зинһар, кичер мине, әнкәй, шундый авыр кайгыларга салганым өчен, зинһар, гафу итә күр! Алдагы тормышынны бәхетләрәк, шатлыклырак итәргә тырышкан идем, ни кызганыч! Барып чыкмады. Ахры, безнең язмышка төрмәгә утырулар язылып куелган! Син бит үз гомереңдә миңа бер генә авыр сүз дә әйтмәдең, кул күтәрмәдең, рәнжетмәдең. Әтисез, бер яклаучысыз үсә дип, кайбер тәртипсезлекләремне дә кичерә идең, кызгана идең. Кирәк булган икән, әнкәй, кирәк булган сабагы да! Бәлкәм, хәзер бу хәлгә калмаган да булыр идем...»

Юраның керфек араларыннан күз яшьләре сытылып чыгып, бите буйлап тәгәрәде. Ул әрнеп, йөзгүбән капланып ятты, башын беләкләренә салган килеш, үксеп елап жибәрде.

Сөөкле улы Юраның – Юрочкасының кайдалыгын Дамир килеп әйткәч, ана кеше күпмедер мәлгә ни булганын төшенеп житкерә алмыйча, миңгерәүләнеп торды. Ничек кулга алдылар, ни өчен, кайда соң ул?

Хәбәр китерүче Дамир Лариса ханымны тынычландырып өчен:

– Сөз, зинһар, борчылмагыз, Юраның бер гаебе дә юк, минемчә. Тикшерерләр дә чыгарырлар, менә күрерсез, – дип юатты.

Ана кешенәң аңына эшнең асылы, ниһаять, барып житте кебек. «Минем улымны кулга алдылармы, минем бердәнберемне, жанкисәгемне, хәзер үк Чаллыга шалтыратырға кирәк. Хатынына да хәбәр итәргә», – дия-дия, кычкырып елап жибәрде.

– Зинһар, борчылмагыз, әлегә хатынына житкерми торыйк. Аллам сакласын! Бала тапканда, нык борчылып, өзлегеп китә күрмәсен. Ул арада киленегез исән-сау бәбиен дә алып кайтыр, Юра да чыгар, әле без бәби тәпиен дә уйный-көлә юачакбыз, Лариса ханым! Игорь Пантелеймонович

та ярдәмебездән ташламабыз, кирәк булса, яхшы адвокат та ялларбыз, матди яктан да булышырбыз диде, – дип юатты Дамир.

Лариса ханым:

– Зинһар, үтенеп сорыйм. Коткарыгыз минем улымны, бердәнберемне! – дип, Дамир алдына тезләнде һәм:

– Ул тырышты, ул йөгәрде инде, ике-өч эшкә чапты. Машинасын да, бакчасын да, фатирын да юнәтте. Тик миңа бернәрсә дә кирәкми, барысын да сатсак сатарбыз, баламны гына кире кайтарыгыз?! Әйдә, улым, күрсәт, миңа, кайда ята ул, кайсы милиция бүлегендә, әйдә, күрсәт! – дип, хәбәр китерүченең аякларын кочып шыңшырга тотынды.

– Лариса апа, әлегә аның янына беркемне дә кертмиләр, без инде Марс белән дә сөйләшеп карадык, әлегә мөмкин түгел, дип кенә җавап бирәләр. Хәзер иң мөһиме – яхшы адвокат ялларга, аннан эшнең ахырын сабыр гына көтәргә кала!

– Хатынына ничек аңлатыйм соң, ул да эти-әнисе янына кайтып китте. Әйтәм аны көнгә ике-өч тапкыр Юра белән элемтә юк дип, борчылып шалтырата. Кайгырма, кызым, ул тирәдә элемтә юктыр, кайтып житүенә сиңа хәбәр бирдерәчәкмен, дип юата килдем. Менә хәзер нәрсә дип аңлатырмын инде.

Ана кеше улының стенага эленгән фотосы янына килде.

– Үзенәң туачак сабын больницадан барып алырга «әнкәй, күп итеп ак розалар алабыз, улымның йә кызымның бәхете ак булсын», дигән иде. Бала бишпекләре, арбасына хәтле алып куйган иде бит! Шунда әйтә тордым, ашыкма әле, улым, башта төкле аягы белән якты дөньяга килсен, дигән идем. Ашыкты шул, балам, ашыкты. Бездә бит тумаган балага тегесен-монысын, киём-салымын алдан алып куярга ярамый дигән ырым бар! Тыңламады шул, тыңламады!

Кайбер борынгы кабер ташлары алга-артка кыйшайганнар иде, әйтерсең лә, үрә катып басып торып хәлсезләнгәннәр дә, сыгылып төшкәннәр! Лариса ханым кабер өстендәге язуларны, кеше исемнәрен укый-укый үзенәң газиз әнисе яткан урынны эзләде. Каберстан күптән каралмаган: үлән баскан, агач чардуганнар еллар буга яңгырлар астында коена торгач, муртаеп, череп, сынып-таралып төшкән. Әнисенәң яткан урыны уратып кына да алынмаган иде шул... Элегрәк акча булмау кулына сукса, инде тормышлар рәтләнә дигәндә генә, Юрасы, бердәнбере, җанкисәгә... Әнкәй, кемнәр каргады икән безне? Исәреп атай белән яшәп, үзәң дә рәхәт күрмәдең, без – балаларыңа да Ходай Тәгалә рәтле-башлы тормыш бирмәде. Улларың Витя белән Коляң этиебез кебек эчеп үлдә, өлкән апам Наталья каядыр Себер якларына чыгып китеп югалды. Ә син берәр хәбәр җибәрер, һич булмаса, кайтып төшәр дип, соңгы сулышыңа кадәр өзгәленеп көттең. Әй, Юригим эләкмәгән булса, Наталья түтәен дә эзләтмәкче иде, сиңең кабереңә тимәрдән чардуган да куярга хыялланган идек. Бик кайгыртучан бала булып үстә шул, багырь кисәгем. Хәленнән килсә, барыбызга да ярдәм кулы сузар иде.

Аның күзләреннән эре яшь тамчылары тәгәрәде. Лариса ханым, абына-

сөргенә, әнисенң каберен күпме генә эзләсә дә, таба алмады. Соңгы өметте – төпчек сөңлесе Валяда гына. Ул хәтерләргә, чамаларга тиеш. Күрше Олы Имән авылында гына яши ул. Шулай да хатынның ул салага күңеле тартмый иде. Әнисенң хәер-фатиха бирмәвенә дә карамастан, татар егетте Илдарга тормышка чыкты да куйды үзсүзле киребеткән Валя. Кечкенәдән шулай иде, ни әйтсәң дә, тыңламый, үзенә ничек уңай – шулай хәл итә дә куя иде. Үзе чибәр, үзе үткен, шул ук вакытта эшкә дә уңган. Күпме авыл егетләре аңа гашыйк, күпмесе өйләнергә тәкъдим ясап килде, борылып та карамады. Әнкәйләре: «Болай әллә кем булып кылансан, ирсез калырсың әле», – дип сүгә иде. Валя исә ул исерекләргә чыкканчы, ялгыз яшәвенң яхшырак, дип кенә җавап бирде. Ә үзенң күңеле эшкә булган, карачутыр Илдарда булган икән. Чәчү, урып-жыю чорында игенчеләр алдында агитбригада белән концертлар куеп йөргәндә танышып, аралашып киткән алар. Ничек күрешеп, кеше күзенә чалынмыйча йөргәннәрдер? Әнкәйнең «ул басурманга мәңге бирәчәгем юк» дип, аяк терәп каршы торуына карамастан, октябрь башларында яңа гына унсигез яшен тутырған жилбәзәк кыз өйләреннән юкка чыкты. Соңыннан ачыкланганча, Валя үзе белән концертлар куеп, баянда уйнап йөргән Илдарга ябышып, күченеп киткән икән. «Бетерде, бөтен дөньяга оятка калдырды, туйларына беребез дә бармаячакбыз, авылларына аяк та басмыйбыз», – дип ачыргаланып елады ул чакта әнисе. Сөйләнүен сөйләнсә дә, әнисе барыбер барган икән. Барысын да аптырашка калдырып, хәер-фатихасын биреп кайткан. Гаҗәпләнеп сораганның: «Ходай Тәгаләнең мәрхәмәте белән хет шул балама адәм рәтле тормыш насып булды. Бик уңган, бик булган гаиләгә килән булып төште», дип горуруланып та йөргән әле.

– Борнашев, анаңның бишмәт якасы, кайда йөрисең син, эйткәннәрне эшләдеңме?.. Нишләп докладывать итмисең? Килдеме шаһидә? Галимуллин урынындамы? Ну, адәм актыгы булсаң да булырсың икән! Хәзер үк бер-ике уполномоченный ал да тикшерүчеләр бүлмәсенә кертүләрен сора! Бори́ковны да шунда китерт! Барысына да нокта куярга вакыт! Прокуратура нәтиҗә сорый. Селкен әйдә, тиз бул! Барысы да эзер булгач, кереп әйтерсең! – дип, майор Ярмәкәев урыныннан торып, гадәттәгечә тәрәзә янына килде. Тәмәкесен кабызды. «Тәк! Гыйбаев мәте! Пычак, сабында, өйдәге стеналарда, шкафта Бори́ковның кул эзләре! Көмеш рюмкалар аның өеннән тентү ясаганда табылды. Әгәр дә шаһидә түтәй дә аны таныса, эш тулысынча ачык. Ә бит мин гаепләнүчегә шанс биргән идем. Үзенң җинаятен таныса, әле берәз йомшаклык та күрсәтеп булыр иде. Элеккеге милиция хезмәткәрен үтергән өчен җаныңны алам әле мин синең! – дип пошкырып, төтен алкалары чыгарды. Ишегалдында вак яңгыр сибәли иде. Бер төркем оперативниклар «УАЗ» машинасына төялеп, җинаять тикшерергә чыгып китте. Урамда көндәлек тормыш ыгы-зыгысы... Жәй үтеп бара, йә атналар буе кыздыра, йә кинәт суытып җибәрә дә салкын яңгыр ява. Үзгәрдә табигать, элеккеге кебек матур җәйләре дә юк, карлы-буранлы кышы да күрәнми. Нәрсә бу? Нич аңламассың! Шулай фәлсәфи уйларга бирелеп утырганда, Ярмәкәевнең бүлмә ишеген шақыдылар.

– Керегез! – диде бүлмә хужасы.

Хәбир Иблиевич пәйда булды.

– Иптәш майор, Борилов та, ике опер да урынында. Күзәтү тәрәзәсе аша түткәйгә күрсәтә аласыз.

– Бик яхшы, Борнашев! Бик әйбәт!

– Сөзгә ничектер, иптәш майор, тик күңелем сизә, Юра Дмитриевич бер дә гаепле түгел кебек!

– Сина, Хәбир иптәш, абзаңнан өйрәнергә дә өйрәнергә кирәк әле, өченче курстамы әле син?

– Өченчене бетердем инде.

– Бишне тәмамлагач та, чын тикшерүче чыкмый әле синнән, дустым. Аның өчен остазларга иярәп йөрәп, тәҗрибә тупларга кирәк. Анда да Аллаһы Тәгаләдән талант бирелгән булса гына. Сина бүген эш кызык, бер авырлыгы да юк кебек тоела. Менә инде, үзәң тикшерә башлагач аңларсың бу һөнәрнең ни дәрәжәдә четерекле булуын!

– Беләм, иптәш майор! Сөзнең кебек остазым булганда төшәп калмам, шәт!

– Во, менә моңысы дәрәс! Кеше ясыим мин синнән, Хәбир энекәш! – дип, Ярмәкәев сержантның жылкәсенә кагып алды.

– Исәнмесез, Гайшә Галиевна, килүегез өчен рәхмәт!

– Исәнмесез, – дип куйды 60-65 яшьләр тирәсендәге апа.

– Сөз Илсур Габдуллович Гыйбаевның күршесе буласыз, шулаймы?

– Күршесе үк түгел, бер катка өстәрәк торам мин!

– Ниндирәк адәм иде ул?

– Бик аралаша торган кеше түгел иде! Аралашуыбыз исәнләшүдән ары узганы булмады. Әлек милициядә эшләгәнән, аннан тагын ниндидер зур урында икәнлеген ишегалды гайбәтләреннән генә ишетеп беләм.

– Димәк, эчеп-исереп, дуамалланып йөрмәде?!

– Юк, юк, зыянын да, файдасын да күрмәдек без аның! Тәртипле кеше иде.

– Алай икән. Менә сөз Илсур Габдулловичны үтергән кешене яңадан күрсәгез, таныр идегезме?

– Аллам сакласын! Күрәсем дә, беләсем дә килми, иптәш милиция! Төрмәдән качып, мине дә бәрәп үтерсә! Аллам сакласын! – дип, түткәй куркып ук калды.

– Борчылмагыз, Гайшә апа! Сөз аны тәрәзә аша гына күзәтерсез, ул сезне күрмәс! Сөзгә берничә кеше арасыннан аны танырга гына кирәк!

– Күрәп кенә кала күрмәсен инде, балам, бик куркыта. Япъ-яшь, таза ир кешене юкка чыгарганны, безнең кебек карт-корыга бик күп кирәкми ул!

– Юк, апа, юк! Беренчедән, күрмәчәк, икенчедән, биредән кача алмый ул. Әгәр дә жинайте расланса, бер 15-20 елсыз чыгалмаячак әле! Борчылмагыз! – дип, апаны тәвәккәлләккә өндәде тикшерүче.

– Менә хәзер бу пәрәдә ачабыз да, сөз ирләр арасыннан ул бәндәне күрсәтерсез! Аларның барысына да номерлар тагылган! Шуның белән

эшегез бетә! Ләкин, зинһар, игътибарлы булыгыз, жентекләп карагыз, ашыкмагыз!

Апа ризалыгын белдереп, баш селкеп куйды.

– Хәбир, ач тәрәзәне!

Майор Борнашев стенага эленгән чаршауны этеп куйды. Түткәй ике бүлмә арасында зур телевизор экранын хәтерләткән тәрәзәне күрдә. Гайшә ханым, каушап, ике адым артка чигенде. Аның каршысында өч ир заты басып тора иде.

– Борчылмагыз, Гайшә Галиевна, якынак барып, игътибар белән карагыз! Илсур Габдуллович үтерелгән көнне, сезгә бәрелеп, аскы катка төшөп киткән адәм бармы биредә?

Апа кеше уң кулын иреннәренә тидереп, гәүдәсе белән алга сузылды.

– Курыкмагыз, алар сезне күрми, дим, якынак барыгыз тәрәзәгә! – диде, майор.

Түтәй сак кына өч адым атлады да, берәз төбәлеп карап торгач, пышылдап кына:

– Монда ул! – диде.

– Кайсысы?

– Әнә теге свитер кигәне!

– Номеры белән әйтегез!

– Өченчесе!

– Хәзер нәрсә була инде, улым?

– Суд, суд була, Гайшә Галиевна! Нәрбер жинаятчы канун нигезендә төрмәдә утырырга тиеш! Сез ачыклаган бәндәнең дә урыны зинданда.

– Ә, ярар, ярар, улым, үзегез беләсездер инде! Теге көнне бит ул шундый котымны алды. Куллары, күлмәкләре кып-кызыл кан, күзә-башы алмашынган, чак кына бәрәп елмады. Ничек мине дә теге дөньяга олактырмагандыр инде, Аллаһ саклады. Шаһитлар калмасын дип, мине дә үтергән булса. Гомерем бетмәгән булгандыр инде, Аллаһа шөкер! Әнә бит теге «След» дигән сериалда шаһитны эзләп табып юк ителәр. Исемә ничек әле аның, теге шаһитның, дим? Онытып жибәрдем!

– Әйтә алмыйм, апа, сериаллар, әкиятләр карап утырырга вакытыбыз юк бит безнең!

– Әкият түгел ул, улым, чын кино. Анда бит әле машиналар белән куышалар, бәрелешәләр, күпме мал әрәм була! Шул хәтле әрәм-шәрәм итмәсәләр, дим!

– Безгә, апа, тимер-томыр түгел, кеше гомере кыйммәтле! Яхшы, ярдәм иткәнәгез өчен бик зур рәхмәт! Минем ярдәмчәң сезне өегезгә илтәп куяр, сау булыгыз!

– Рәхмәт, улым, рәхмәт! Шофёрыгызга акчасын түләрмен, жаным, түләрмен. Аллаһа шөкер, пенсиябез айдан-айга килеп кенә тора! Бик рәхмәт инде хөкүмәтебезгә дә, бик рәхмәт!

– Апа, сезне бушлай илтәп куярлар, борчылмагыз, зинһар!

– Шулаймыни, жаным, әй, матурым! Алайса, энем, безгә кереп чәй дә эчеп китәрсен яме, улым. Әти-әниләрең бармы соң үзеңнең?

– Бар, апа, бар! Әтием дә, әнием дә исән-саулар! Атна саен кайтып-китеп йөрүм! Чәйгә чакыруыгыз өчен рәхмәт! Икенче юлы, яме!

– Шулайдыр инде, балакаем, шулайдыр. Эти-эниегез дә исән-саулар булгач, бик бәхетле икәнсең әле, Хәбир энем! Хәлләрен белешеп тор, үпкәләп ята күрмәсеннәр. Менә мин бик кайтыр идем дә, юк шул, юк инде алар! Этинең вафатына 20 ел булды инде, әнкәйнекенә дә 16 була, – дип, апа кеше күз яшьләрен яулык очы белән сөртеп алды.

...Ярмәкеев тәрәзә каршында төтен чыгара-чыгара кабат уйга чумды. Аның шомырт кара күзләрендә нәфрәт шәүләләре уйнап, кырыс чыраена тагын да житдилек төсмерләре өсти иде. Өлкән тикшерүче усал булса да, явыз адәмнәрдән түгел, тик күзгә карап ялганлаган жинаятьчеләргә карата майордан хәер-шәфкать көтмә инде! Бигрәк тә хатын-кызларны көчләүчеләргә, балаларны бозучыларга үтә дә каты булды Ярмәкеев. Бер яшь кызны көчләгән бәдбәхет затның мыскыллы сөйләнүенә түземлеге төкәнәп, канга батырганчы яңаклавы әле дә истә. Борнашев көчкә аерып алган иде үзен. Ярый әле өстәгеләргә барып ирешмәде. Югыйсә башбаштаклык өчен рәхмәт әйтмәсләр иде. Шушы тикшерү өлкәсендә үткән унжиде ел эчендә ниләр генә күрмәде ул. Өллә ничаклы хезмәттәше, куркыныч хәлләргә түзалмыйча, башка эшкә күчте. Милициядәге беренче еллары иң кыеннардан булды. Укуын яңа гына тәмамлап килгән беренче кулдашы Володяның операция барышында төрмәдән чыккан бер бәдбәхет тырнагынан заложникларны коткарам дип, мәгънәсезгә һәлак булуы Ярмәкеевның әле дә булса йөрәген әрнетеп тора... Тикшерүченең авызыннан чыккан төтен алкалары өскә күтәрелә дә эреп юкка чыга, күңел төбөндә утырган авыр хатирәләр генә төтендәй таралмый.

Янә ишек кактылар. Бүлмә хужасы төпчеген көл савытына басып сүндерде дә керергә боерды.

– Иптәш майор, анда Борикиның дуслары адвокат ияртеп килгән. Сөзгә кереп чыгарга телиләр! – диде сержант Борнашев.

– Башта Борикиның үзен бирегә китер әле, аннан адвокат белән күрештерү мәсьәләсен уйларбыз!

– Яхшы! – дип, ярдәмчесе тиз генә чыгып китте. Кулларына наручниклар кидертеп, Юраны алып килделәр. Ул тоткын тормышыннан суырылып, йөзеннән кан качып, агарынып калган иде. Күзләрендә өметсезлек!

– Менә шулай, Борики! Күпме генә гаебеңне танырга теләмәсәң дә, кылган жинаятең ачыкланды. Суд эшен башларга бөтен материаллар әзер. Мин бит сиңа яхшылап аңлаттым, үзең дөресен сөйләп бир, вакытымны алма, дидем... Башта ук гаебеңне танып сөйләсәң, ярты срогыңны кистерә идем мин сиңең! Шулай да әйт әле, ни өчен аяк терәп каршы торасың?

– Чөнки мин үтермәдем! – диде гаепләнүче әрнүле тавыш белән.

– Ну дурак та инде син, Борики! Тикшерү эшенә аяк чалганың, «мин үтермәдем», дип, айлар буге ялганлаганың өчен срогыңны да мулдан алырсың! Дәүләт малын урлауда сине фаш итәргә теләгән Гыйбаевны чәнчеп үтерүең өчен унбиш елдан да ким бирмәсләр! Балаң ятим үсәчәк, хатының белән эниң хәсрәт эчендә яначак!

– Балам! Минем балам бармы?

– Бер атна элек хатының ир бала алып кайтты! Котлыйм, Борикив! Ләкин ул сабийга тәрбия бирә алмаячасың син! Ятим үсәчәк ул!

– Минем улым туган! Мин бит аны алырга да бара алмадым, – дип, ул, битен учлары белән каплап, үксеп еларга тотынды.

– Синең эш прокуратурага тапшырылды, тиздән суд! Анда адвокатың белән дусларың килгән. Ләкин бу хәлңдә сиңа беркем дә ярдәм итә алмаячак. Чистосердечное признаниең булмады!

– Мин үтерүче түгел, иптәш майор! Үтерүче мин түгел!

– Дурак! Пычак сабында, бүлмәдә синең бармак эзләрең, урланган рюмкалар сезнең фатирдан табылды. Күлмәгендә Гыйбаевның кан тамчылары. Иң мөһиме, Юра Дмитриевич, күршедә яшәүче апа сине шундук таныды. Тинтәк! Бабай булып чыгачаксың син зонадан, әгәр дә чыга калсаң!

– Ник чын үтерүчене эзләмисез, ник? Сезнең аркада мин улымны да больницадан каршы ала алмадым. Хатыным белән әнием кайгыга батты!

– Синең кебек кабахәтне күргәнем юк иде әле! Көргәнен дә, чыкканың да тасмага яздырылган. Син анда, Борнашев! Алып китегез үзен! – дип, ярсуыннан күгәрәп чыккан өлкән тикшерүче ишеккә карап акырды.

Черныш зинданы төрле дәрәжәдәге жинаятьчеләр белән шыплап тутырылган. Төрмәләр, колонияләрдә буш урынның дефицит чоры, соры ялган тормыштан туеп, дәүләткә тел тидергән өчен дә, жинаять эшләп эләккән, кайчан үтәр икән дип, көннәрен, айларын санаучылар да житәрлек биредә. Боларын элек сәяси тоткыннар дип атасалар да, ил житәкчелеге демократия уйнаган булып «репрессированный», «сәяси» тоткын дигән сүзләргә кулланмаса тырыша. Имеш, без дә бөтендөнья кануннарына буйсынып яши башладык... Бу зонада Тамара ханым кебек гомере буге утыручылар да бар. Алар сроклары тулып, чираттагы ялга барып кайткан кебек кенә иректә чыгып алалар да кабат әйләнеп кайталар. Чөнки төрмәдән читтәгесе – алар тормышы түгел. Эшләп, тир түгеп яши алмый мондыйлар, юк-бар тиеннәр өчен яңа байларга кол буласылары да килми. Ә яшәргә кирәк. Бердәнбер юл – урларга, таларга гына кала! Ә кемне талыйсың, үзең кебек хәерченең ниен аласың? Кышка запаска дип туплаган ун капчык бәрәңгесен, бер капчык кишерен, суганын чәлдәрәсеңме? Юк, әлбәттә! Халыкны чишендергән имансыз кара байлар да житәрлек!

Соңгысында Тамара Ивановнаны сөт фабрикасы директорының коттеджын талаган өчен утырттылар... Яңадан каты сәндергә әйләнеп кайтуына ул үкенмәде. Шулай булырга тиеш дип кабул итте. Срогын, өлкән яшәтә булуын исәпкә алып, өч кенә ел чәпәделәр. Сәламәтлеге какшап барган рецидивист хатынны кызганып, эзрәк бирделәр шул! Кабат исән чыгып, урамда егылып үлмәсәм ярый инде дип, нык борчылды ул! Бөгелмәдә эти-әнисеннән калган бер бүлмәле фатиры бар барын. Шунда кеше кертәп тотта иде Тамара ханым, үзенә күрә, утырып чыкканчы өз-мөз генә акчасы жыела тора. Әгәр дә иректә яшәсә, ул фатирны тотар өчен

кайда булса да эшлэргэ кирэк, аннан идэнен юарга, жыештырырга, ашарга пешерергэ, керен үтүклэргэ, тиеннэрең калса, кибеткэ чабарга... Уты, суы, лифты өчен түлэргэ. Кыскасы, эшлэргэ дә эшлэргэ, түлэргэ дә түлэргэ кирэк! Тик рецидивист ханым андый тормышка сэләтсез иде. Аның төп йорты инде күптән биредә. Ошбу шыксыз, каргалган, меңнэрне ерткыч, кайберлэрен мескен иткән зинданда гына гомерен чиклисе килә, шуны сорап Ходайга ялвара ул.

Соңгы көннәрдә күзгә күренеп олыгайды Тамара Ивановна. Тормышка битарафлыгы артты. Йөзөндәге жыерчык буразналары тирәнәйде, чал чәчлэре ишәйде, күзлэрәндә очкыннар сүнде. Аның халәтен бергә утыручы камерадашлары да сизенде. Кайберлэре битараф калса, дошманнары исә абруйлы тоткынның хәлсезләнүен күреп, эчтән генә куанды. Кайчандыр Тамара апаларының ярдәмен күргән хатын-кызлар исә борчуга сабышты! Әле беренче елларын гына утыручы яшь-жилкенчәк Анжела белән Вероника каты итеп пешерелгән чэй китереп: «Тамара түтәй, эчеп кара әле шуны, хәл кереп китмәсме!» – дип кыстап та карадылар. Яшьтәш ахирәте Полинаның медсанчастька ятарга үтетләвен дә «Юк, юк, үтәр әле!» дип, кире какты. Прогулкаларга чыкканда да, бүрәнә кебек авыраеп калган аякларын көчкә сөйрәде. Әлегә дә баягы Анжела белән Вероника аны култыклап диярлек озатып йөрде. «Яхшылыгымны онытмыйлар икән» дип, эченнән генә сөенде абруйлы тоткын. Кичке тикшерүдән соң, төрмә капкасының теге ягыннан килгән хат аны бөтенләй аяктан екты. «Улым – жанкисәгем Юраны, кеше үтерүдә гаепләп, кулга алдылар, бердәнберемне! Кеше жаны кыярлык баламы инде ул, Тамара бәгърем? Нишлэргэ дә белгән юк. Кайсы вакыт әллә үз-үземә кул салыйм микән дип тә уйлап куям. Миңа ансыз бу дөньяның бер кызыгы да юк. Ни кызганыч, бөтен дәлилләр аңа каршы. Дуслары, «хәлдән килгәнчә ярдәм итәрбез», диләр. Адвокат та таптылар, тиздән суд! Үзең ничек соң? Иреккә чыкмыйсыңмы әле? Хет янымда бер таяныр кешем булып идең. Әй, әйтергә дә онытып торам, башым каткан, эшләми инде. Юрам бәгъремнең улы бар, килең аны Чаллыда тапты. Сабыебызны әтисе больница ишегеннән каршы да ала алмады бит! Ярый, Тома, тагын күз яшьләрем коела, сау бул!» диелгән иде кыска гына хатта.

Тамараның да ирексездән атылып чыккан тозлы тамчылары бите буйлап тэгәрәште. Юра, балакаем, дип әрнеде ул! Юраның «Тамара апа, мин сине яратам, мин сине сагыначакмын» дигән сүзлэре, мышный-мышный изрәп йоклаган Юраны куенына кочкан чаклары күз алдына килеп басты аның!

– Полина! Полина Алексеевна! – дип пышылдады ул хәлсез тавыш белән. Озакламый ахирәте аның ятагы кырыенда утыра иде инде.

– Полина, үземнең бер хәлем дә юк, зинһар, төрмә житәкчесе Иннокентий Серафимовичка житкер әле! «Тамара Галкинаның хәле дә начар, әйтсә эманәте дә бар икән», дип әйт. Энемне кулга алганнар!

– Төрмә житәкчесеннән нинди ярдәм көтә аласың инде син?! – дип аптырады иптәше.

– Минем эти-эниемнән мирас булып калган фатирым бар! Шуны саттырып булыша алам. Миңа барыбер кирәкми ул кетәклек!

– Иреккә чыккач, үзең кайда яшәрсең?

– Мине биредән аякларымны сузган килеш кенә озатачаклар, Поля! Минем соңгы йортым шушы!

– Юкны сөйләмә, Тамара! Син бит төшенкелеккә бирелә торганнардан түгел идең.

– Гозеремне үтә, зинһар, мине кабул итсеннәр! Житкерсеннәр Крачковка!

Икенче көнне иртәнге аштан соң, камера ишегенен тәрәзә капкачы ачылды.

– Галкина Тамара, на выход! – дип кычкырды төрмә каравылчысы, коры тавыш белән. Хатын әмерне ишетеп, урыныннан торырга азаплана башлады. Янәшәдәге бүлмәдәшләре аңа аякка басарга ярдәм иттеләр, ишек төбенә хәтле озата бардылар.

«Рәхмәт, кызлар!» – дип пышылдады Тамара түтәйләре. Шалт-шолт килеп, ямьсез тавышлар чыгарып, тимер ишек ачылды.

Төрмәдә хезмәт кылучылар арасында да төрле адәми затлар бар шул. Кешелеклеләре дә, начар тәрбия алган аңгырааклары да житәрлек. Ни кушсалар, шуны гына үти алучы робот кебекләре дә... Биредә 2-3 ел эшлэгәннәрнең күпчелеге кайсы камерада кем утырганын, ничәнче тапкыр кире кәргәнән, күбесенен холкын да яхшы белә. Әлеге осталыкны вазибалары да таләп итә. Тамара түтәйләре алар өчен абруйлы рецидивист булса да, проблемасыз, жайлы хатын иде. Каравылчылар белән дә тәмсеzlәнмәде, ыгы-зыгыларда катнашмады. Ни бирсәләр, шуны ашады, ни жәйсәләр, шунда йоклады. Әллә шуңа микән, аңа күпчелек төрмә хезмәткәрләре дә хөрмәт белән Тамара Ивановна дип кенә мөрәжәгатъ итә иде.

Төрмә житәкчесе Крачков та: «О-о-о, Тамара Ивановна үзе рәхим иткән икән, әйдәгез, әйдә утырыгыз», – дип каршы алды. Галкина хәле мөшкеллеген сиздермәскә тырышып елмайгандай итте.

– Иптәш полковник, хәле начар, ахры, Тамара түтәйнең! – дип кызганып куйды төрмә каравылчысы.

– Юк, юк, әле йөри дә, сөйли дә алам, борчылма, Николай улым, – дип, сер бирмәскә тырышты хатын. Аның сүлпәнләнгән хәрәкәтеннән, иреннәрен, телен көчкә әйләндереп сөйләвеннән, төрмә житәкчесе дә апайның хәле хөрти икәнлекне шәйләп алган иде.

– Тамара Ивановна, мәгез, эчеп куегыз әле!

– Рәхмәт, – дигәч, хатын бер-ике йотып, пыяла савытны кире өстәлгә куйды.

– Тыңдыйм сезне, Тамара Ивановна!

– Минем бик кадерле кешем бәлагә юлыккан! Шуңа ярдәм итәр өчен Бөгелмәдәге бер бүлмәле фатирымны аның исеменә, йә булмаса әнисе исеменә яздыртасы иде! – дигәч, хатын хәл жыеп, еш-еш сулыш алды. Аннан:

– Нотариус та кирәк булыр. Сөз бит, Иннокентий Серафимович, ниләр кирәген әйбәт беләсез, ярдәм итсәгез иде, үтенеп сорыйм. Сөзгә мәңге рәхмәтле булыр идем! – дигәч, кабат сулышына капланды.

Полковник Крачков каршысында битләре суырылып калган, күз төпләре каралып чыккан, хәлсезлеге карашыннан ук сизеләп торган, бетәшкән

Тамара түтэй утыра иде. Кайчандыр зонадан зонага йөрөп, гаделлеге, кыюлыгы белән абруй казанган хатын сүнөп бара... Төрмә тормышы адәм баласының сәламәтлеген дә, гомерен дә тиз суыра шул дип уйланып алды полковник.

– Яхшы, Тамара Ивановна! Хәзер ни теләгәнегезне нигезләп, гариза языгыз, без ярдәм итәрбез, монысы бер! Икенчесе – хәлегезне яшермәгез, күрөп торам, ярдәм кирәк сезгә, әйдәгез, ун көнгә лазаретка ятыгыз! Системалар куярлар, уколлар, витаминнар бирерләр!

– Ни бит! – дип башлаган иде мөрәжәгать итүче, зона житәкчесе аны:

– Никаких ни!.. Әгәр дә теләгән ниятегезне үтисегез килә икән, исән булуыгыз да кирәк! Шулаймы?! – дип бүлдерде.

– Шулай!

– Скворцов! Миннән чыккач, озатып куярсың, тикшерсеннәр, анализлар алсыннар һәм башкасы. Баш табибка әйтерсең, Крачковның үзеннән диярсең, яхшылап дәваласыннар!

– Есть!

– Рәхмәт сезгә, Иннокентий Серафимович!

– Рәхмәтен терелеп чыккач әйтерсез!

– Тагын бер мөһим үтенечем бар иде!

– Әйе, Тамара Ивановна!

– Хәлемне үзегез күрәсез. Күпме генә яшәргә тырышсам да, вакыт житкәнлеге күз алдында. Сөз мине Приюткин Дмитрий Усадович белән күрештерә алмассыз микән? Сөз аны белергә тиеш! Ул хезмәт юлын моннан егерме еллар элек Кряж хатын-кызлар төрмәсендә лейтенант дәрәжәсендә башлаган иде.

– Бер Приюткинны күрөп үк беләм кебек мин, әгәр шул булса инде! Полковник ул хәзер! Озын буйлы, чандыр гына! Зәңгәр күзле бугай...

– Полковник икәнлеген әйтә алмыйм. Күзләре... күзләре зәп-зәңгәр иде шул! Әйе! Шул инде, Иннокентий Серафимович! Үзе! Ябык та булгач!

– Ни дип әйтергә соң элементгә чыгалсам?

– Бик тә мөһим мәсьәлә буенча күрешәсе килә диген! Хәлемне дә житкер, озакка сузмасын! Срочно!

– Сер булмаса, нәрсә инде ул?!

– Ярамый. Сер шул, иптәш полковник! Сер! Теләсә ул аны соңыннан үзе сезгә сөйләр.

– Шулай укмы? Аңладым! Сер тек сер булсын алайса! Кайдалыгын ачыкларбыз, проблема булмас, тиз табарбыз үзен! Тагын әйтер сүзегез калмадымы, Тамара Ивановна?!

Хатын кинәт бөрөп чыккан күз яшьләрен жиңе белән сөртеп алды. Аның күнел түрөндә көрәш барганлыгы сизелә иде. Полковник дәшмичә көтеп торырга булды. Хатын күз яшьләренә күмелгән, ялварулы карашы белән офицерга төбәлде.

– Беләсезме, Иннокентий Серафимович, миңа күп тә калмагандыр инде. Ләкин тиздән срогым бетә! Берәр гаеп табып, озайтып булмас микән? Гажәпләнмәгез, анда чыксам, урамда егылып үләрмен, дип куркам. Кем таныр, кем жирләр мине анда? Барыр жирем дә юк!

Офицер авыру хатынны кызганып та, гажәпләнөп тә тыңлый иде.

Төрмәдә утыручыларның барысы да диярлек иреkkә омтылганда, бөтен гомерен зинданда үткәргән, сирәк-мирәк кенә гражданнар тормышын күреп, кире әйләнеп кайтучы хатын азат ителүенә үзе үк каршы!

– Менә анысын мин үзгәртә алмыйм, Тамара Ивановна! Үпкәләмә, төрмә срогына үзгәреш кертә алмыйм! Әле сезнең ярты ел вакытыгыз бар! Терелерсез, сәламәтлегегез ныгыгач, үзегез үк срогымны киметеп булмасмы дип килерсез әле!

– Минем йортым биредә, койманың теге ягындагысы чит-ят аның! Гомерем күп калмады, әз генә түзегез инде! Сез бит акыллы кеше, Иннокентий Серафимович!

– Аңлыйм да аңлавын... Әйдә, ашыктырмыйк әле вакыйгаларны. Ә калган үтенечләрегезне үтәрмен, анысы өчен борчылмагыз! Хәзер яхшылап сәламәтлегегезне ныгытыгыз, соңыннан тагын бер кат күрешеп сөйләшербез! Сау булыгыз! – дип, полковник әңгәмәгә нокта куйды.

Төрмә житәкчесе урыныннан торып, урам якка караган өч тәрәзәнең уртадагысына килеп басты. Ул кайчакны шулай тыштагы тормышны, сакчы-каравылчыларны, котырып-котырып өргән овчаркаларны, һава суларга чыккан тоткыннарны карап торырга ияләнгән иде. Кемнәр генә юк алар арасында. Күбесе, хәлләреннән килсә, мөмкинлек туса – шундук аның бугазына ябышыр иде. Араларында акылларын югалтыр хәлгә житкән наркоманнар, кешелеген жуйган эчкечеләр дә житәрлек. Ләкин алардан да куркынычрак, закондагыларны күрә алмаган кеше үтерүчеләр, көчләүчеләр, төрмә тормышында каешланып беткән рецидивистлар да бар. Дөрөс, аларның күпчелеге төрмә житәкчелеге белән хезмәттәшлек итә. Шунуң мөһәре буларак, чәе-мәе, ризык-мазар мәсьәләсендә, кирәк чакта, үтенечләре үтәлә килә. 90нчы елларда илдә тәртипсезлек башлангач, бу ыгы-зыгылар чәнечкеле тимерчыбыклар белән уратып алынган зиндан эчләренә дә үтеп керде. Наркотик кирәк икән – рәхим ит! Хатын-кыз кирәк икән – аерым камерага рәхим итәсең дә, рәхәтлән! Акчаң гына житсен! Ә менә алыш-биреш биредә шактый югары бәядән йөри! Төрмә житәкчесе барысыннан да хәбәрдар, әлбәттә, шулай да күп кенә тискәре яklarга күз салмаска, «сукыр» булырга тырыша, сәбәпләре дә әллә кайда түгел... Иң тынгысыз, хурлыклы хезмәткә көчләрен, сәламәтлекләрен салган каравылчыларның хезмәт хагы – адәм мәсхәрәсе. Шул тиеннәргә гаиләңне дә карарга, тормышны да сөйрәп алып барырга кирәк. Күпчелегенең рәтле-башлы яшәргә фатиры да юк. Кемдер баракта, кайберләре коммуналкаларда таракан үрчетә.

Полковник Крачков үзе тәрбияле, укымышлы гаиләдә үсте. Китап укырга яратты, спорт белән дә яшьтән дус булды. Өстәвенә музыка дәресләренә дә йөрештерде. Әллә ни оста уйнаучы булмаса да, бәйрәмнәрдә, туй-мәжлестәрдә баян сыздырып жибәрсә, төз буйлы, итагатыле офицерга хатын-кызлар сарыла башлый иде. «Марияң булмаса, бүген үк сиңа чыгар идем. Тапкансың хатын! Алсаң иремнән дә аерылырга риза! Мин генә сине бәхетле итә алам!» дип, арагы белән кабымлык исе аңкытып, аның тирәсендә бөтерелүче затсыз хатын-кызлар Крачков күңелендә жирәнү хисләре генә тудыра торды. Алыштыра димени соң Аллаһы Тәгаләдән бүләк итеп бирелгән чибәр,

акыллы, итагатыле бердэнберен! Мариясе аңа нык «тыл» да, терэк тә булды. Ике улларына да тырышып, тәрбия бирде.

Шулчак эш телефоны шалтырады.

– Иптәш полковник, сез әйткән Приюткин Дмитрий Усадовичның телефонын таптым! – диде дежур оператор.

Хөкем залына соңга калып, сылу гәүдәле, чибәрлеген югалтып бетермәгән урта яшьләрдәге, чәчләренә чал йөгәргән ханым килеп керде. Суд инспекторы:

– Шыпырт кына, түтәй, шыпырт, процесс башланды, энә теге рәттә урын бар, шунда утырыгыз, – дип, озата керешкә юл күрсәтте.

Кайгы чаткылары сирпелгән карашы белән ул бөтен залны айкап чыкты. Игътибары бер мизгелгә баш хөкемдарда тоткарланды. Аннан тимер читлек эчендә утырган тоткынны чамалап: «Улым», – дип әрнеп куйды. Баш судья залдагы тынычлыкны бозган ханымны күреп, ачу белән:

– Хөрмәтле пристав, нишләп эшне алып барырга комачаулылар, ханымны буш урынга утыртыгыз, – дип, эшеннән бүленде.

Лариса Фёдоровна улы Юрага төбәлгән килеш кәнәфигә барып урнашты.

– Дәвам итегез, галижәнап адвокат, – диде судья, ханымның урнашып беткәнән күреп.

Адвокат:

– Хөрмәтле суд, мөхтәрәм баш хөкемдар! Сүземне дәвам итеп, Сезгә тагын шуны житкерәсем килә. Юра Дмитриевич Борилов яртылаш ятимлектә, зур мохтажлыкта үскән. Әнисенә ашханәдә табак-савыт юып тапкан хезмәт хакына көн күргән алар. Дөрәс, Лариса Фёдоровна, соңга калып кергән хатын, шул була инде, вакыт-вакыт өстәмә эшләр дә ала. Әйтик, финансы мәсьәләсе китереп терәгәндә, подъезд да юа, киём-салым да тегә. Әлбәттә, тулы канлы тормыш алып барып өчен ул гына житеп бетми. Өстәвенә, ата кешенә билгесезлегә, ни кызганыч, алименттан да бу гаиләне мэхрүм итә! Шулай сәбәплә, Юра гаилә хәлен жиңеләйтү максатыннан, бик яшьли хезмәткә алына! Сантехник та, слесарь да ул, кирәк чакта фотограф та, әнисен, хатынын һәм билгеле инде, туачак баласын кайгыртып – заманы шундый хәзер – кануннарны боза торган кәсепләргә дә кереп китә. Тормыш ихтияжы – үзе эшләгән СМУ ишегалдында хужасыз өеләп яткан тимер-томыр, техника калдыкларын да сораусыз-нисез алып китеп, металл кабул итү урынына тапшырырга мәжбүр була.

Прокурор:

– Шуңа өстәп, төсле металлдан ясалган кыйммәтле чыбыкларны да телгә алырга онытмагыз, хөрмәтле адвокат!

Адвокат:

– Дөрәс! Андагы кыйммәтле электр чыбыклары да юкка чыккан! Хөкем ителүче бу жинаятьләрен тулысынча таныды! Һәм шулай сәбәплә аңа карата мэрхәмәтле булуыгызны үтенәм! Яшь баласы булуын да исәпкә алсагыз иде. Тик менә үтерү мәсьәләсенә килгәндә... Гыйбаев чыннан да мәкерле, кулга да нык пычрак адәм заты булган! Иминлек саклау өлкәсендә

хезмәт иткәндә, ул ришвәт алудан да, тикшерү изоляторында утырган арестантларны кыйнаудан, мыскыл итү ысулларыннан да тартынып тормаган! Шул сәбәпле аны вақытыннан алда эшеннән дә азат иткәннәр! Аңлавымча, шул хөсәтлегә, явызлыгы аның башына житкән дә! Ул Юра Бориовка да бертуктаусыз басым ясаган, тимер-томыр тапшырып тапкан акчадан зур процентлар сораган, шантаж юлына баскан. Анасын юк итеп, үзен төрмәгә утыртып, хатынын көчләү белән янаган. Үзегез күрәсез, чыннан да, гаепләнүчене соңгы чиккә китереп тери ул! Аның урынында булсам, мин дә, башкалар да түзә алмас иде. Алла сакласын, әлбәттә! Күз алдына китерегез әле, мондый шартларда без үзәбезне ничек тоткан булыр идек икән?

Прокурор:

– Бүлдерүем өчен, гафу итегез, адвокат әфәнде! Бу күрсәтмәләрегез сезнең гаепләнүчене хәлегездән килгәнчә яклауга гына нигезләнгән. Ә менә мин Гыйбаевның иминлек саклау органнарында эшләгән чордагы биографиясен тикшергәч, аны канәгатьләнәрлек дип таптым.

Адвокат:

– Мин хәлгә ачыклык кертер өчен бирегә Гыйбаев эшләр киткән милиция бүлегенә кадрлар буенча мөдирен чакырдым.

Судья:

– Хөрмәтле пристав, Лобанов Андрей Михайловичны бирегә чакырыгыз!

Хөкем залында тынлык урнашкан арада адвокат Хәкимуллин Бориовка борылып: «Гыйбаевны үтерүенә танырга кирәк! Чын күнелдән үкенгән очракта, суд срогыңны шактый киметәчәк! Киреләнмә, зинһар, бөтен дәлилләр сиңа каршы», – дип пышылдады.

Бориовның усалланып, суырылып калган чыраеннан кара төсмерләр йөгәрәп үтте. Өметсез, явыз күзләр белән яклаучысына төбәлеп, ярысып, тешләре аша кысып чыгарып:

– Мин үтермәдем аны, гражданин адвокат! – дип ысылдады.

– Синәң жинаятең тулсынча исбатланган, кирегә юл юк! Дөресен сөйләп, прокурор белән судьяны йомшартырга кирәк! Югыйсә унбиш елны чәпәп куячаклар!

Юра Бориов тешләрен кысып, башын аска иде. Бу мәгънәсез яклаучы кисәген кайдан тапканнар икән? Яклайсы урынга батырып утыра, дип уйланды ул. «Улым» дигән таныш тавыш ишетеп, чыш-пыш килеп утырган кешеләр арасына күз ташлады. Әнә аның әнисе туган көненә улы бүләк иткән ромашка чәчәклә күлмәген киеп килгән. Лариса бертуктаусыз күз яшьләрен сөртә-сөртә елап утыра. Язмыш аларны ике якка аерды да куйды. Бүген ул дөньяны читлек аша гына күзәтә. Каршысында кара кайгыга батып, күзгә күренеп картаеп баручы анасы изалана.

Авыр имән ишек ачылуга халык шул якка борылды. Приставка иярәп, култык астына папка кыстырган Лобанов түргә узды. Хөкем залында утыручыларның бөтен игътибары аңа юнәлдә. Майор погоннары таккан тулы гәүдәле офицер фуражкасын сул кулына тотты, аның ярты башы тарак сорамас хәлдә – пеләш иде. Урта буйлы, калмык чырайлы Лобанов

үзен тәвәккәлрәк тотарга тырышса да, биредәге йөзләгән караштан каушап калуы сизелде. Трибуна янына килеп терәлгәч, ул яулыгын чыгарып, тирләп чыккан күз төпләрен сөрткәләп алды.

– Сез Лобанов Андрей Михайловичмы?

– Так точно, хөрмәтле судья!

– Сез Гыйбаев Илсур Габдуллович турында нәрсәләр әйтә аласыз? Фәкать дәрәсән сөйләчәгегезгә ант бирегез!

– Ул безнең органнарда эшләгән чорда, ваша честь, үзен шактый гына тискәре яклардан күрсәтергә өлгерде. Шул сәбәпле, эшеннән дә вакытыннан алда китәргә мәжбүр ителде.

Шулчак залдагылар арасында:

– Сафсата! Күрәсен, адвокаты сатып алгандыр! – дип ярысып кычкырган сүзләр яңгырады.

Судья тавыш иясен үткән күзләре белән халык арасыннан эзләп тапты да:

– Басыгыз әле, гражданин! – дип, әмер бирде.

Теге, өлкән яшьләрдәге әфәнде исә:

– Сез миңа әйтәсезме?! – дип, хөкемдарга карады.

– Әйе, хөрмәтле гражданин! Суд барышын өзеп, читтән кычкырып утырырга сезгә кем рөхсәт бирде?!

– Мин! Мин хезмәт ветераны, эчке эшләр министрлыгында хезмәт итеп, лаеклы ялга чыккан милиция сержанты. Кабахәтләрчә үтерелгән Гыйбаевның әтисе Габдулла булам. Карап торып, үземнең газиз улыма пычрак аттырмам! – дип ярысыды ул.

– Сезгә, гражданин Гыйбаев, кисәтү белдерәм. Әгәр тагын кабатлыйсыз икән, штраф салам! Суд барышына тоткарлык ясагаыз, бөтенләй үк чыгып китәчәксез!

Ләкин карт кеше:

– Сез, сез беләсезме кем? – дип кабат чәбәләнә башлаган иде, янәшәсендә утырган хәләл жефете туктатты:

– Житте инде, этәчләнмә, карт тинтәк! – дип, бабайның жиңеннән тартып, урынына утыртты.

Шуннан соң гына судья шаһитка борылып:

– Дәвам итегез, Андрей Михайлович! – диде.

Белешмәләр бирергә килгән гражданин тамак кырып алды да сүзен дәвам итте:

– Бездә эшләгән чорында Гыйбаевның яклаучысыз калган адәмнәргә кул күтәрүе дә; гаепләре ачылмады дип, оешкан банда төркемнәренән абруйлы башлыкларын чыгарып жибәргәнлекләре дә, ришвәт алулары да мәгълүм булды. Элеккеге житәкчебез аның кырын эшләрен ике-өч тапкыр томаласа да, инде вакытлыча тоткарланган хатын-кызларны да якынлык кыларга мәжбүр итүе билгеле булгач, коллективка тап төшөрмәсен дип, тиз генә эшеннән азат итү хәстәрен күрде. Минем белгәннәрем әлегә шулар, Ваша честь!

– Ай, жир бит, үзең белән бергә хезмәт иткән кешегә яла ягарга ничек телең әйләнә икән синең?! Бәдбәхет!..

– Гражданин Гыйбаев, житте! Житте сезгә! – дип, баш судья чүкечен какты. Ләкин карт кисәтүләргә колак салмыйча, ярысуын дәвам иттерде.

– Башыгыз гына бетсә иде, ялган сүз сөйләгән телегез генә корыса иде, тәгәрәпләр генә үлсәгез иде!..

Янында утырган карчыгы:

– Утыр дим, урыныңа, карт дурак! Кеше алдында жүләрләнәсең! – дип өзгәләнсә дә, тегесе һаман ярсыды:

– Ябышма миңа, карт убыр, ябышма! Мин аларны югары судка бирәм, Президентка язам! Мин боларның барысын да иманга утыртмасаммы?! – дип жикеренде.

– Пристав, гражданин Гыйбаевны хәзер үк залдан чыгарып жибәрегез! – диде түземлеге төкәнгән судья. Балаларын югалткан Гыйбаевларны пристав сүз белән генә чыгып китәргә үгетләп караган иде, барып чыкмады.

– Кагылып кына кара! Сез ришвәтчеләргә управа тапмасаммы?! Сез караклар өерен төрмәдә черетмәсәмме?! – дип, янауға ук күчте.

Ләкин таза гәүдәле, мускуллары кабарып торган суд хезмәткәре, үз эшен яхшы белә иде. Абзыйны култыклап алып, жайлап кына, ишектән чыгарып жибәрде. Әби кешенә: «Әйдә инде, карт тәре, монда алып килеп тә, мәсхәрә итмәсәң! Унбиш тәүлеккә утыртып куялар бит үзеңне!» – дип чәрелдәгәнә генә ишетелеп калды.

– Тагын берәр дәлил өсти аласызмы, Андрей Михайлович?! – дип сорады судья, өзелгән утырышны ялгап китәр өчен.

– Тагын нәрсә әйтим инде? Шул... прокуратура казына башлагач, житәкчебез Гыйбаевны кабат үзенә чакыртып, «әгәр дә бүген үк үз теләгән белән эштән китәргә гариза язсаң, төрмәдән алып калам», – дигән тәкъдим ясады. Майорның бүтән юлы калмаган иде инде. Соңыннан житәкчебезнең тырышлыгы белән аңа карата кузгатылган жинаять эше туктатылды. Миңа шул чорда, ул «эш» белән якыннан танышып барырга туры килде. Анда шантаж да, хатын-кызларны көчләү фактлары да бар иде! Тик ни сәбәпләдер зыян күрүчеләрдән гаризалар кермәгән! Кемнәрдер иренә фаш ителүдән, кайберләре Гыйбаевның үч алуыннан курыккан. Шул сәбәпле иминлек саклау органнына чыгарга жөрҗәт итмәгәннәр. Менә, шул турыдагы кайбер документларның күчермәләре бар, кирәк булса!..

– Пристав, алып бирегез әле, зинһар! Ә сезгә, Андрей Михайлович, үзегезгә тапшырылган вазифаны жиренә житкереп башкаруыгыз өчен рәхмәт!

– Шулай зурлавыгыз өчен үзегезгә рәхмәт! – дип, пеләш башлы кадрлар бүлегә житәкчесе киң итеп елмайды.

– Теләсәгез, хөкем барышын күзәтүне дәвам итә аласыз, ашыгыч эшләрегез булса тоткарламыйбыз!

Кадрлар бүлегә житәкчесе алгы рәттәге буш урыннарның берсенә барып утырды.

Судья адвокатка мөрәжәгать итте:

– Хөрмәтле Әмир Шамилович, тагын әйтер сүзегез бармы?

– Әлегә юк.

– Алайса, сүзне гаепләү ягына – прокурор Артём Михайлович Самокуровка бирәм.

Чәчләрен кыска итеп алдырган, көр чырайлы, таза гәүдәле, урта буйлы, подполковник погоннары таккан офицер торып басты.

– Хөрмөтлө суд! Хөрмөтлө судья! Безнең гаепләнүче СМУ ишегалдындагы гөнаһларын таныды. Ләкин бөтен дәлилләр ана каршы булса да, төп жинаятен, ягъни Гыйбаевны үтерүен кире кага! Үзегез күрдөгез, аның машинасындагы кан таплары, тентү вакытында табылган көмөш чәркәләр дә Гыйбаевныкы. Ягъни, Илсур Габдулловичның этисе дәлиллэгәнчә, чәркәләр астына да Г.И.Г. дип уеп язылган. Ягъни Гыйбаев Илсур Габдуллович абривиатурасы икәнлеген аңлайсыз! Хәзер, хөрмөтлө судья, мин сезгә тагын бер төплө дәлил китерәм. Мөхтәрәм сәркатип, кадрларны экранга күрсәтегез әле! Рәхмәт! Менә бусы үтерелүче торган йорт. Аның каршысында гына Финнадзор бинасы. Бу идарәнең һәрбер чатына камералар куелган. Менә кулына азык-төлек пакеты күтәргән апа кибеттән кайтып кереп ките. Камерадагы сэгәткә дә игътибар итегез! 17 март, 18 сэгәт 21 минут! Хәзер игътибар! Менә бу тилергән кеше кебек атылып чыккан адәм – гаебен бертуктаусыз кире кагучы Бориков Юрий Дмитриевич галижәнаплары! Өнә ул үзенә «Лада» машинасына утырып, ишегалдыннан чыгып сыза. Сэгәт 18 дә 23 минут. Үзегез күрәсез, гаепләнүченең канга батып чыгуы, Гыйбаевның үтерелгән вакытына туры килә! Плюс-минус егерме-егерме биш минут эчендә жинаять кылынган. Күзе-башы акайган Бориков азык-төлек күтәреп, үз катына менеп баручы апаны да читкә бәреп төшеп киткән. Канга баткан адәмне күреп, коты оча мескеннең! Ул ханымның үзен бирегә чакыртырга рөхсәт итегез.

Судья:

– Фамилиясе ничек?

Прокурор:

– Закирова Гайшә Галиевна!

Судья:

– Әйе, заявкада ул күрсәтелгән. Чакырыгыз, пристав!

Өлкән яшьтәге апа шикләнеп, як-ягына каранып, сак кына түргә атлады.

Борчыла да, курка да иде, күрәмсең.

– Сөз Гайшә Галиевнамы?

– Әйе!

– Яхшы! Паспортыгызны приставка бирегез, үзегез мөнбәр артына басыгыз!

Түтәй сак кына килеп басты. Кул сумкасын ачып, сизелер-сизелмәс калтыраган куллары белән аннан төенчек чыгарды. Аны сүтеп, документаын приставка сузды. Үзе, тагын ниләр булыр икән инде дигән кебек аптырап тора башлады. Читлек эчендә утырган гаепләнүчегә дә күз чите белән генә караш атып алды. Судья паспортны тикшереп алганчы күп булса ун-унбиш секунд вакыт үткәндер, тик Гайшә түтәйгә озын-озак минутлар үткәндәй тоелды.

– Сөз, Гайшә Галиевна, биредә кемне булса да танийсызмы?

Шаһидә ханым туры карамаска тырышып, Бориковка ымлады:

– Аны беләм!

– Кайдан һәм ничек таныш сөз? Каушамагыз, барысын да исегезгә төшереп, жентекләп сөйләгез!

Апа кулындагы кульяулыгына кирәксә-кирәкмәсә дә, учларын сөрткәләп, авыр сулап куйгач:

– Ул көнне мин, күрәчәгемә каршы, кибеткә генә чыккан идем. Чэй эчсәң – сөте, май яксаң – ипие кирәк, дигәндәй... Ризыклар тутырылган ике биштәрәмне күтәрәп, үзебезнең катка күтәрелә башладым. Көтмәгәндә, котны очырып, күзе-башы акайган, күлмәкләре канга баткан берәү мине читкә бәрәп, ук кебек аска атылды. Үзе тагын йөзен яшерергә теләп, канлы учлары белән битен каплады. Нәрсә булды соң әле бу дип югалып калып, лыпылдап, баскычка утырдым. Күпмедер вакыттан һушыма килгәч, башым да эшли башлады. Тукта, кабат килеп кереп, минем белән дә берәр хәл ясый күрмәсен тагын дип, өскә атладым. Үзем ухылдап менәм, үземнең күзләремә кызыл таплар калдырган ботинка эзләре ташлана. Кан тамчылары Илсур энекәшләр ишегенә барып тоташа. Бөтен куркуымны жиңеп, яртылаш ачык ишектән эчкә керсәм, авызымны ачып, «Илсур, энем», дип әйтергә өлгөрмәдем, идәндә канга баткан килеш үзе ята. Кан идән буйлап жәелгән. Бөтен жир кып-кызыл инде менә! Өнем китеп, тиз генә чыгып шылдым! Үз фатирыма кергәч тә, бик озак тынычлана алмадым! Еларга да, нәрсәдер кылырга да көчем юк! Тик шулай да кеше үтерелгән, ни булса да эшләргә кирәк бит инде! Ниһаять, үз-үземне кулга алып, «02»гә шалтыраттым. «Срочно, мәйтәм, шул-шул йортка, шул фатирга килегез, күршене үтергәннәр», – дим. Аннан соң да әле тынычлана алмыйча, бөтен гәүдәмне калтырау алды, эчемә курку керде. Ишегемнең ике биген дә ныклап бикләдем. Аллаһ сакласын, килеп, мине дә суеп чыкса! Менә булыр аннары! Ярый әле, бәхеткә, сиреналар кычкыртып, ашыгыч ярдәм һәм милиция машиналары килеп житте. Мине дә чакыртып, сорау алдылар. «Күрдем, мәйтәм, машинасына утырып качты, мәйтәм! Бөтен өс-башы, кулларына хәтле канга баткан иде, дим. Шуннан соң гына өйгә чыгарып жибәрделәр. Күз алдымнан китми генә бит канга батып яткан Илсур күрше. Килә дә баса, килә дә баса инде менә! Ничек инде шулай чебенне үтергән кебек кенә кеше жанын кыярга була икән ул? Әти-әнисе, туганнары бала кайгысыннан яналар да, көяләрдер инде. Аллаһ сакласын! Әй, хәзерге яшьләргә... Нәрсә житмидер инде аларга. Аптыраган!

Апа тагын берәр нәрсә сорарлар микән дип, судьяга текәлдә. Судья аңа:

– Яхшы, Гайшә Галиевна. Рәхмәт Сезгә! Хәзергә утырып торыгыз! – дигәч, шаһидә трибуна артыннан чыгып, гаепләнүчегә күз кырые белән карый-карый, урындыклар тарафына юнәлдә. Судья башын борып:

– Сүзегезне дәвам итегез, прокурор әфәнде! – диде.

Прокурор:

– Үзегез күрәсез, Бори́ков белән Гыйбаев конфликтка керәләр. Илсур Габдуллович яный, хатынына, әнисенә зыян салу, юкка чыгару, үзен төрмәгә олактыру белән куркыта. Алар арасындагы низаг куерганнан-куера бара. Илсур Гыйбаев СМУ ишегалдында урлау күренешләре төшерелгән видеоязмаларны күрсәткәч, гаепләнүче үзенә тулысынча килеп капканлыгын аңлый. Һәм бу язмаларны кулга төшерергә һәм шантажистны юкка чыгарырга тели. Дошманын үтереп ташлап, компроматларны күпме генә эзләсә дә, табалмый ул. Шулай да кул астына эләккән көмеш чәркәләргә чалә! Менә алар! Бори́ков фатирында үткән тентү барышында табылалар! Үзегез күрәсез, бер жинаять тагын да вәхширәген китереп чыгара.

Нәтижәдә, иминлекне саклау органнарына егерме еллап гомерен биргән офицер үтерелә! Ә жинаятьче үзе – тимер читлек эчендә. Аның кара эшләре тулысынча исбатланган! Ваша честь, Бори́ков Ю́рий Дми́триевич үзенә гаебен тулысынча танымады, тикшерү органнары белән хезмәттәшлеккә бармады. Үтерүен бертуктаусыз кире какты. Нәрберебез ялгыша, ләкин ахмаклар гына үз ялгышын танымый, дигән Конфуций. Барысын да искә алып, ягъни тимер-томыр урлаулары өчен өч ел, кеше үтергән өчен шуңа өстәп унбиш ел бирүегезне сорыйм!

– Рәхмәт, иптәш прокурор! Ә сез ни әйтерсез, хөрмәтле адвокат әфәнде? Сүзегез бармы?

Яклаучы Хәкимуллин авырлык белән урыныннан күтәрелеп, «Бер генә секунд», – дип, Бори́ковка таба борылды. Аны һаман да кеше үтерүен танырга үгетләде. Гаепләнүче аңа ләм-мим, бер җавап та бирмәде. Аның өчен барысы да билгеле иде инде. Адвокат ни әйтергә икән, дигәндәй, жирән сакалын тарткалады.

– Хөрмәтле суд, хөрмәтле баш судья! Юра Бори́ков тулысынча булмаса да, өлешчә үзенә гаебен таныды. Гыйбаевның аңа карата шантаж ясавын, янауларын да, аннан гаепләнүченә сабый баласы да булуын искә алып, гадел карар чыгаруыгызга өмет итәм! Өстәвенә, мин яклаган гражданин моңа кадәр бернинди дә жинаять кылмаган. Игътибарыгыз өчен рәхмәт! – дип, сүзен төгәлләде.

– Шулай итеп, суд тикшерүе тәмам! Бори́ков Ю́рий Дми́триевич, әйтер сүзегез бармы? Булса, рәхим итегез!

Гаепләнүче теләр-теләмәс кенә урыныннан торды.

– Әнкәй, ышанма беркемгә дә, мин үтерүче түгел, кайгылар китергәнем өчен гафу ит! – дип әрнеп кычкырды да, кире урынына утырып, йөзен учлары белән каплады.

Хөкем сәркатибе:

– Басыгыз, суд карар чыгарырга кереп китә! – диде.

Залдагылар үрә катып озатып калдылар. Зур тетрәнү кичергән Лариса Фёдоровна гына:

– Улым, балакаем! – дип, шул якка омтылды.

Ләкин аның юлын суд приставы кисте:

– Ярамый, гражданка! Ярамый! Тәртип бозмагыз, хәзер үк урыныгызга барып басыгыз! – дип, кулыннан тартты.

Олы кайгысыннан сыгылып төшкән хатын гына:

– Минем бердәнберем, балам бит ул! – дип өзгәләнде.

Судтан соң Бори́ковны вакытлыча тоткарлау изоляторында озак бикләп яткырмадылар. Этап белән Пермь өлкәсендәге зонага озаттылар. Аның өчен күңелен өшеткән соры, шыксыз төрмә тормышы башланды. Башка тоткыннар белән бергә, куллары богауланган килеш махсус вагоннарда керттеләр. Элекке чорлардагыча сансызлап, мал-туар төяп йөртә торган ук булмаса да, вагоннар жинаятьчеләр өчен махсус җайлаштырылган. Плацкарт вагонның коридоры буйлап тезелгән ян урыннар купедагылары кебек үк алып ташланган, дүртәр ятагы тимер рәшәткә белән бүленгән.

Шуның эченә үткәч кенә рәшәткә аркылы тимер богауларын салдырдылар. Ул тимер беләзекләренә бәдрәфкә барганда, кабат кидерәләр. Юраны язмыш кызганмады. Ярмәкәев юраганча, уналты елга зинданга ябуга ирештеләр. Яңа туган сабыен да күрмәгән көе, әнисе белән яшә хатынын кара кайгыларга салып, бүген ул рельсларга бәрелеп тыкылдаган корыч көпчәкләрнең ялыктыргыч көен тыңлап, тирән уйларга бирелеп бара. Ошбу халәттән котылу чарасы да юк. «Тыкы-тыкы так, тыкы-тыкы так...» Әлеге тавыш аның күңелен айкый. Колакларыңны мендәр белән томаласаң да, күзгә йокы керми. Әнә, бер төркем эзкар каяндыр аракы юнәтеп, тозсыз сүзләр сөйләшәләр, хихылдашып, мәгънәсез көлешәләр. Бигрәк тә озын буйлы әйдәманнарының тавышы аерылып тора. Ул, күрше-тирәгә урнашкан тоткыннар да ишетелерлек итеп, кем икәнлеген алдан ук белсеннәр дипме, кычкырып, гайрәт чәчә. Үзенә зонага беренче генә баруы түгеллеген, дөнья күргән, тәҗрибәле эз икәнлеген искәртә.

– Күрше кварталда безнең бараклардан ун-унбиш минутлык юл инде. Шактый гына бай, олыгаеп барган бер түтәйнең ире йорт-жир, бакча-акчаларын калдырып, теге дөнйәгә китеп барган. Ну, братва, займись, дигәч, уйладым да, «нишләп әле карт чувиханы куандырмасаң», дим. Кемнедер талагандагыча тиз генә казённый йортка да эләкмисең. Алындым бу эшкә. Театр-рестораннарда йөртәм. Акчаны бурычка дус-ишләрдән алып торам. Шуннан, малай, балда-майда йөзә башламыйммы?! Тәмам кеше кыяфәтенә кердем, өс-башым бөтенәйдә, иркәли-назлый бу. Ял йортлары, сәяхәтләр дә аның исәбеннән. Ә мин әкрән генә түтәемнең банктагы акчаларын барлыйм! Житәрлек икән! Аңа охшаган бер ханымны бу эшкә ялладым, имзасын килештереп куярга гына озаграк өйрәнде. Үзе кунакка киткәч, паспортын алып, бушаттык без тегенең кесәсен! Чыгып тайдым карт зиначыдан яшә фахишәләр янына. Ике атнадан артык жәннәттә яшәп калдым әле. Зур суммалар тиз бетә икән ул, күңелеңне һуш тотып яшәсәң. Акчам бетеп ятканда гына, саунадан, мәткәләр белән уйнашып яткан жирдән эзләп таптылар мине тәртип сакчылары...

– Дурак, шул хатын жылкәсендә тыныч кына, рәхәтләнеп яшәсәң инде!

– Холкым андый түгел шул минем, братцы – каядыр ашкына, мажараларга тартыла.

Өйтерсең, кешелегәңне суырачак төрмәгә түгел, иптәшләре белән БАМ төзәргә китеп бара. Кайберләре үзләренең граждандагы зимагурлыклары белән мактана, икенче берләре хатын-кызлар белән булган мажараларын сөйли. Болар арасында фатир караклары, кесә кисүчеләр, наркотиклар сатып тотылганнар да, якыннарына, хатын-кызларга кул күтәргән, чит кешеләргә тән жәрәхәтләре салган адәм актыклары да бар. Юраның күңелен кабат шом биләп алды. Эчке тоемлавы, тикшерү изоляторында утырганда көчәйгән сиземләве аны сак булырга кисәтә. Шул халәт аңа йә якыннары, йә үзе белән буласы күңелсез хәлгә кабат ымлый башлый. Бүген дә таныш халәт аны күңел борчуларына салды... Юраның үз эченә бикләнеп, беркем белән дә аралашмый баруын, төрле сортлы жинаятьчеләр кавеме үзенчә аңлый башлады. Алар фикеренчә, ул йә бер мескен, йә бер авыл гыйбады, йә ниндидер гөнаһлары өчен рәнжетелгән бәндә булуы мөмкин. Күршесендәге бу шау-шулы төркем аңа сүз катып,

аракы эчэргэ дэ тэкъдим ясап карады. Борикивның барысын да кире кагуы теге адэми затларда тагын да ныграк шик уятты. Каян аңласыннар, ди, аның нинди кайгыларга батып, янып-көеп барганлыгын бу кешелеклэрен югалта баручы, йэ бөтенлэй югалтып бетергэн затлар? Аларның эчеп, тэрибясез сүзлэр, анекдотлар сөйлэшеп, акырып-бакырып баруларын кызыл погонлы хэрбилэр дэ ишетмэскэ, күрмэскэ тырыша. Вакыт-вакыт, өлкэн командирлары күренгэндэ генэ: «Разговоры! Отбой!» – дигэн булып, эш күрсөтөп ала. Бу битарафлыкның сәбәбен вагон-камерадагылар күптән төшенеп алган. Кызыл погонлылар биредэ үзлэренэ файдалы бизнес ачкан. Зонага баручыларга өч-дүрт тапкыр кыйммәтрэк бәягэ аракысын да, закускасын да, наркотикларны да табып биреп тора – акчаң гына житсен! Күршелэре эчкэн саен шапырына, үзлэрен бу вагонның кендеге дип саный, теләсэлэр, имеш, дөньяның астын-өскэ эйләндереп ыргытырдай булып гайрәтләнөп, сөйлөнөп баралар. Дөрөс, кубрикның икенче ягында боларга капма-каршы булган кавказлылар да урнашкан. Дэрәжэлэрен белөп, акырмый-бакырмый гына, хэтта эйтергэ кирэк, шыпырт кына гәплэшэлэр. Вакыт-вакыт рус теленэ күчөп алганда ишетелөп киткэн сүзлэренэ караганда, иректэ калган ниндидер проблемаларны чишү турында сүз алып баралар кебек.

Юра Борикив эчөтнән генэ: «Нинди бердәм, чагыштырмача тэрибияле халык! Берсен генэ рәнжетөп кара, дивар кебек шундук каршыңа басачаклар!» Аларга карап, ул үзенөң дэ дагыстанлы, кавказлы булмавына гомерөндэ беренчө тапкыр үкөнөп тэ куйды.

Кичкырын аязып жибэрэ, кояшы да елмайгандай итэ, лэкин икенчө көннө таң белән үк, көтмэгөндэ, кабат болытлар килөп чыгып, күкнө томалый, бертуктамый яңгыр ява да ява, коя да коя. Ял итүчелэр шөбһэләнөп, күзлэрен янэ өскэ кургашындай авыр болытлар йөзгэн күккэ төбөдө, томан астына качкан кояшны күрүдән өметлэре өзөлгөн иде. Менэ өч көн тоташ рэхәтлөндөрэ генэ яңгыр Кырым жирлэрен. Өстэвенэ, дингөздэ давыл кубып, төбөндөгө өшеткөч салкын суларын өскэ калкыткан, дилэр. Өлө һава шартлары яхшырып китөп, коенырлык жылынсын өчөн генэ дэ кабат өч-дүрт көн көтэргэ кирэк. Приюткин Ялтадагы ял йортының балконына иртэ таңнан чыгып басып, каршы ярлары күрөнмэгән иксез-чиксез дэрьяга карап торырга, төрлө агач-үсемлеклөрдән һәм, элбөттэ индө, Кара дингөздән бөркөлгән хуш иснө, жилнө тирән итөп, күкрәклэрен тутырып суларга ярата. Яр буйларын, тирэ-юньнө, шулай ук алар урнашкан пансионат мөйданын кипарис, көньяк нараты, дөфнэ, гранат һәм башка күп төрлө куаклар бизи. Бүгөн дэ ул, гадөттэгөчө, иртэ таңнан торды. Илаһилыкка карап, күз рэхәтлөндөрөргэ дип, балконга чыгып басты. Ниһаять, болыттан арынган зөп-зөңгәр күк йөзөн, дингөз өстөндэ уйнаган кояш нурларының галәмөтөн күрөп, жинөл сулап куйды: «Рэхәтләнөп, су керөбөз икән бүгөн!»

Ул изрөп йөклап яткан, одөялы идөнгэ шуып төшөп, бөтөн гүзәллөгө ташып торган Натальясының өстөн каплады да юыну бүлмәсөнэ керөп киттө. Ярты сэгатылөп вакыт үтмэгөндөр, хэрби офицер киенөп-ясанып, урамга чыгып, Ялта портына таба төшөп киттө.

Дмитрий Усадович иртүк торып, шулай саф хава сулап йөрөп, ошбу гүзәллекләр белән хозурланып кайтырга ярата. Причалдан кармак ыргытып утырган балыкчыларның да хәлен белешә, балыкларның иртәнге кояш нурында көмеш кашыктай ялтыраганын да күзәтеп тора. Инде бирегә беренче кат кына килүе түгел аның, ялы беткәч күңелсезләнеп кайтып китә дә, ел саен ук булмаса да, сагынып кабат килә.

Кырым – Кырым шул инде! Юкка гына бу жирләр өчен бертуктаусыз чордан-чорга сугышлар бармаган. Төрөкләр дә, греклар да, кырым татарлары да, инде килеп руслар белән украиннар да баш булган биредә. Жәннәт кебек илаһи биләмә инде изге Кырым!

Дерес булса, бу жирлек татар ханнарының ял итү урыны булып, исеме дә жисемәнә туры китерелеп, Ял итә дип кушылган, шулай әйтелә торгач, кыскартылып, Ялтага әйләнгән дә куйган, ди.

Бөек язучылар Чехов та, Толстой да һәм башкалар да бирегә килеп, сәламәтлекләрен ныгытканнар. Приюткин кебек табигый гүзәллеккә мәкиббән китеп сокланып йөргәннәр.

Иртәнге сигезләр генә булса да, бүген дә Ялта көндәлек тормышы белән ыгы-зыгы килә, самавыр кебек кайный башлаган инде. Дингез портына килеп туктаган катер, баржалардан жиләк-жимеш, яшелчә сату пунктларына йөк машиналары төяп алып китә. Дингез буге урамына урнашкан кафе-рестораннарда чыккан борщ, шурпа, болгар борычы исләре саф хавадан киңәйгән үпкәгә тула, тамакны кытыклай. Өстәвенә, шул тәмле исләргә кыздырган ит, шашлык, кәтлит исләре дә кушылып, күңелне нык ымсындыра. Сәгать тугызда туклану урыннары, сәүдә нокталарының барлык ишәкләре дә ачыла. Кайтышлы Наталья белән үземә яшь бәрән итеннән пешерелгән сусыл шашлык алырга туры килер дип, фикер йөртеп алды ул. Хәзер аның бөтен уе – тау башына күтәрелү. Фуникульга утырып менеп, зур биеклектән Ялта каласына күз саласы килә аның...

Дингез порты буйлап йөрүләре күңеленә һуш килә Дмитрий Усадовичның. Натальясы белән чыкса гына бөтен кәефе кырыла: әйдә бусына керик, әйдә тегесенә сугылыш инде, дияр... Кичә анда импортный ботинкалар сатканнар да, ике көн элек вокзал янындагы кишеттә француз күлмәкләре китергән булганнар икән дип, жиңеннән сөйри башлар. Каян туа диген генерал гаиләсендә шундый әрсез, мал жанлы бала. Инде жыйган чүпрәк-чапраклары, ыштан-күлмәген, туфли-ботинкаларын санасаң, бөтен ротаны киендерерлек! Ун гомере булса да, киеп туздырып бетерә алмаячак! Соңгы вакытта Дмитрий Усадович, гомумән, берәр сәбәп табып, йә авыруга сабышып, кунакханәдә генә кала, йә бичәсе сизмәгәндә шыпырт кына үзе чыгып сыза. Әнә, бүген дә ул йоклап калды... Китәр иде ике дә уйламыйча, ташлап чыгып китәр иде. Күңеле, холкы белән ул бала чагыннан ук тынычлык эзләгән, тынычлык яраткан Ходай бәндәсе! Бичәсенә ата-анасы кызганыч – уллары урынына күрәләр бит аны! Үзен тудырган заттан ана жылысы ала алмаган адәмгә Мария ханымның күңел жылысы бик зур бүләк иде. Сүз дә юк, хатын белән аерылышудан алачак генерал погоннары да соңгы рольне уйнамый калмады, шул карьера нияте дә бәйләп тотат торды. Менә хәзер Натальясы

белэн Ялта урамнарына чыккан булса, күрер иде микэн порт янындагы гүзэл табигатне! Күрер иде, элбэттэ! Тик бертуктаусыз күнеленэ тиеп барган хатын янында ошбу гүзэллек белэн лэззэтлэнэ генэ алмас иде. Кара син биредэге төрлө төстөгө розаларны! Ак төстөгөсө үзенчэ, кызылы, алы бөтенлэй башкача хуш ис бөрки. Бу хушбуйларны тел белэн дэ, жыр белэн дэ аңлатып булмас! Парктагы түтэллэрдэ төрлө гөллэр гөрлөп чэчэк атып утыра, георгиннар, алтын чэчэклэр, тырнак гөллэр, дисеңме. Хэтта пионер галстугын хэтерлэткәннэре дэ бар. Кып-кызыл тамчыларны ничек атыйлардыр инде, шуларны күрөп, күңелсө сөнө аның. Ял итүчелэрнен мондый хушбуйдан башлары эйлэнэ хэтта! Жирле халык кына эллэ ни игътибар итми бу илаһилыкка, эллэ бар, эллэ юк – алар өчен гадэти күренешкэ эйлэнгән инде ул.

Төрмэ камераларында төрлө дэрэжэдэге жинаятчыелэр белэн шыпплап тулган. Урыннар житешмэгән чакта, зинданда утыручылар телендэ эйтсэк, «хата»да гомер куар өчен утызлап кешегэ ятак эзерлэнгән. Бори́ков та биредэ үзенэ урын тапты. Ике катлы ятаклар арасыннан кысылып йөрөрлөк кенэ ара калдырылган. Төрмэ камерасы кечкенэрэк казарманы хэтерлэтэ. Иң түрдэ, парашадан ерактарак, блатнойлар үзлөрөнэ урын жайлаган. Аларга якын-тирэдэ ялагайлары, дус-иш, эшнэлэре урнашкан. Яңа килүчелэргэ шиклөнөп, сынап карыйлар, йомшак якларыңны ачыкламак булалар. Астыртын гына сине күзэтэлэр. Беренче кат бирегэ элэккэн тэжрибэсез яшь-жилкенчэк үзлөрөн ерткычлар арасында итеп сизэ. Гражданкада этэчлөнөп, узган-үткэнгэ көтүлэре белэн урамда бэйлөнөп йөрүчелэрнең бу атмосферада кикриклэре тиз шиңэ, шым булалар. Хатын-кызларны кимсеткөнөңне, мохтаж-мескеннэрне рәнжеткөнөңне сизэ калсалармы – Алла сакласын! Биографияңне ачыклауга – сиңең почмак-ятагың параша янында. Син инде абруйлылар белэн бергэ утырып тамак та ялгый алмыйсың. Син инде биредэ корт, мескен мэхлук кына. Эз генэ хата ясадыңмы, ахыры начар бетэчэк. Кирэкме, кирэкмиме, сине мыскыл итэлэр, кыйныйлар һәм иң куркынычы, явызлыктарыннан котырған, күптән хатын-кыз тэне күрмэгән иблислэр сине тотып көчлэргэ дэ күп сорамай. Эгэр бу хакта хэбэр саласың икэн, чаң сугылган, сиңа яшэргэ күп калмаган дигән сүз! Төрмэ камераларының һавасы да үзенэ генэ хас тынчу, күңел болгаткыч – бигрэк тэ яңа керүчелэрнең борынын ярып кереп, жирэндэрэ торган ис ул. Борыныңны кысып, ялгыш кына «фу» дип ычкындырсаң – сиңа шундук мөнэсэбэт үзгэрэ. «Фу-фуыңны» күрсэтэчэклэр! Эгэр дэ инде көчөң ташып торса... Көчөң ташып торса да, зинһар мактанма, өстенлегөңне вакытыннан алда күрсэтэ күрмэ. Фил кебек таза, елан кебек шома булсаң да, үзеңне дөрөс тотмасаң, иртэме-соңмы сындырачаклар. Биредэ мәкерле, тэжрибэле рецидивистлар утырганын бер генэ мизгелгэ дэ онытырга ярамый. Мондагы законнарны хөрмэт итүеңне сиздерми чараң юк. Паханнарга ярага тырышсаң гына, күпмедер дэрэжэдэ тынычлык табарсың... Бу турыда аны Марс бик ныклап кисэткэн иде. Менэ хэзер ул, тозакка элэккэн киек жанвар кебек, ишек төбөндө бимазаланып басып тора. Дистэлэгән кеше аны күзэтэ. Араларында

иманын югалтканнары да, явызлары да, хэтта мескен карашлылары да бар. Юра бөтен ихтыяр көчен жыеп, сарыклар арасындагы бүрене эзлөде. Эңә алар түрдә наралар арасына табуреткалар куеп, кэрт суга. Шуларның берсе яңа килүчегә: «Нәрсә катып калдың, түрдән уз!» – диде. Бори́ков аның уң битендәге озын яра эзен шәйләп алды. Пычак белән сызганнар, күрәмсең. Шу́л микән пахан? Шу́л арада чандыр гына карачутыр бер адәм, наралар арасыннан килеп чыгып, аңа таба юнәлдә. «Нәрсә инде син, чибәркәй, югалып калдың? Уз әйдә, уз түрдән», – дип, Юра янына салмак кына якынлашты. Аның йөрешендә үк ниндидер ирләрнекенә охшамаган гәүдә сыгылышы бар иде. Күзләре, исерек кешенеке кебек, томанлы һәм сәер карый. Наркотик кулланган, күрәсең, йә булмаса, анаша белән агуланган. Кара озын чәчләрен хатын-кызлар кебек тузгытып, бөдрәләрен чайкый-чайкый йөри. «Оялып торма, чибәркәй, уз әйдә, әйдә, түрдән, уз!» – дип, жылбәзәк аны әйләнәп, тикшереп чыкты. «Башланды! – дип уйлап куйды Юра. Әллә кәеф тоткан килеш үзе мине сынап карый, әллә кемнәрдер котыртып жибәргәнме?! Ул да түгел Юраның биленнән үк урап кочып алды. Егетнең борынына хатын-кыз хушбуе исе китереп бәрде. Ул шу́л мизгелдә генә уянып киткәндәй булды. «Андыйлар бәйләнсә, күп уйлап торма, чырасна манчы берне! Югыйсә бөтен биографияңне пычратачак, абруең беренче сәгатътән үк түбән төшәчәк», – дип тә кисәткән иде Марс. Шу́л мәлдә теге хатынша үреләп үбеп алгандай итте. Болай да ярсуы көчәйгән Бори́ков, боксер ду́сты өйрәткәнчә, аның ияк төбенә берне томырды. Теге гөрселдәп, бетон идәнгә ауды. Инде ни булыр икән дип аптырап торганда: «Йә, нәрсә анда терәлдең, якынрак кил», – дигән әлегә дә баягы корыч тонлы тавыш кабат аңа эндәште. Ул үзен кыюрак тотарга тырышып, шу́л якка атлады.

– Исәнмесез! Миңа пахан кирәк иде?!

– Мин дип беләдер идек паханны, – дип җавап бирде аңа иң түрдә утыручы нык гәүдәле, соры күзле, кыю карашлы бер адәм. Карап торышка ул Бори́ковка гади генә бер кеше булып тоелды.

– Мин Бори́ков Юра Дми́триевич! Казаннан! Статьям... – диде.

– Беләбез, статьяңны! Анатолий Петрович булам! Каты сугасың икән, әллә боксёрмы син? – дип, кэрт сугуын дәвам итте пахан. – Король белән бастым! Синең ход!

– Бернинди боксёр да, спортчы да түгел мин! Тәвәккәл егетләренең йомышларын үтәп, аралашып йөрүемне санамаганда, гади фотограф, слесарь-сантехник, плиточник.

– О-хо-хо! Кара, нинди оста икәнсең! Казанның кайсы почмагыннан инде син, хөрмәтлөм? – диде аңа Анатолий Петрович, кэрт уйнавын дәвам итеп. – Куда, куда ты ходишь, Мухомор? – дип, иптәшен шелтәләп алды. Тегесе исә, борыны яралы, хәйләкәр чырайлысы, алтын тешләрен күрсәтеп, авызын ерды:

– Извиняюсь, братан! Күрми калганмын, анда йөреш пикилар белән икән бит, пардон, күзләр начар күрә шу́л, крести белән чәпәгәнмен!

– Хәзер мин чәпәсәм үзеңә, хәрәмләшкәнең өчен, йә булмаса, менә бу яңа кергән иптәштән сорасам, сиңа берне ямарга! – диде хата хужасы, каш астыннан сөзеп карап.

– Ярар инде, Анатолий, шаярттым гына мин! – диде, борыны яралы адәм житдиләнеп.

– Синен һәрвакыт бөгештерергә кулың кычытып тора! Ярый, бар чэй әвәлә энә, яңа кунакны да сыйларбыз, үзебез дә тамак ялгап алырбыз, син кәжә уенын барыбер рәтле-башлы, хәрәмсез уйный белмисен! Дуй, давай!

– О-о-о! Рәхәтләнеп, шеф, үземнең дә тамаклар кипте! Китим алайса! – дип, нарадан арт санын күтәргәч, тәнен язарга киерелеп тә алды.

– Ой, мороз, мороз, не морозь меня, моего коня белогривого! – дип жырлап, кайсыдыр тарафка юл тотты. Шуннан кемгәдер: «Әй, баламут, син кая? Чэй куярга, өстәл әзерләргә кирәк!» – дип кычкырды.

– Казаннан инде алайса? Якташ, димәк! Кайсы почмагыңнан соң, Юра братан? – дип төпченде пахан.

– Мин Күмер бистәсеннән. 113 нче мәктәптә укыдым.

– Менә сиңа мә! Мин дә сигез классны өчкә-көчкә шунда бетергән идем бит! – диде паханның сул кырыенда утырган, кулбашын, тәнен наколкалар каплаган, ялан тәнендәге кабыргалары күзгә ташланып торган ябык бер адәм. – Ул кайсы урамда соң әле? – дип сорап куйды әлеге кысык күз, кан баскан трахомалы бәбәкләре белән аңа текәлеп. Бориков шунда гына аның бер күзе кылый икәнлеген чамалап алды. Күренеп тора, ул монда гомерлек пропискада, төп йорты биредә.

Юра уйлап, һәрбер сүзен үлчәп, җавап бирергә тырышты.

– Әгәр дә мин укыган 113 нче мәктәп булса, Сыртлановада ул!

– Шул инде, шул булмыйча соң! Казанда тагын ике-өч 113 нче номерлы мәктәп юктыр. Анда хәтерем ялгышмаса, друган Талгун да селкенеп йөргән иде?

– Әйе, аралашырга туры килмәсә дә, күреп белә идем мин аны! Без дүрттә укыганда, ул жидедә иде бугай. Аннан кинәт мәктәптән юкка чыкты.

– Дөрес! Сугышып, колониягә китеп барды ул. Син соң кемнәр белән аралаштың?

– Дамир белән күрше сыйныфта укыдык, аның аша Марслар, Камилләр белән дә таныш. Кирәк чакта сантехника, евроремонтлар белән дә ярдәм итә идем.

– Кайсы Дамир ул?

– Бокс Дамиры!

– Точно, онытып жибәргәнмен!..

– Аның белән дә шактый аралаштык.

– Аңлашылды. Хәтерем ялгышмаса, Дамирның бер якин дустан бар иде. Фамилиясен онытым, шайтан алгыры. Каспармы, Касаровмы шунда. Агыйль белән тагылы кибек йөри иде алар. Фамилиясен хәтерләмим. Витюк бугай исеме...

Юра кем икән инде ул дип, уйлана башлады. Ул Марслар төркеменә сирәк-мирәк кенә килеп киткәләгән берәүне белә иде.

– Кормильцин түгелме?

– Юк, юк, әз генә бүтәнчәрәк иде аның фамилиясе.

– Ничек инде мин Дамир тирәсендә йөргән братваны белмим? – Шулчак,

эчеп алса дуамалланып йөри торган Кацапов Витя аның күз алдына килеп басты. Алар бит Дамир Бокс белән бер ишегалдында торалар иде.

– Әллә Кацапов Витюкмы? – диде ул.

– Әйе! Нәкъ үзе! Яхшы белә идеңме Кацапны?

– Беләм дип, аралашкан булды. Төрле чаклар – шашлыклар-машлыкларда очрашкан, чәйләгән бар!

– Менә сиңа мә! – дип, теге наколкалы чуар тәнле чандыр бәндә, иш иткәндәй, жылкәсенә сугып куйды. Аның селтәнүеннән Борикиның борынына тәмәке исе китереп бәрде. Ул аңа кысык күзләрен тагын да чекрәйтеп карады:

– Бәлкәм, Витюк Кацапов белән сөйләшеп аласың киләдер, танышлар, дуслар да булгач?!

Юраның эченә жылы йөгәрде. Әллә Кацап та биредә утыра микән?

– Әгәр дә мин белгән Кацап булса, – диде Борики, шикләнеп. Аның йөрәге жу итеп куйды. Бәлкәм, ул төрмә сынауларын үтә алмагандыр да, мыскыл ителүчеләр арасына озатылгандыр, шуңа күренергә дә теләмидер.

– Әйдә, алайса, Кацап белән гәпләшеп ал! – димәсенме тагын теге чандыр. Үзе сул яктагы стенага таба китте. Аңа Юра белән кызык эзләүчеләр иярде. Диварның бер ноктасы сагыз белән генә сыланган икән, стена төсө белән тәңгәл килеп, аның ясалма икәнлеген белеп тә булмый. Кылый күз шул ябышкакны шырпы белән кубарып алды да, тишеккә тутырылган марля-бинтны сөйрәп чыгара башлады. Ул елан кебек озын булып чыкты. «Әй, братцы, Кацапов Витюкны сөйләшергә чакырыгыз әле!» – дип, карлыккан тавыш белән стена артындагы хатадагыларга кычкырды. Юраның аңына барысы да барып җиткән иде инде. Димәк, Кацапов күрешедә генә утыра. Хәзер ул Юра эндәшкәч, төрмә сакчылары аларның элементәсен сизмәсен дип, аны танымаска тырышса... Бу камерада рәт бетәчәк, абруе төшәчәк икән аның! Егетнең эченә шом керде. Дивар аша кемдер: «Кем анда?» – дип сорады. «Бу мин, Сергей», – диде кылый күз иясе. «Тыңдыйм, братан! Хәлләр ничек, пацаннар нишли анда? Анатолий Петровичка миннән сәлам!» – дип, Кацаповның тәвәккәл тавышы ишетелде.

– Яхшы, братан, әйтермен. Витюк, монда сине беләм дигән бер пацан табылды. Сөйләшеп алмыйсыңмы үзе белән?

– Кем икән ул, вәт кызык!

– Витюк, мин әле бу, Юра! Юра Борики!

– Юра?! Юра Борики, братан! Син дә биредәмени? Прогулкага чыккач яхшылап сөйләшербез. Сиңа 16 ел чәпәгәннән Марслар әйткән иде. Анатолий Петрович тирәсендә яшәргә тырыш! Ул менә дигән егет. Давай, пока. Күрешкәнче братан! – дип, сүзне озакка сузарга ярамаганны белгән иптәше әңгәмәне тәмамлады.

Юра Борикиның борчулары таралып, киеренкелеге бетеп, әлегә хәлләрдән башы әйләнеп, чактан гына идәнгә егылмады.

Ул һушына килгәндә, стена буена жыелган бәндәләр таралышып беткән иде. Шунда: «Әй, энәкәш, бире кил! Чәйләп алыгыз әле!» – дип аны кемдер чакырды.

– Әйдә, әйдә, Юра братан! Анатолий Петрович үзе чакыра, – дип, кылый күз ни сәбәпледер юхалана ук башлады.

Бер мизгелдә аңа карата булган мөнәсәбәт үзгәрде дә куйды. Соңгы айларда нык тетрәнүләр кичергән Бориковка читлектәге тормышка ияләшер өчен бик күп вакыт кирәк иде әле. Иң мөһиме: азау теше ярган рецидивистлар аны сынап, тикшереп, үз араларына кертте. Керттеләр дип әйтү артыграк шикелле, дөрөсрәге, ул беренче сынауларны ласклы үттө. Кемнәрдер аның бу кечкенә генә бәхетеннән читтән генә көнләште. Кемнәрдер инде аны бүгеннән башлап, тиң күрергә кирәклеген аңлады. Юк-бар мәзәкләр, кызыклар ясарга ярамаганлыгына төшөндө. Чөнки егетне Анатолий Петрович үз канаты астына алып ята...

– Утыр менә монда, энекәш! – дип, пахан урын күрсәттө.

Юра яңа гына булып үткән, көтелмәгән хәлләр тәэсиреннән айнып килә иде. Үзен кулга алырга тырышты:

– Рәхмәт сезгә! – дип куйды.

– Борчылма, энекәш, барысы да тәртиптә булыр! Кацаплар, Марслар – алар безнең жегетләр! Ничек булса да, бергәләшеп яшәрбез. Әй, Баламут, Гриша, атагызның баш бармагы, чәегез кая? – дип тә өстәде. Ул да түгел, шаян чырайлы, сипкелле, почык борынлы бер адәм: «Рәхим итегез, хөрмәтле эфәнделәр!» – дип, ике кружка белән дегет кебек кара эчемлекне урындыкка китереп куйды. Кылый күзләсә исә, тимер табага дуңгыз мае белән сарымсак, суган кисәкләрен турады. Өченче берәвә ипи телемнәрен китерде.

Бориковның шунда гына катомкасы исенә төштө.

– Минем дә сумкамда берәз күчтәнәчләр бар кебек иде!

– Гриша, табып китер әле сумканы!

Юраның хәзинә капчыгынан бер блок фильтрлы сигарет чыкты. Ул аны Анатолий Петровичка сузып:

– Мин тәмәке тартмыйм. Үз кирәгегезгә тотыгыз! – диде.

– Рәхмәт!

– Менә, миңа да сало, сарымсак, шоколадлар тыкканнар. Ике палка ысланган колбаса, сыр да бар! – дип куйды ул, мал-мөлкәтенә аз булуына уңайсызлангандай. – Берәз акча да бар, анысын мин биредә ничек куллануларын белмим, сезнең карамактагы уртақ мал булсын! – дип, уң ботинкасын салып, эченә кыстырылган целлофан пакетны чыгарды. – Ике мең сум гына! – диде акланып.

– Гриша, общакка жыеп куй! Әйдә, Юра, шоколадлар белән үзең дә чәй эч әле. Аннан ял итәрсен, яңа килүчеләрнең хәлен аңлыйм мин... Андрей, син берәрсен читкә күчер. Юраны безнең тирәгәрәк урнаштыр! – диде пахан.

Соңыннан, өстәл артында тамак чылатып утырганда, сүз күбрәк иректә калган тормыш турында барды. Тегене-моны, Боцманны, Корольне, Карасьны беләсеңме?

– Мин ул урамда фырт киенеп, таза ботларын күрсәтеп йөргән Маша пирожокны да озаткалаган идем, – диде яңа танышы Гриша.

Белдәңме, янәсе?! Юра җилкәсен генә күтәреп куйды. Сүз аша сүз чыга.

Баламут дигәннәре беренче тапкыр ике иптәше белән ипи кибетен

басканын сөйләп, әллә инде шул чорларны сагынып, әллә инде мактанасы килеп, караклыкка кереп китүенен беренче адымнарын сөйләде.

– Ирек белән Анатолийны алып киттем мин төнлә ипи кибетен басарга. Миңа ундүрт, теге икенә унөчәр генә. Бер ишегалдында яшибез. Маңаралар эзләп, хыялларга чумып йөргән чак. Шул темага укымаган китап калмады: «Том Сойер маңаралары» да, «Плутон иленә сәяхәт» тә... Кереп чумам да алар кебек кыю, үткен буласым килә башлый! Шул сәбәпле киттек без өчәүләшеп, өчәү – акыл утырмаган чуваклар, ипи кибетен таларга! «Сумкаларыгызга затлырак әйберләр тутырыгыз, ипине аны уналты сумга да юнәлтөп була», дип, тегеләрне алдан ук кисәтөп куйдым. Чөнки кибеткә кичкырын «Татарстан», «Изюминка» дигән тортлар, тагын әллә нинди тәмле ризыклар китергәннәр иде. Үземне теге зур, шоколадка күмелгән Татарстан торты күбрәк кызыксындыра. Классташым Әнвәр үзенә туган көнөнә алып килгән иде шуны бермәлне. Ә парта артында утыз кеше авыз суларын корытып утыра, күз алдына китергез, бүлгәч күпмешәр тигәннән. Бер каптың да йоттың! Ой, аның тәмлелекләре, ой, аның авызда эреп китүләре, малай! Бик озак онытылмады. Әнкәйгә дә, туган көнгә «Татарстан» торты алыык әле, дип ялынам. Әнә исерек атаңнан сора, бөтен эшләгән, тапкан тиеннәрен аракыга тыгып бара, диде. Әнвәрдән ачуым чыгып көнләшәм, шундый эти-әниләрем булмаганга гарьләнем, хурланам хәтта. Шуңа күрә үзем кебек хәерче иптәшләремә дә «Татарстан» тортын туйганчы ашатасым килгән иде. Тегеләргә планымны сөйләдем, озак икеләнөп тормыйча ризалык бирделәр. Абзагыз зур хәрби стратег кебек, кибетне басу әмәлләрен төзеде. Үземне теге – бөек полководец, кем әле, хәтеремнән чыккан, э, э, э?!

– Суворовмы?! – ди Анатолий Петрович, дөгет кебек чифирын тәмлөп кенә йота-йота.

– Юк, юк! Анысы түгел!

– Кутузов инде алайса, братцы! – ди белемле булып күренәргә тырышкан кылый Гриша, наколкалы тәнен бөт баскандай кашып.

– Түгел лә инде! Теге Ватан сугышы герое, өч алтын медаль таккан рәсемен дә күргәнем бар әле!

Юра Бөриков ул полководецның исем-фамилиясен белсә дә, тыйнаклык күрсәтөп, әйтмәскә булды. Ни дисәң дә, яңа кеше әле ул, тамыр жәйгән зеклар арасында белемле булып күрәнәсе килмәде.

– Жуков инде алайса! – диде пахан.

– Во, нәкъ үзе, Анатолий Петрович! Үземне Жуков итөп күзаллыйм!

– Ул бит илне саклап, стратегик план төзөгән. Ә син, мескен, кибетне басарга план төзисең, стратег, – дип шаяртты пахан. Әңгәмәдәшләр хихылдап куйдылар.

– Ул да әллә кем булмаган әле, итекче, чабатачы баласы гына!

– Ярар, ярар, сөйлөп бетер, сузма, полководец! – диде Анатолий Петрович, сүзнәң озакка киткәнән өнәмичә.

– Ну киттек инде караңгы төшкәч, өчәүләшеп, дошман тылына, өстәвенә безнәң бәхеткә көзгә яңгыр сибәли. Ул кибет Парк Петрова янында Халтурин урамына урнашкан. Яңа гына подвалында ремонт эшләре башланган иде. Төзүчеләр тирәсендә кайнашкалыйм. Идән астының

кысык тэрэзэлэрэнэ сварка белән тимер рәшәткәләр ябыштыралар. Бер көнне әйбәт кенә салып алдылар да, эшләрән ахырына житкерми генә, калай белән каплап, терәтеп калдырып киттеләр. Мин вакыт житкәнлеген аңлап, команданы жыйдым.

Кысык күз Гришка да ашыктырып:

– Сузма әле, кыскарак бытылда! – дип куйды.

– Барысы да мин уйлаганча килеп чыкты. Теге тимер рәшәткәнең ябыштырылып бетермәгән ягын өчәүләп тотып каердык та подвалга төштөк. Мин биредә кайда нәрсә ятканын яхшы беләм! Әнкәйгә ияреп, идән юарга килә торган идем. Ул анда ике ел чамасы жыештыручы булып эшләде. Баскычтан өскә күтәрелдек. Ишек булырга тиеш. Ниһаять, арматура белән каера торгач, ул да ватылып чыкты. Эчкә үтеп кереп, өчәр торт эләктереп, чыгып тайдык. Күрүче дә, белүче дә юк безне! Өченче көнне, көтмәгәндә, өчөбезне бергә жыеп, мәктәптән алып китмәсеннәрме! Әнвәр мине тыңламыйча, сеңелкәшен сыйлыйм дип, берсен өенә алып кайткан икән, дурак! Тегесе иптәш кызына мактанган. Сүз иярә сүз китеп, барып житкән иясенә. Шулай итеп, безне үчәткә бастырдылар!

Сүз боткасыннан туеп, йокымсырап утырган Анатолий Петрович урыныннан торды.

– Ярый, жәмәгать, берәз ял итеп алыгыз! – диде ул.

Полковникның Кырымга Натальясы белән барасы килмәгән иде. «Акчам да юк, булганын да чүпкә чыгара барасың!» – дип, каршы төшөп маташты. Тик теге «чүпрәк баш» кына пенсионер анасыннан акча теләнеп алган, әтисе аша путёвклар юнәткән, көчлөп диярлек алып чыгып китте үзен! Тукта, тукта, бала тапса үзгәрер әле дип түзсә дә, алты ел вакыт узды инде, тик андый-мондый кискен үзгәрешләр күренмәде. Бәләкәч тә юк, тынгылык та юк! Әллә яраксыз булып чыктымы шунда? Ул үзенең бу халәтенә ияләшеп бара инде. Тегендә моны саталар, анда тегене саталар дип кенә яшәгән, атылып кайтып кереп, акча таләп иткән, бирмәсәң әйткәләшеп, авызын турсайтып чыгып китеп, эти-әннисеннән бертуктаусыз теләнгән бичәсенә ул күптән кул селтәгән, күңеле суынган инде. Биредә хуш исләр бөркелгән Ялтада да тамак ялгарга ашханәгә генә бергә баралар, аннан юллары икегә аерыла. Генерал әтисенең погоннары, кызга калачак байлыктар гына тотып тора иде аны Наталья белән. Әрсез егәрән берәр ижат эшенә кулланса, ни була! Югыйсә, ярыйсы гына романслар да җырлый, пианиносында да бармакларын оста йөгөртә! Балалар бакчасында тәрбияче булып эшләсә йә мәктәптә укытса! Юк бит! Ахрысы, шуңа бала да бирми торгандыр инде Ходай Тәгалә.

Аны күңелсез уйларыннан бүлдереп, ишек шакекчеләр. Ул җитез генә сикереп торды, стенадагы көзгегә күз салып алды. Тиз генә спорт трикосын киеп өлгерде. Шуннан соң гына: «Керегез!» – дип җавап кайтарды. Бүлмәгә урта яшьләрдәге администратор хатын симез башын тыкты. Хәйләкәр зәңгәр күзләрен уйнатып бүлмәне барлап чыккач:

– Хөрмәтле, Дмитрий Усадович, Сезне директорыбыз Герман Аронян

үзенә чакырды, тагын ун минуттан Сезнең белән сөйләшер өчен кемдер элементгә чыгарга тели! – диде.

– Каян икәнлеген белмисезме?! – дип сорады полковник аптырап.

– Төгәл генә әйтә алмыйм, әллә Кряжданмы шунда! Әллә...

– Кряждан?!

Анда беркеме дә юк бит аның. Дөрөс, өченче номерлы төрмә бар барын, дип баш ватты ул. Үзе күлмәк төймәләрен эләктерде, үзе кулындагы швейцария сәгатенә күз салгалады. Шуннан, журнал өстәлендә яткан шоколадны алып, искәрмәстән, хәбәр житкерүче хатынга сузды. Ул бүлмәне бикләп, кунакханә хезмәткәренә артыннан иярде.

– Әйе, Дмитрий Усадович Приюткин тыңлый, кем әле бу? – дип сорады аның белән элементгә чыккан кешенең тавышын танымыйча.

– Сезнең белән 0018 нче объект житәкчесе полковник Крайнов сөйләшә. Биредә бер ханым объектның лазаретында авырып ята. Сизгә житкереп калдырасы әманәтем бар иде, ди. Хәле искутмәле түгел, күрәп каласыгыз килсә, Дмитрий Усадович, ашыгыгыз!

«Кем икән ул?» – дип, офицер чарасыз калды. Әллә, элеккеге мәхәббәте Лариса микән?

– Исеме кем соң аның, исеме ничек, иптәш полковник? – дип кычкырды ул эш телефоны трубкасына, чукак кеше белән сөйләшкәндәй.

– Тамара Ивановна!

– Сәер. Андый хатынны белмим! Тизрәк кайтып житәргә тырышырмын, рәхмәт! – дип, сүзен тәмамлагач та, гажәпкә калып, басып торды.

Кунакханә житәкчесенә кабинетыннан чыгып киткәч тә, билгесез хатынны искә төшерергә маташты... Тамара Ивановна? Тамара Ивановна! Кара, шайтан алгыры, фамилиясен сорарга да оныттым бит, каушап калып. Өлкән яшьтә, ди. Әллә чыннан да. Әгәр дә... Аны якты дөньяга тудырган газиз әнкәсе булып чыкса?.. Полковникның күңелен сагыш биләп алды, рәнжеше бавырын китереп кысты, сулыш алуы авырлашты, күзләрен яшь элпәсе каплады. Әгәр дә шулай булып чыкса, ни әйтер ул аңа? Әнкәем, дип эндәшә алырмы? Мәңге әйтелмәгән, өйрәнелмәгән, кабатланмаган сүзне телен әйләндереп житкәрә алырмы? Юк, бармыйча калырга ярамас, ахырдан гомер бусе үкенүе ихтимал. Ашыгырга кирәк! Димәк, Тамара Ивановна! Ничек шулай, көтмәгәндә! Ашыгырга кирәк! Натальясына, «элек хезмәт иткән жиренә ашыгыч рәвештә чакырталар, ике көннән әйләнеп кайтам», дигән язу калдырырга да, хәзер үк кузгалырга. Хәзер үк! Ул үзалдына сөйләнеп, юлга жыена башлады. Симферопольгә хәтле такси тотарга да, самолётның иң беренчесенә утырып, Куйбышев каласына очарга! Хәрбиләргә бронь бардыр әле! Бу шәһәрдә аның дустаны, элеккеге хезмәттәше подполковник Климентий Иванович бар. Бәлкем, Кряждан әйләнеп килергә шофёры белән машинасын да биреп торыр.

Полковник Крайнов аны төрмә шифаханәсенә үзе озата барды. Дүрт урынлы палатада өч кенә кеше ята иде.

– Тамара Ивановна, сезнең янга кунак килде! – диде колония житәкчесе керә-керешкә.

Сул якта стена кырыена урнашкан ятакта кемдер селкенеп куйгандай булды. Приюткин шул якка атлады. Ике ятак арасына куелган урындыкка килеп утырды.

– Исәнмесез, – диде ул авыру хатынның йөзенә сынаулы карап.

– Саумысыз, – дигән хәлсез тавыш ишетелде.

Крайнов исә:

– Хөрмәтле гражданкалар, палатаны беразга бушатып торалмабыз микән?! – дигәч, гэжит укып утырган урта яшьләрдәге ханым белән зәңгәр күзле кызыккай да салмак кына торып, бүлмәдән чыгып киттеләр. Полковник Крайнов үзе дә:

– Иркәнләп сөйләшегез, Дмитрий Усадович! – дип, бүлмә ишеген ябып чыкты.

– Үзгәргәнсез, Дима! – Төсә киткән, битен тирән жыерчыклар баскан, зәңгәр күзләренәң нуры качкан хатынның тавышы хәлсез иде.

– Сөз кем буласыз, Тамара Ивановна?! – дип сорады ул, дулкынланганын сиздермәскә тырышып.

– Мин... Мин Лариса Фёдоровнаның ахирәте идем.

Приюткинның кәефе төштә. «Мине тапкан хатын түгел икән», – дип уйлап куйды.

– Сөз Ларисаны хәтерлисезме? Чибәр, зәңгәр күзле яшь кыз иде ул...

– Хәтерлим кебек! – диде Приюткин сагаеп, ә үзе яшьлек мәхәббәтен күз алдына китерергә тырышты.

– Ул синнән бала табып үстерде. Синең Юра атлы улың бар. Бик матур, акыллы егет, – дигәч, өлкән яшьтәге жинаятче хатынның күз яшьләре сытылып чыкты.

– Аңламадым, нинди бала? Нинди Юра?

– Синең улың – Юра Дмитриевич! Ларисаның «условно-досрочно» белән вакытыннан иртәрәк иреккә чыгып киткәндә, өч айлар тирәсендәге йөгә бар иде, – диде бөтен гомерен төрмәдә уздыручы хатын, еш-еш сулыш алып.

– Сөз аны нишләп минеке дип уйлыйсыз?!

– Лариса сеңел срогы бетеп иреккә чыккач алты айдан ук бала тапты, Дмитрий Усадович!

– Нигә ул бу турыда үзе шул гомер хәбәр житкәрмәде соң?! Нигә?!

– Ул әрсез, хәерсез хатын түгел шул! Башта уңайсызланды, соңрак гаиләгез бардыр дип, тормышыгызны бозасы килмәде. Бик тыйнак, гади кеше ул! Бәлкем, үзегезнең эзләп табуыгызны да көткәндер!

– Гажәп, шул гомер, бер хәбәрсез! Ул балага ничә яшь инде хәзер?

– Үзегез исәпләп карагыз! Яңа гына егерме алтысын тутырды!

– Ничек шулай? Егерме алты елга бер мәртәбә булса да элементгә чыкмаган, алиментка бирер, йә булмаса матди ярдәм сорап, судларга чакыртыр иде...

– Андый әрсез хатын түгел шул ул, Дима энәкәш! Андый түгел шул Ларочка! Булганына шөкер итеп яши белә ул!

«Менә ничек икән бит? Әгәр дә бу хәл дәрәс булып чыкса, яшәвемнең мәгънәсе генә артыр иде!» – дип уйланып алды Приюткин, икеләнгән күңеленә урын таба алмыйча.

– Ышаныгыз миңа, койган да куйган, сезнең копиягез ул! Тик гәүдәгә генә ныграк.

– Кайда яши соң алар?

– Казанда. Әле сезне котларга да онытып торам, бабай да инде хәзер сез! Оныгыгыз Олег бар! Тиздән алты ай тула аңа, – диде авыру хатын, сөенеп. Аннан кабат күңелсезләнеп калды.

– Адресларын бирә аласызмы? Нигә сез миңа моны әйтәсез, Тамара Ивановна!

– Ул үзе беркайчан да сезгә килеп ялынмас, кыюлыгы да житмәс иде. Әйтеп торам бит, бик кыюсыз, тыйнак ул! Бөтен тормышын, яшәешен бердәнберенә – улына багышлады Ларочка! Аның бит зинданга эләгүе дә очраклы гына хәл... Ахыры, Ходай Тәгалә, Юраны дөньяга тудырыр өчен шулай хәл иткәндер! Сөз, Дмитрий Усадович, икеләнәсез, ахры! Нигә бу чит-ят хатын үлем түшәгендә яткан килеш кайгыртучанлык күрсәтә дип тә уйлыйсыздыр! Шикләнәсез! – дигәч, ханым еш-еш сулыш алды, аннан туктаусыз йөткерә башлады һәм стаканга ымлады. Приюткин сул кулы белән башын күтәртеп, хәлсез түтәйгә су эчерде. Ул әле шуннан соң да гыж-гыж килеп, бер-ике минут хушына килә алмый яткандыр.

– Сезгә ашыгырга кирәк! – диде Тамара Ивановна гыжылдавык тавыш белән. – Чит-ят кеше эзләткәнгә, зинһар, гажәпләнмәгез. Борчырга жөрйәт итмәс идем, тик шартлар үзенекен итә!

– Ни булды соң?

– Тумбочка тартмасыннан төргәкне алыгыз әле!

Приюткин целлофан пакет тартып чыгарды. Андагы өч фотога күз салды. Бер сурәттәгә хатын-кыз аңа таныш! Ә бусы кем? Ларисаның улы шулдыр, күрәсең! Олыгайган хатын янында кулына имчәк баласын күтәреп, икенче берәү дә басып тора.

– Болары сезнең килең белән онык! Тегесе Юра үзе! – дигәч, Тамара ханымның күз яшьләре сытылып чыгып, бите буйлап тәгәрәп төште.

Полковник фотоларны жентекләп тикшерде. Ни гомер үткән булса да, Ларисасын таныды ул! Күңеле әрнеп, сыкрап куйды. Аннан Юра сурәтенә төбәлеп карап торды. Күз чалымнары аныкына охшаш та кебек! Ияге, иягендәгә чокыры да аныкына тартым!

– Дима, тагын бер документ бар анда, чыгар әле! Менә бу ышаныч кәгазен Ларисага тапшыр. Бу хәлендә аңа бик тә кирәк булуы ихтимал! – диде. Приюткин язуга күз салды, анда Тамара ханым үзенең Бөгелмәдәгә бер бүлмәле фатирын Лариса Фёдоровнага яздырган иде.

– Кирәк булса, Юрага, шуны сатып ярдәм итсен! Юраны кеше үтерүдә гаеплиләр... Сезнең өчен көтелмәгән хәл шул! Ләкин Ларисаның сөздән гайре ярдәм итәрлек беркеме дә юк. Юра кеше үтерә алырлык бәндә түгел. Ышаныгыз миңа, үтенеп сорыйм, акылыгыз, тәҗрибәгез, дәрәжәгез җитәрлек! Казанга барып, Ларисаның үзен табыгыз! Ул барысын да тәфсилләп аңлатыр.

– Үз фатирыгызны нигә аңа бирергә уйладыгыз? Аңлавымча, ул сезнең бердәнбер байлык!

– Минем якын туганнарым да, кадерле кешеләрем дә юк. Ходай Тәгалә безнең нәсел затын корытырга уйлаган, күрәсең... Ни рәхәт күрдәм соң

мин бу тормышта? Исерек эти-эни! Шул чама туган-тумачалар! Язмыш барысын да теге дөньяга себереп түкте! Минем төрмәдән чыккан саен барып сыеныр урыным Ларисалар гына. Юра миңа үз улым кебек якын, кадерле. Алардан гайре беркемем дә юк!

– Ә үзегез биредән чыккач, кайда яшәрсез?

– Миңа күп калмаган инде! Сезгә, шул әманәтемне тапшырып өлгерергә генә кирәк иде. Хәзер тынычлап китә алам!

– Юкны сөйләмәгез әле, Тамара Ивановна! Сезгә бит алтмыш яшь тә юк!

– Төрмә кешене тиз картайта, сәламәтлеген дә тиз суыра! Ләкин минем өчен бу урын жил-яңгырдан саклаган, ашаткан-киендергән, шыксыз булса да, йортым булды. Зинһар, сез дә полковник Крайновтан үтенегез әле, мине вакытыннан алда чыгарып жибәрә күрмәсеннәр! Үтенеп сорыйм. Салкын, таш урамнарда ташландык эт кебек егылып үлсәм килми...

– Менә күрерсез, аякка басачаксыз әле!

– Кайгыртучанлык күрсәтүегез өчен рәхмәт, Дмитрий Усадович! Рәхмәт! Хәерле юл сезгә!

...Полковник Крайнов Тамара ханымның шәхси үтенечен искә алып, иреккә чыгарып вакыт житкәч, биш грамм наркотик ыргытып, тәки абруйлы ханымның срогын озайтты. Яңа срогын утырып бетерә алмаган төрмә бикәсен өч атнадан илтеп жирләделәр. Ул соңгы минутларына хәтле төрмә житәкчелегенә рәхмәт укыды. Шулай ук Ходайдан Лариса белән Юраларга да саулык-сәламәтлек, матур тормыш ялварды.

Приюткинның тагын ике атнага якын ялы калган иде. Барып күрүдән нәрсә югалтам дигән каршылыклы уйлары белән ул Лариса Фёдоровна өенә юл тотты. Бәлкем, аның хыялындагы яшылек мөхәббәтенең инде шәүләсе дә калмагандыр. Тешләре коелган, битен жыерчыклар баскан, тормыш авырлыгыннан гәүдәсенә хәтле куырылып беткән ямьсез карчыкка әйләнгәндер. Юк, барыбер күрәп калырга, гомере буена күңелендә йөрткән кеше белән очрашырга кирәк!

Полковник күбрәк уйланган саен Юраның үз улы булуына ышанычы көчәя генә барды. Дөньяда туган-тумачасыз яшәүнең авырлыгын, мәгънәсезлеген сабый чагыннан ук тойган, бәхеткә омтылган бәхетсез адәм иде ул! Бәлкем, хәзер шул югалган бәхетенең бер өлешен эзләп барадыр... Шул ук вакытта мәкер утына элгеп көюдән дә сагая иде ул! Ни дисәң дә, хатынының этисеннән шикләнә ул. Бәлкем, аның белән ачыктан-ачык сөйләшергә кирәктер? Кеше буларак аңлар әле... Күз күрер, башта Казандагы хәлләрне ачыклау мәслихәт.

Приюткинның бу якларга күптән аяк басканы юк иде. Пановка төрмәсеннән икенче урынга күчкәнәнә дә сизгез елдан артык вакыт узган. Казан үзгәргән... Аның биредә кайчандыр Суворов көллиятен тәмамлавына да байтак сулар аккан! Салмак кына келтерәп, вокзалга якыная торган поезд тәрәзәсеннән Кремльгә күз салды. Сөембикә манарасы, чиркәү гөмбәзләре,

Кол Шәриф мәчетен сокланып, күздән кичерде. Вақыт табып, Шәфыйка апаларына да сугыласы иде. Бәлкем, әле исән-саулардыр. Ни гомер узды, хәлен дә белешкәне юк шул. Имансызлык инде бу! Дөнья куып, үзеңгә гел яхшылык кына эшләгән изге кешеләребезне дә онытабыз! Тормыш мәшәкәтләренә сылтап калдырабыз!

Поезд вокзалга житәрәк «без кайтып життек» дигәндәй, яңгыратып кычкыртты. Приюткинның туган шәһәренә кабат кайту шатлыгыннан һәм алда булачак очрашуларны күз алдына китереп, йөрәк тибеше ешайды. Репродуктордан Куйбышев – Казан поездының кайтып житү хәбәре яңгырады. Аңа хәтле үк эшелонда ыгы-зыгы башланган иде инде. Игъланнан соң коридорда ыгы-зыгы башланды. Ашыгучылар үтеп китмичә, купедан чыгарлык түгел иде. Өлгерермен әле, дип куйды ул, дулкынланып. Тагын бер ун минуттан вагон бушап калган иде. Ул спорт катомкасын кулына тотып, ятимлекнең ачысын-төчесен татырга мәжбүр иткән шәһәр чатына чыгып басты. Иртәнге сәгать алтылар булуга карамастан, шәһәр инде үзенең көндәлек тормышы белән яши башлаган иде. Машиналарның сигнал кычкыруы, тимере кырылып, рельслар чинавы, кеше тавышлары – барысы бергә кушылып, зур каланың холкын билгели. Биредә инде, эңә, яңа көн туды. Салкын таң жиле дә син кем, нишләп безнең калада йөрисең, дигәндәй биткә китереп бәрә, чабулардан тарткалап куя. Агач яфраклары да төрле төсләргә кереп, шыксыз көз табигатен бизәп, һавада бөтерелә. Жиргә иңгәч тә салкын жил аларны очыртып, бер күчкә өеп куя. Урам себерүчеләргә эш житәрлек. Әле күптән түгел генә агач күрке булган яфраклар, инде кирәкмәс чүп өеменә әйләнгән. Эңә, аларны капчык-капчык төяп чүпләккә ташыйлар. Аз гына жыештырмый торсаң, бөтен бер шәһәрнең чүп өеме астында калуын көт тә тор. Кешелек дөньясына гел караучы кирәк шул! Кара рухлы адәмнәрне дә изоляцияләмәсәләр, тормыш-көнкүрешездә хаос башланыр иде. Таланмаган, көчләнмәгән кеше, басылмаган кибет-банк, фатирлар калмас иде, шәт. Мәетләренә, шул яфракларны жыештырган кебек, эшелоннарга төяп озатырлар иде. Кешелек үзенең хөсәтлегә, нәфеслегә, явызлыгы аркасында камил дөнья төзи алмады. Шуңа күрә бу фани дөнья бертуктаусыз чистартылып торуга мохтаж. Полковник Приюткин да шул «чисталык» өчен җавап бирүчеләрнең берсе.

– Иптәш полковник, сезне кай тарафка илтәп куярга?! – дип, аңа бер адәм иярде. Таксистмы ул, акча эшләргә чыккан шәхси затмы, аңламассың! Совет заманында таксистлар хәрбиләр кебек үк форма киеп йөрде, аларны шул киёмнәре аша әллә каян чамалап була иде.

– Тракторныйга хәтле күпме аласыз? – диде Приюткин.

– Башкалардан 500не, Сездән калабызның кунагы буларак, 300 сум.

– Артыграк каерасың түгелме соң?!

– Бер дә артык түгел, иптәш офицер!

– Мин Казанны да, такси тарифларын да яхшы беләм, хөрмәтләр, – дип, Приюткин өч бәя каерган адәмнән аерылып, юлын дәвам итте.

– Соң иртә-кич безнең тарифлар да үзгәрә бит! Яхшы, сезнең хакка 200 сумга «выжт» иттереп илтәп куям!

Полковник аның сүзләренә битараф калып, атлавын дәвам итте. Теге

тагын аңа иярде. Баясен 150 сумга кадэр төштө. Чит жирлэрдөн килгэн кешелэрне «саварга» өйрөнгөн оятсыз бэндэ, клиентын югалтачагын аңлап, кабалана-кабалана: «Яхшы, сезне 130 сумга да илтеп килэм», – дип телэнде. Тик Дмитрий Усадовичның бу хөсөтлө адәмгә ихтирамы күптән беткән иде. Теге нәфеслө зат эшнөң барып чыкмаячагын аңлап, үзалдына мыгырданып, тукталып калды. Ун-унбиш метр ара үтмэгәндөр, икенче берәве: «Иптәш полковник, кая телисез, күз ачып йомганчы илтеп куям!» – димәсенме! Офицер аңа борылды. Иске «Жигули» тәрәзәсеннән елмаеп, бер үсмер карап тора иде: «Борчылмагыз, ничә сумыгыз кызганыч түгел, шуны бирсәгез риза-бәхил! Иртәгә авылга кайтасым бар, бензинга кирәк!» – дип, авызын ерды ул.

Гуманитар институтта укучы яшь таксист бертуктаусыз такылдап, авылы, эти-әнисе, сөйгән кызы Әкһлимә, өч сыерлары, атлары барлыгына хәтлө, көлә-шайра барысын сөйләп чыкты.

– Атайга булышмыйча ярамый, иптәш командир! Ашатучым да, ярдәмчем дә шул гына! Ул биргән сәмәннәр генә житәме соң студент халкына! Кызлар янына чабарга да, иптәшләр белән бер кызып китеп, соңгы тиеннәр беткәнче типтереп алырга да туры килә. Кесәдә жыллар уйный, ашарга ипи катылары гына кала инде соңыннан. Атай янына кайтып, хәер эстәр өчен дә машинага бензин кирәк бит әле. Әнкәй пешергән аш, гуляшлар ашап киләсәң дә, камыры гына түгел, эчендә фаршы да булган пәрәмәч-өчпочмакларын сагынып, төштә генә күрөп, тагын бер атна ятасың инде.

Таксист-бомбардир егет күңелле шәкерт булып чыкты. Полковник аңа 150 сумын кызганмады.

– Рәхмәт, иптәш командир! Зурладыгыз! Иллө сумы кайтып килергә житсә, өйдәгеләргә күчтәнәч алырга да кала әле монда, – дип, шаян коңгырт күзләрен уйнатып, авызын ерып, артыннан: «Исән-сау йөрөгез, иптәш полковник!» – дип тә кычкырып калды. Егет белән аралашудан Приюткинның күңелә күтәрелеп китте. «Бәхетлө үсмер, авылларында эти-әнисе, сөйгән кызы да көтә!» дип, таксист егетнең бәхетеннән хәтта көнләшеп тә куйды ятимлектә үскән хәрби.

Әйе, ул үзе дә ятимлектә үскән, аның бердәнбер улы да атасыз үскән үзе кебек үксез. Инде оныгының да ятимлектә үсчәгә суд тарафыннан хәл ителгән. Менә ул Тамара Ивановна биргән адрес буенча яшылек мәхәббәтен эзләп килә... Аның күңелен бу мизгелдә каршылыклы хисләр өөрмәсә били иде.

(Ахыры киләсе сандә.)

ОФЫКЛАРДАН КОЯШ КҮРЕНӘ...

Халкым киләчәген уйлаганда...

Күңелләргә шом йөгәрә бит, әй,
Табигатътә давыл дулаганда...
Йөрәкләрем әрнеп-әрнеп китә
Халкым киләчәген уйлаганда.

Телем киләчәген уйлаганда,
Милләт киләчәген уйлаганда,
Жаным өшөп-өшөп куя бит, әй,
Урамнарда карлар уйнаганда.

Нәрсә булып? Кайда туктар татар?
Ахыргача ул соң баралырмы?
Меңәр еллар туплап килгән мирас
Берәр кайчан әллә таралырмы?

Сораулар күп. Без белмибез аны.
Ни буласын бары Алла белә.
Бүген тормыш дәрәс, матур кебек,
Ак болытлар йөзә, кояш көлә.

Иңгә төшкән таудай авырлыкны
Без дә күтәрмәсәк, кем күтәрер?
Аркан төшсә кулдан, жеп ычкынса,
Бабайларның йөрәкләре әрнер.

Ак болытлар булып, еллар ага
Жан түрендә давыл дулаганда.
Күңел кылы буйлап зар-моң йөри
Халкым киләчәген уйлаганда,
Халкым киләчәген уйлаганда...

Ленар ШӘЕХ (1982) – шагыйрь, Муса Җәлил исемендәге Республика, Абдулла Алиш исемендәге әдәби, Евразия халыкара һ.б. премияләр лауреаты. Татар, рус, инглиз, башкорт, кыргыз телләрендә дөнья күргән егермедән артык китап авторы. Татарстан Республикасының атказанган сәнгать эшлеклесе.

* * *

Татар башын татар ашар, диләр, –
 Нигә, татар, нигә шундый син?
 Мохтажлыкта яткан улларыңа
 Ярдәм кулы нигә сузмыйсың?

Нигә аның саен батырасың,
 Йә булмаса – нигә битараф?
 Без биредә мең ел көн күрәбез...
 Алла каргаганмы... бу тараф?

Үз халкыннан өмет өзгән кеше
 Бу дөньяда ничек яши соң?
 «Татарым!» дип, сиңа ялварсам да,
 Син, гадәттә, берни дәшмисең.

Татар акыллары төштән соң, ди...
 Янгыннан соң нигә кычкыру?
 Яшь буынның уе һәм теләге –
 Тизрәк көнбатышка ычкыну.

Барыбыз да анда күчеп бетсәк,
 Кем яшәр соң монда, кем калыр?
 Бөек татар шулай укмы инде
 Дөнья буйлап эреп югалыр?

Кемнәр көтәр безне, кунак итәр,
 Сагынырбыз икән кемнәрне?...
 Тешне кысып, кан-яшь түгә-түгә
 Чылатырбызмыни мендәрне?..

Горур татар, киң күңелле татар,
 Ихлас, дибез, күкрәк кагабыз.
 Ә үзебез...
 Әдәбиятыбыз, телебезгә –
 Киләчәккә юлны ябабыз.

Үз ишенә Әндри казнасы юк;
 Безнең урын абзар артымы?
 Нинди булыр икән йөз елдан соң
 Татарымның рухи артымы?

...Татар башын татар ашар, диләр,
 Татар акыллары – төштән соң...

* * *

Габдулла Тукайга

И татарымның бөөге,
 Даһи жаны, иреге!..
 Арабыз – галәм киңлеге,
 Арабыз – күз күреме.

И татарымның ихласы,
 Керсез жаны, тереге!..

Татар теленәң нигезе,
Әдәбият белеге!..

И татарымның йөрәге,
Буй житмәслек өрлегә!..
Халкыбызның кыл уртасы –
Тарихи серлегә!..

И татарымның кояшы,
Гомере, гомерлегә!.. –

.....
Мәңгә яшәсен бу жирдә
Милләтебез хөрлегә –
Бөек Тукай һәм шигърият,
Милли хисләр берлегә!

* * *

Чынбарлыктан аерылдык тамы,
Чын булмаган якка киттекме?
Әллә шуңа жаннар каралдымы,
Кеше күңелә шуңа китекме?

Ялган эчләрендә яшәү – ялган!
Юк-бар белән вакыт үтәдер.
Шайтан урлар вакыт адәмнәрнең
Башларына, бәлкем, житәдер.

Рәшә эчләрендә яшәү – рәшә,
Ә без рәшә түгел – чынбарлык!
Әй бер Аллам, безгә рухи көч бир
Ялган зинданыннан чыгарлык.

Зынжырларны өзәр вакыт инде,
Күңелләргә байдән жибәрер...
Көтелмәгән жиңүлөргә кадәр
Атлары да тәртә тибәдер.

Тормыш – читлек, ләкин безнең заман –
Читлек эчләрендә читлекләр.
Беләп булмый, кем соң якын дустан...
Битлек өсләрендә битлекләр.

Без, чын, әйе, барбыз һәм яшибез,
Теләмибез генә белергә.
Баш очында болыт, зәп-зәңгәр күк,
Офыклардан кояш күренә.

Асыллар бер, ә фасыллар төрле,
Уйлыйбызмы төптән, тирәннән?
Татлы уйкугыздан уятырга,
Дөнья куласасын кузгатырга
Кешелеккә шигырь жибәрәм!
Үз юлыңа кайт син, и адәм!

Швециядэн киткэндэ

«Швед дэфтэре»ннэн

Мин китэсе көнне ак кар койды,
Ак кар иште швед күгеннэн.
Эйтерсең лэ минем өскө генэ
Ак болыттан бэхет түгелгән...

Кем эйткән соң швед халыкларын
Усал йөзлө, кырыс холыклы?.. –
Викинглар, әйе, гаярь булган,
Дөнья белә, тарих онытмый.

Йөзләр якты монда, сүзләр татлы...
Белә икән алар ничә тел?
Океаннан искән уйнак жылкәй,
Талгын гына шулай исә тор!

Гамла-Станга¹ жыллар үтә алмый,
Борынгылык кая карама!
Һәр почмактан... үткән тавыш бирә,
Күз алдында еллар яңара.

Мин китэсе көнне ак кар иште –
Сагышлардан гүя аралый.
Мин китмәсен, калсын диюеме?! –
Аэропортка поезд баралмый.

Ак кар төргән Нобель музее да,
Патша сарае да ак уйда.
Таң алдыннан таш урамда йөрим,
Кунак булып ерак абыйда.

Барыр юлларымны ак кар күмгән,
Ак жәймәләр – минем өченгә.
Швед жирләрәнең мәрхәмәтен
Бүген жаным ныграк төшенә.

Жан авазы булып шатлык килә,
Аклык килә тарих төбеннән.
Бабамнарның фатихасы кебек
Ак кар ява швед күгеннән.

* * *

«Бельгия дэфтэре»ннэн

Әгәр күбәләк булып,
Дөньяга килгән булсам.
Ямьсез генә бер корттан,
Өверелеп, кабат тусам,

Бу жирнең матурлыгын
Күралмый калыр идем,
Бик аз яшәлде бит дип,
Утларда янар идем.

¹ Гамла-Стан – Стокгольмдагы иске шәһәр.

Үкенеч ялкынында
И дөрләр, дөрләр идем,
Караңгыдан

ак жаным
Гел жиргә үрләр иде.
Кояш нурын күрергә,
Саф һаваны тоярга,
Чәчәктәге чыкларны
Канат жилпеп коярга,
Шаян жилгә бирешми,
Очарга да очарга,

Берничә көн гомергә
Матур уйлар кушарга
Һәрчак ашкыныр идем,
Дөньяда бик аз торсам,
Әгәр күбәләк булсам,
Бары күбәләк булсам...
Кеше булу – нинди зур
Бәхет бит ул, уйласаң!
Шулай! Ныклап уйласаң,
Аллаһ биргән акылны
Бер йодрыкка жыйнасаң!..

* * *

Янгыннар да кинәт чыга,
Сулар да баса кинәт.
Бу дөньяда яшәп булмый
Талгын гына көй көйләп.

Шатлыклар да кинәт килә,
Кинәт килә кайгылар.
Кинәтлектән азат кебек
Кояш белән ай гына.

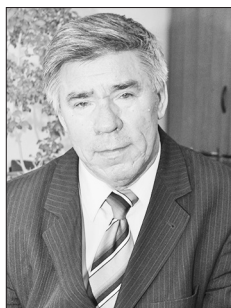
Имәннәр дә кинәт кенә
Авалар да китәләр.
Кайвакытта шартлап сына
Милли, рухи киртәләр.

Кинәт буран, кинәт давыл... –
Дөньялар кая бара?
Зилзиләләр уртасында
Кала кеше – бичара.

Көтмисең дә уйламыйсың –
Бәхеттән ташый жаның...
Яшәеш гел каршылыкта –
Төрле ягы бар аның.

Бу дөньяда яшәп булмый
Талгын гына көй көйләп...
Әй бер Аллаһ, нык иман бир,
Дөрөс яшәргә өйрәт!

Фоат
Галимуллин

САРЫ КАЕШ БИЛЛӘРДӘ

АВТОБИОГРАФИК БӘЯН

Мартның да уртасына якынлашабыз. Көннәр сизелеп озынайды. Кояш та яктысын көннән-көн мулрак сибә. Тәрәзә турысындагы куаклыкта көн үзәгендә чыпчыклар «сабан туге» уздыра башладылар. Ниндидер куанычлары бар кебек, бер-берсен уздыра-уздыра чыркылдаша бирәләр.

Мин тәрәзә аша аларга күз төшерми булдыра алмадым. Бигрәк тә ихлас куанышлар, алар да яз килүенә битараф кала алмыйлар, күрәсен. Чыпчык булып, чыпчыкның күңелен уятып, жанландырып жибәргәнне, яз килүенә кеше тыныч кына карый аламы соң? Әйе, табигатьтәге язгы үзгәрешләр жанны жылыта, күңелне үзгәртә. Шулай булмый хәле юк, кеше шул ук табигатьнең бер өлеше ләбаса.

Менә миңа да нәкъ бер атнадан житмеш яшь тула. Мин моңа үзем ышанып та бетмим, күңел кабул итеп бетерми. Юк, миңа түгел, кемгәдер бүтәнгә туладыр ул жиде дистә дигәннең. Мин әле, Ходайга шөкер, алтмышта ничек йөргән булсам, бүген дә шулай җиңел генә хәрәкәтләнәм кебек. Лекцияләремне дә студентлар көтеп алалар сыман тоела. Шулай булмаса, аудиторияне тутырып утырмаслар иде. Аларның игътибарлы йөзләрен күрә-күрә сөйләү миңа көч бирә, яңадан-яңа мәгълүматлар житкерәсе, яшьләренә фән хикмәтләре белән тагын да нечкәләп таныштырасы килә башлый.

Тәрәзәдән тыштагы чыпчыкларның кыланышларын карап торганда, мин шундый уйлар белән мәшгуль идем. Шуңадыр, кабинет ишеге ачылуын да сизмәдем. Хәер, керүче аны кыяр-кыймас кына, ачылмаса ярар иде дигәндәй, йомшак кына ачты. Шулай да минем колак әле сак, артымдагы кыштырдау тавышына борылып карадым. Ишек янында бер яшь кенә кыз басып тора. Берәр студенттыр. Әмма аның моңа кадәр күзгә чалынганы булмады кебек. Мин кызга текәлдем. Кыз игътибарлы карашымнан тагын

Фоат ГАЛИМУЛЛИН (1941) – филология фәннәре докторы, профессор, Россиянең һәм Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре, Халыкара Төрки академиясе академигы. «Эстетика һәм социализм», «Әле без туганчы...», «Табигыйлеккә хилафлык» һ.б. китаплар авторы. Казанда яши.

да жайсызлык сизде кебек. Миңа таба бер-ике адым атлады да тукталып калды. Мин аңа өстөл каршына куелган урындыкка күрсөттем, үзем дә кәнәфиемә урнаштым. Кыз, акрын гына килеп, күрсәтелгән урындыкка утырды һәм бик жентекләп миңа карап тора башлады. Мондый караштан инде миңа уңайсыз булып китте. Әмма андый текәлеп торулар белән генә мине шаккатырып булмый. Шуңа күрә кызны бу жайсыз хәлдән чыгару өчен тыныч кына әйтеп куйдым:

– Сөз кем һәм нинди йомыш?

Кыз әле һаман да миңа текәлеп карап торуын давам итә иде. Хәзерге буын бик кыю, аларны үзеңнең халәтеңнән чыгып кына аңлап бетереп булмый. Әйдә, алай теләгәч, карап торсын инде, аргач туктар. Бабай кешенең йөзөндә кызлар өчен артык мавыктыргыч нәрсә булмас, дип уйлап куйдым.

Шулай да карашып торуларның күпкәрәк киткәнән кыз үзе дә сизде булса кирәк, кечкенә генә сумка шикелле нәрсәсеннән нидер эзли башлады. Ниһаять, тапты булса кирәк, өстәлемә саргайган кәгазь кисәге чыгарып салды.

Фоторәсем икән бит!

Мин шунда бу кызны телсез икән дип уйладым. Чөнки бүлмәгә кергәннән бирле бер генә сүз дә әйткәне юк. Мин, күзлегемне киеп, әлегә рәсемгә текәлдем һәм аптырап калдым. Бу минем армиядә хезмәт иткәндәге дуслым Тәлгат белән төшкән рәсем иде. Икебез дә, әле солдат киemenә киенеп, ике-өч ай үттеме-юкмы, шәһәр күрөп кайтырга рөхсәт алган идек. Бу хәрбиләр телендә «увольнениегә чыгу» дип атала. Шунда рәсемгә төштек. Аның бер данәсе минем үз альбомымда саклана. Жәе туры килгәндә, мин аны актырып утырырга яратам, шунда әлегә рәсемгә дә күзем төшә. Бу рәсем урнаштырылган битне тиз генә әйләндереп узып китә алмыйм. Ник дигәндә, ул бик якин дус иде шул. Житмәсә якташ, Янсыбы авылы егете Тәлгат Фәтхри улы.

Мин аптыраулы карашымны кызга текәдем. Ә ул бер сүз дә дәшми, елмаеп тик карап тора. Мин дә берни әйтмим, әйтер идем дә, телсезләр белән бармаклар ярдәмендә сөйләшү серләрен бөтенләй дә белмим. Әмма шулай да мин дәшми кала алмадым, эчтән генә уйлангандай итеп, әйтеп куйдым:

– Бу фоторәсем синең кулыңа ничек килеп керде икән соң?

Һәм шул вакыт кыз телгә килде:

– Бу минем бабам рәсеме. Ә менә монысын сөз дип әйттеләр...

Кыз рәсемдәгеләрнең икесенә дә бармаклары белән төртеп-төртеп алды.

Минем эчемә жылы керде. Димәк, шөкер, бу кыз белән сөйләшеп була икән, телле кыз!

– Дөрөс әйткәннәр, бу – мин. Моннан илле ел элек армиядә хезмәт иткән вакытта төшкән рәсем. Монысы – минем дуслым Тәлгат. Син аны бабам, дидең. Димәк, син аның оныгы буласың инде?

– Әйе, мин бу фотоны бабамның бик яратып укый торган китабы эченнән табып алдым. Мин аны бабам истәлегә итеп саклыйм. Әниемә дә күрсәттем. Бабам рәсем артына язып та куйган.

Мин рәсемнең артын әйләндердем. Анда дуслымның таныш язуын күрдем. Тәлгат нәкъ шулай матур итеп, ашыкмыйча, хәрефләрне ясый-ясый яза иде. Аның хатлары әле дә саклана. Бу – аның язуы. Әнә, гадәтенчә, түгәрәк-түгәрәк хәрефләр белән язып куйган: «Армиядәге дуслым-

якташым Фоат. 24 декабрь. 1962 ел. Тамбов-Малиновка». Мине бу хэл бик тээсирлэндерде. Шул вакытлардагы хэл-эхвэлләр бер-бер артлы хәтеремдә яңара башлады...

...Тамбов шәһәрәннән ун гына чакрымда Пушкири исемле разъезд бар. Шуннан ерак та түгел Малиновка авылы күренеп тора. Безне Казаннан биредәге хәрби частька китерделәр. Бу кече хәрби белгечләр эзерли торган уку-уқыту батальоны икән. Шуңа күрә жиде-сигез ай саен биредәге солдатлар алышынып тора. Укып белгечлек алганнар, алга таба шул һөнәрләре буенча эшләр хезмәт итү өчен, башка урыннарда таратылалар. Биредә исә яңадан-яңа курсантларны эзерләү эшләрен алып баручы офицерлар белән сержантлар гына даими хезмәт итәләр. Тәлгат белән мине дә шушында китерделәр. Тәлгатнең армиягә алынганчы ук машина йөртү һөнәре булганга күрә, аны беренче көннәрдә үк эшкә куштылар. Шулай итеп, аның армиядә хезмәт итү өчен белгечлеге бар дип исәпләнелде. Ә мин, армиягә кирәкле белгечлегем булмау сәбәпле, укырга тиеш булдым. Шуңа күрә килү белән безне төрле казармаларга урнаштырдылар. Мин элэккән взводтагылар радиотелеграфист-радиомеханик дигән һөнәрне үзләштерергә тиеш икән. Без иртәнге физзарядкалар ясап, урын-жирләрен тәртипкә китерәбез дә, стройга тезелеп ашарга барып киләбез, аннан классларыбызга таралабыз. Дәрәсләр арасында безне стадионга алып чыгып йөгертәп тә кертәләр, утын ярдыралар, тагын шуңа охшаш эш бирәләр. Аннан тагын дәрәскә утырабыз...

Ярты чакрымда гына урнашкан рус авылындагы кызлар кичләрен часть коймасы буена килеп, безнең мондагы тормышны күзәтәләр. Кызык табып көлешкән булалар. Бу исә әле генә иректән килгән күңелләрен иләсләндерергә житә кала. Кайчакта бөтенесен ташлап, шулар янына чыгып китәсе килә башлый. Әмма шунда ук үзеңнең армиядә икәнлеген исенә төшә дә булмаган мык астыннан гына елмаеп куясың.

Ныклап ук укый башлагач, дәрәсрәге, хәрби ант кабул иткәч, чират буенча (әгәр тәртибен яхшы булса!) «увольнениегә чыгарга» рәхсәт бирә башладылар. Бер якшәмбедә без Тәлгат белән рәхсәт ала алдык. Старшинаның бетмәс-төкәнмәс үгет-нәсихәтләрен, кисәтүләрен тыңлаганнан соң, частьның керү-чыгу пунктында ныклап тикшерелгәч, ниһаять, иркенлеккә чыктык. Ниңә атналар бус күзне кыздырып торган тимер юл тукталышына йөгәрдек. Өч вагонлы дизель поездына утырып, Тамбовка киттек. Исеме һади Такташ белән дә бәйлә булган шәһәр урамнарында адашып йөрдәк, фотографиягә кереп чыктык. Рәсем киләсе атнага гына эзер булып, диделәр. Аннан гына чыккан идек, урамның каршы ягында бик матур бинага юлыктык. Театр икән. Моңы белгәч, Тәлгат әйтеп куймасынмы:

— Әйдә, театрга керәбез!

Әле өйдән килгән байлыктан акча да бетеп житмәгән. Тиз генә билет алып кереп тә киттек. Нинди эсәр карарга тиешлегебезне дә белмибез. Анысы белән кызыксынырга чамабыз булмады. Бик вакытлы кергәнбез. Урыннарда урнашуыбыз булды, залда ут та сүнде. Тамаша башланды. Сәхнәдә ниндидер жимерек торак, тәртипсезлек күренешләре шәйләнә. Ярым караңгылык. Менә берәз яктылык иңә төште. Ул арада кешеләр

дә күренә башлады. Тәмам яктырып бетте. Шунда гына абайлап алдык. Сәхнәдә ниндидер зур гына бер бүлмә. Ул чаршаулар белән ике-өчкә бүленгән. Шуларның алгысында башына татар түбәтәс кигән бер егет бүкән өстенә куелган тимер сандалда кәйлә очлый. Башына татарча итеп, яулык япкан бер кыз тагаракта кер уа. Барысы да нәкъ менә татарча. Тәлгат белән бер-беребезнең иңнәребезгә төртеп алганыбызны сизми дә калганбыз. Кая килеп эләктек без, янәсе! Менә сәхнәдәгеләр сөйләшә башладылар. Русча! Без инде, күнелебездән сөйләшүләре дә татарча булыр дип көткәнбездер, күрәсең. Русча сөйләшсәләр дә, безгә рәхәт иде. Димәк, болар татарчадан тәржемә ителгән әсәрне уйныйлар! Без сәхнәгә менеп китәрдәй булып карый башладык. Тәнәфестә программа сатып алдык. Бу безнең Шәриф Камал дигән язучыбызның «В вороньем гнезде» дигән әсәре икән бит! Буфеттан алган булка белән чәй эчә-эчә, бәхәсләшә башладык – бу татарчада ни исемле әсәр булган? Ворона дигәне карга була инде, гнездо дигәне ни икән? Оя була торгандыр инде, кош оясы. Димәк, «Карга оясы» була инде. Шулай итеп, спектакльнең исемен бергәләп тәржемә иттек. Инде аңлабрак карарбыз, дибез. Әмма карый-карий, тагын аптыраштык. Сәхнәдә сурәтләнгәннәр белән «Карга оясы» арасында нинди бәйләнеш бар? Шулай да спектакль беткәч, иң тырышып кул чабучылар без булганбыздыр. Эт чаба дип, бет чаба, дигәндәй, без тырышып кул чапкач, башка тамашачылар да калышмадылар. Башка телдә булса да, үзөбезнең автор әсәре белән көтмәгәндә шушылай очрашу күнелле иде. Шуннан алган тәэсирләр белән юлдагы бер ашханәгә кереп, тамак ялгап алдык та теге өч вагонга өлгерү өчен тимер юл вокзалына йөгәрдек. Иртә дә, соң да түгел, нәкъ күрсәтелгән сәгатьтә частебызга кайтып життек. Ө рәсемне икенче атнада шәһәргә барган иптәшләрөбез алып кайтып биргән иде. Димәк, бу рәсемне Тәлгат тә пөхтәләп саклаган икән.

– Өйт әле, сөңлем, бабаң бу рәсемне үзе яраткан китап эчендә саклаган, дисең. Нинди китап икәнән хәтерләмисеңме?

Кызның жавабы эзер иде:

– Мин өйдә хәзер дә бу рәсемне шул китап эчендә тотам. Мирхәйдәр Фәйзиниң «Пьесалар» дигән китабы. Кызыл тышлы.

Мин үз алдымда утырган кызның дустым Тәлгатнең оныгы икәнлегенә тәмам ышандым. Ник дигәндә, Тәлгат театр сәнгәтен бик ярата иде. Дөрөс, аңа әле Казан театрларында булырга туры килмәгән. Үз авылларында, колхозларының үзегә Татар Кукмарасындагы клубта һәвәскәрләр куйган спектакльләренә карап үскән. Бер тапкыр Кукмара район мәдәният йортына аларны спектакль карарга алып барганнар. Аны Минзәлә театры артистлары куйды дип хәтерләп калган. «Ул кайтты» дигән спектакль булган ул. Тәлгат шул тамашадан алган тәэсирләре турында еш сөйли торган иде. Төп вакыйгалардан бигрәк, аңа пролог белән эпилогта кара, озын күлмәк кигән бер артист хатынның ниндидер шомлы тавыш белән монолог сөйләвенә тәэсир иткән икән. Дулкынланган, калтыранган тавыш белән үзәккә үтәрлек итеп сөйләвен һич онытасым юк, дия иде. Шуннан соң ул миннән үзем караган спектакльләренң эчтәлеген сөйләвемне сорый торган булды. Мин Г. Камалның «Беренче театр», «Банкрот», Т. Гыйззәтнең «Наёмщик», К. Тинчуринның «Зәңгәр шәл» әсәрләренең эчтәлеген аңа сөйли идем.

Ә менә Ш.Камалның Тамбов театрында караган «Козгыннар оясында» («Карга оясы» түгел икән, соңыннан гына белдем) пьесасы белән армиягә кадәр мин үзем дә таныш булмаганмын икән. Сүз арасында аңа үземнен «Галиябану»да Хәлил ролен башкарган булуымны әйтәм. Тәлгат чат ябыша. Сөйлә, ди. Мин аңа бу эсәрне шактый үтемле итеп сөйләгәнмен, ахры. Ник дигәндә, Хәлил роленең сүзләре, жырлары минем хәтеремдә, яттан сөйли-жырлый алам. Ул аны миннән кабат-кабат сөйләтә. Аеруча «Ни хәлләр бар икән бу йортта?» дип башлана торган күренешне тыңларга ярата. Син аны «Ул кайтты»дагы теге кара киёмле хатын кебегрәк итеп әйтәсең, ди. Сине тыңлаганда, кулларга каз тәннәре чыга, ди. Соңыннан ул М.Фәйзинен китабын тапкан, аны кат-кат укып яшәгән икән. Мин аны йә укытучы, йә мәдәният кешесе булып китәр дип уйлый идем. Моңы аның үзенә дә кат-кат әйткәнем булды. Ихтимал, минем янымдарак яшәсә, мин аңа бу юлларның берсеннән китәргә этәргеч бирми калмас идем. Миңа аның белән армиядән соң рәтләп күрешергә туры килмәде шул. Шуңа күрә аңа нинди дә булса тәэсир ясый алмадым.

Мине инде бу кыз үзе кызыксындыра башлады. Нинди йомышы төште икән? Бу рәсемдәге бабасының дустан күрергә дип кенә кермәгәндер бит? Хәер, мондый кызыксынучан кызның нәкъ менә шуның өчен генә дә килүе мөмкин. Моңа аптырарга ярамай.

Шулай да сорарга булдым:

– Минем яңга килүең шушы рәсемне күрсәтү өчендер инде? Бу миңа бик тә күнелле хәл. Мин үзем дә аны еш кулыма алам, хатирәләргә бирелеп, уйланып утырам.

– Бу рәсем сездә дә бар икән. Әле мин, булмаса, күчермәсен ясатып бирермен дигән идем.

– Әйе, бар. Ул – синең бабаң белән минем яшьлегем истәлеге. Әмма аннан соң бик күп еллар үттә. Без инде бу рәсемдәге егетләрдән нык аерылабыз. Әйтерсең лә, болар бөтенләй башка кешеләр. Вакыт кешеләрне эңә шулай танымаслык итеп үзгәртә икән. Мин шактый еллар узгач кына белдем, бабаң инде вафат булган икән...

Кызның йөзәндә моңсулык билгеләре пәйда булды.

– Вафат шул инде. Мин аны әбием белән әнием сөйләүләре буенча гына беләм. Бабам әбием белән аерылышканнар. Шуннан соң ул үзенең туган ягы Кукмарага кайтып киткән. Мин исә нефть чыга торган якларда туып үстем.

– Алай икән. Димәк, син бабаңны бөтенләй дә белмисең...

– Әйе, ул мине күрә алмаган. Тәлгат бабам минем дөньяда барлыгымны белмәгән дә кебек.

– Ә минем аның белән армиядә бергә хезмәт иткәнемне кайдан белдең?

– Моңы миңа әбием сөйләде. Сөз Казан радиосыннан сөйли торган эштә булгансыз, ягъни диктор. Сөз сөйли башлагач, бабам әйтә торган булган: «Эңә минем армиядәге однокашник сөйли». Еш кына сезнең белән бәхәскә кереп, болай дип әйтеп куя торган булган: «Син үзең уйлаганны сөйләмисең, язып биргәнне генә укыйсың, – ди икән. – Күнелендәгене сөйләсән, мондый тормышны мактап утырмас идең. Яки син анда – Казанда – чын тормышны белмисең. Очрашырга туры килсә, үзегеңә үткәреп төшендерер идем мин сиңа, бүтән алай сөйләп утырырга уңайсызланыр идең, ди икән».

Мин уйга калдым. Шактый тын утырдык. Кыз инде мин моны үпкэләттем, нигә генә бабамның бу сүзләрен әйттем, дип борчыла башлады кебек. Мин шактый вакыт кызга карап тордым. Карасана, беренче карашка жилбәзәк кенә кыз кебек. Күңелендә бабасының энә нинди сүзләрен дә йөртә икән.

– Гажәп-гажәп, ниләр әйткән икән? Армиядән соң бик сирәк очраштык шул. Анда да бик ашыгыч вакытларда гына. Иркәнләп сөйләшеп, эчнә бушатып әңгәмә корып утырырга жай чыкмады. Инде хәзер соң, ул жир куенында ята. Шулай да аның күрәзәлек сәләте булган икән. Ул бервакыт миңа болай дигән иде:

– Син, Фоат, озак яшәрсен. Картаеп, чәчләренә ап-ак булганчы. Ә мин чәч агартырга өлгөрмәм. Күңелгә шулай тоела...

Дөресендә дә шулай булып чыккан шул.

Бүлмәдә шактый дәвамлы тынлык урнашты.

– Син кайдадыр укыйсыңдыр, әллә эшлисезме?

– Мин сезнең университетның икътисад бүлегенә укырга кергән идем дә... Тора-бара бу белгечлекне яратмавымны аңладым. Икенче факультетка күчәргә булдым әле.

– Алай икән. Минем ярдәм тиярлек түгелме?

– Юк, инде барысы да хәл ителде. Шул эшләр тәмамлангач, менә сезне дә күрәп чыгыйм, дидем.

– Бик яхшы иткәнсең. Менә мин дә күпме яңалыклар белдем. Тәлгат дусны мин болай да догадан калдырмый идем. Инде авылына барып, каберен зиярәт кылып, хәерләр биреп кайтырга кирәк булып, дим. Синәң белән сөйләшкәндә, шулар турында уйлап куйдым. Син инде алга таба да мине онытып бетермә, күренгәләп йөр.

Кыз саубуллашып чыгып киткәч, мин тирән уйга чумдым, күңелемдә яшьлек дустым Тәлгат белән бәйлә хатирәләр янады...

...1962 елның 1 ноябрендә мине армиягә алдылар. Сугыш башланган елның март аенда туганга, ул вакыттагы тәртип буенча, мине 1960 елда ук жибәрергә тиешләр иде. Әмма район өчен кирәкле кеше дип санап, минем чакырылуны, үземнән дә сорап тормыйча, һаман кичектерә тордылар. Комсомолның район комитетында эшләсәм дә, жырчы булып танылгач, мине концертларда катнашырга чакыралар, язгы һәм көзгә кыр эшләре вакытларында агитбригадалар белән авылларга чыгарып жибәрәләр. Район яшьләре эшен оештыруда да көн үтсә ярый дип кенә йөрәп булмый, бөтен мөмкинлегенә жигеп тырышырга кирәк. Энә Кукмара янындагы таулар шәп-шәрә иде. 1961-62 елларда нәкъ менә без мәктәп укучыларын, бистә яшьләрен жыеп, өмәләр уздырдык, тау битләренә агачлар утырттык. Ходай рәхмәте, алар бик әйбәт булып тернәкләнде, гөрләп үсеп киттеләр. Район үзәгендәге бу күңелле эшне күрәп, минем туган ягымдагы Пычак тавы маңгаендагы кызыл комлы урыннарда да агачлар утыртылды. Элек Кызыл тау дип йөртелгән тау битләре ямь-яшелгә әйләнде, дә куйдылар. Шундый эшләр белән әвэрә килеп, мин ике ел бусе яшәтәшләремнән кала бирдем, армиягә алынмадым.

1962 елны кинәт халыкара майданда шактый катлаулы хәлләр килеп чыкты. Американың безгә күрәшә Төркия жиренә үзенә ракеталарын китереп урнаштырганлыгы билгеле булды. Моңа жавап итеп, безнең ил дә

шундый ук куркыныч коралларны илтөп, Куба жиренә корып куйган икән. Болар бик яшерен эшләнселәр дә, һәр ике як үзенә янаган куркынычны сизеп алды, шуның нәтижәсендә бик каты шау-шу килеп чыкты. Төркиядән Кара диңгез аша безнең илгә кул сузымы гына булса, «азатлык утравы» дип йөртөлгән Кубадан Кушма Штатларга мондый корал барып житсен өчен шулай ук санаулы минутлар гына кирәк. АКШ Президенты Д.Кеннеди һәм КПСС житәкчесе Н.Хрущёв һәр ике илдә дә сугышка эзерлекне беренче дәрәжәгә житкерергә күрсәтмә бирделәр, дөнья менә-менә атом-төш сугышы башлану алдында калды. Кремль белән Ак йорт арасында турыдан-туры телефон элемтәсе булдырылды. Хрущёв белән Кеннеди кирәк дип санаган саен бер-берсенә шалтыратышып тордылар. Анастас Микоянның Гавана белән Вашингтон арасында йөрөп, арадашлык итүе дә нәтижәле булды, һәрхәлдә бу бәрелешнең кабынып китүенә ирек бирелмәде. Аның каравы, АКШ Төркиядән, СССР исә Кубадан ракеталарын чыгардылар, ике ил дә ут белән шаярырга ярамаганлыгын тәмам аңлап калдылар. Шуннан соң инде ярты гасыр буена һәр ике ил нинди дә булса кискен хәрәкәтләр ясаудан тыелып яшәп киләләр.

Менә шушы хәлләр кызган көннәрнең берсендә мине хәрби комиссариатка чакырдылар да кулыма повестка тоттырдылар – өч көннән армиягә! Арпаяз авылына кайтып, энием белән сабуллашырга, этинең апасы Шәмсехәт өенә, иптәшләремне-дусларымны чакырып, озату мәжлесе ясап утырырга, тагын әллә ниләр эшләргә өлгерергә кирәк иде. Дуслар ярдәме белән барысына да өлгерә алдым. Кукмарадан минем белән бергә яхшы танышым Геннадий Говорков та китә икән. Вокзалда озатып калучылар да шактый иде. Гена белән икәү аларга кул болгап китеп бардык.

Күпме якын кешеләр, дуслар Кукмара станциясендә калды. Аларның якты, елмаюлы карашлары хәзер дә күз алдында кебек. Менә Кукмара артта калды. Өч вагонлы Нократ Аланы – Казан поезды Састамак разъездында тукталды. Монда да гармун уйныйлар, җырлашалар, елашалар. Хәрби комиссариат вәкиле керүчеләрне исемлек буенча тикшерә һәм безнең янга утырырга куша.

Минем янга уртача буйлы, каратут йөзле бер егет килеп утырды. Байтак сөйләшми бардык. Күренеп тора, егет әле уйлары-хисләре белән озатучылардан аерылып бетмәгән. Алдына карап моңсуланып баруын давам иттерә. Каенсар тукталышында тагын берничә егет керде. Болары – мари егетләре. Сөйләшүләреннән үк билгеле. Ике-өч егет-кыз аларны Казанга кадәр үк озата бара икән. Шулай итеп, Шәмәрдәнгә житкәнче, Кукмара районыннан армиягә китүче унбишләп егет җыелды. Барысы да миннән яшьрәкләрдер кебек тоела. Минем дә алардан аерылып торган жирем юк, ике яшь ул вакытта әллә ни әһәмиятле түгел, күрәсең.

Казанга кадәр дүрт сәгатькә якын барырга кирәк. Без Гена белән Кукмарада озатып калган дусларыбыз турында сөйләшәбез. Аның апасы Зоя – минем яхшы танышым. Ул – китапханәче. Аларның китапханәсе безнең район Мәдәният йорты бинасының икенче катында урнашкан. Төрле чаралар уздырганда, бергә-бергә эш итәргә туры килә. Ул Генаны да, мине дә кочаклап сабуллашты. Бер-берегезгә иптәш булыгыз, дип озатып калды.

Састамакта утырган егетләр дә әкрәнләп телгә килә башладылар. Берсе безгә ымлап, янындагы иптәшенә әйтә:

– Бу урыс малайларының армиягә китүләренә бер дә исләре китми, ахры. Тыныч кына сөйләшеп баралар.

– Нигә исләре китсен, аларга кайда да бер. Үз телләрендә булгач, бөтен жир туган илләре кебек тоеладыр.

Өченчесе сүзгә кушыла:

– Менә монысы, синең янда утырганы, урыс түгел кебек, минем аны кайдадыр күргәнем бар.

Моны ишетеп, мин елмаеп куям.

– Әйе шул, ул узган ел Татар Кукмарасына агитбригада белән килгән иде. Жырлады да әле.

Мин инде рәхәтләнеп көлеп жибәрәм. Егетләрнең дә мине үз итүләре күренеп тора.

– Әйе шул, – дим мин, – андагы клуб мөдире Зәкия апа Гыйззәтова һәр елны безне концерт белән үзләренә килергә чакырмый калмый иде.

Без менә шулай әкрәнләп сөйләшеп киттек. Үз чиратымда мин дә сорап куйдым:

– Ә син үзең кайсы авылдан? Састамакта утыргач, шундагы якын авылларның берсеннәндер?

– Янсыбы авылыннан. Састамакка ике генә чакрым.

– Әйе, беләм. Әмма сезнең авыл клубында концерт куйганыбыз булмады. Клубыгыз кечкенә, диләр иде. Аның каравы минем авылыгызда кунып чыкканым булды. Әле узган кышта гына.

– Кемдә кундың? Ничек булды ул?

– Кемдә икән белмим дә инде. Өйләре Купка авылыннан килгәндә, кырыйдарак иде. Шулай Купка авылында яшъләр жылышы уздырдык. Декабрьдә көннәр иң кыска чак. Кичә тәмамланганда, инде караңгыланып беткән. Әлегә авылдагы колхоз ул чакта Тукай исемен йөртә иде. Шуның председателе Гали абый Бариев әйтә:

– Бу вакытта жәяүләп юлга чыкма инде. Иртән Кукмарага ат белән баралар. Шуларга утырып китәрсең.

Мин исә кайтырга карар кылдым. Янәсе, Кукмарадагы танцы кичәсенең азагына гына булса да кайтып өлгерәм. Берәр чакрым китүем булды, буран чыкты. Башка әллә кире борылыммы дигән уй да килә. Алда бернәрсә дә күренми. Ярый әле, юл кырыйларына, маяк булсын дип, ылыслы ботаклар тезгәннәр икән. Шуларны шәйли-шәйли алты чакрым араны көчкә үткәнмен. Көтмәгәндә, агач рәшәткәгә килеп төртелдем. Эчкә жылы керде, димәк, болай булгач, биредә авыл булырга тиеш. Чыннан да, шул рәшәткә буйлап, билдән кар ерып бара торгач, бер өй янына килеп чыктым. Инде жеп өзәрлек тә хәлем калмаган иде. Тәрәзәгә чирттем. Фонарь кабызып, бер апа чыкты. Минем хәлне күреп, сорашып та тормыйча, өенә алып керде. Анда бер әби дә, тагын бер апа бар иде. Мине ашатып-эчертеп, йокларга урын жәеп бирделәр. Шулай итеп, бу рәхмәт төшкере апаларда төн кунып чыктым. Иртән чәй эчртеп озатып калдылар.

– Ә, беләм мин аларны, исемнәрен генә онытканмын, әйбәт кешеләр.

Бу егет Тәлгат исемле икән. Жиде классны тәмамлагач, тракторчы

булган. Военкомат аны шофёрлыкка да укыткан. Колхозда шушы һөнәрләре буенча да эшләргә өлгергән.

Ул арада Тэлгатне Састамакта бергә утырган иптәшләре үз яннарына чакырып алдылар. Алар безнең арттагы бүлемдә урнашканнар икән. Шулай ук армиягә китеп барышлары. Берсе (соңрак аның Иске Йорт авылыныкы икәнлеген ачыкланды) Тэлгатне аеруча үз итә. Алар бер-берләренә «кода» дип эндәшәләр.

– Йә кода, хәлләр ничек? Жан көегенне сагына башламадыңмы әле?

– И кода, сагыныр көннәр алда әле. Казанга иртәгә үк килеп тә китәрмен, дип калды.

Мин елмаеп куям, «жан көекләре»н искә алучы бу егетләр кайчан кода булырга өлгегәннәр?

Казандагы хәрби комиссариатта тагын бер тапкыр комиссия уздырдылар. Шул арада «кодалар»ны бер-берсеннән аердылар кебек. Һәрхәлдә, «кода»ның икенчесе башка күренмәдә. Гена да каядыр югалды. Тәмәй авылынан Рафаэль Галимжанов исә мондагы комиссиядә армиягә яраксыз дип табылды кебек. Аны кайтарып жиберделәр, диделәр. Кайдандыр адресны табып, ул миңа посылка да жиберде әле. Эчәндә һади Такташның бер томлыгы бар иде. Мин бу жыентыктагы әсәрләргә өч ел буена ятлап бетердем кебек. Тэлгатне исә мин барасы төркемгә керткәннәр булып чыкты. Инде без аның белән, кодалар ук булмасак та, ят егетләр арасында танышлар, кукмаралылар буларак якынлаштык. Безне биредә такта сәндәрәләрдә ике тәүлек яткырдылар. Тэлгатнең «жан көеге», чыннан да, сүзәндә торган булып чыкты. Тэлгат жаен табып, аның янына чыгып керә дә алды.

Эш болай булды. Кыз военкомат ишеге төбәндә торучы бер солдаттан үтенеп, Тэлгаткә үзенең мондалыгын белдерә алды. Безгә исә әйтеп торалар:

– Теләсә кайсы минутта сезгә автобусларга төялгәргә әмер бирелүе мөмкин, шуңа күрә беркая да таралмаса, шушы казармада гына булырга!

Ул арада барыбызга да бер зур бүлмәгә керергә куштылар. «Сезгә хәзер лекция укыячаклар!» – диделәр.

Мин Тэлгаткә әйтәм:

– Лекция ул инде кимендә кырык-илле минут булып. Димәк, әле ул арада безне алып китмәячәкләр. Тиз генә койма аша чыгып керә аласың!

Тэлгат миңа капчыгын тоттырып, чыгып ычкынды. Мин исә лекция тыңлап калдым. Миннән башка тагын утызлап егетне кертәп утырттылар. Сүз физика фәнендәге ярымүткәргечләр турында иде. Күрәсен, теманы очраклы гына туры китермәгәннәр. Монда баян ителгәннәрне миңа һәм биредәге егетләргә, армиядә гамәлгә ашырырга туры килде.

Лекция дә бетте, мышкылдаган Тэлгат тә килеп керде. Ул арада безгә тиз генә көндөзгә ашны ашаттылар да юлга кузгалырга әмер бирделәр. Тэлгат кызы алып килгән күчтәнәчләрдән миңа да өлеш чыгарды. Без инде аның белән авылдашлар кебек үз булып киттек. Чит-ят жирләрдә райондаштан авылдашка әйләнү бер дә кыен түгел икән. Без моны Казаннан кузгалып киткәч, аеруча нечкәләп тойдык.

Без барасы хәрби часть вәкиле – иптәшләребез шулай «покупатель» дип атады – Мәскәү ягынан килгән. Власов фамилияле өлкән бу лейтенант

эйбэт кенә кеше булып чыкты, егетләр белән ачык йөз күрсәтеп сөйләшә, тегеләй итмәгез, болай итмәгез, дип артык бәйләнми. Безне кая алып барасыз, дигән сорауга да шаярып кына җавап бирә: имеш, моннан күренми, бетте-китте вәссәлам, барып житкәч күрерсез. Мәскәүдә ул безне Павелецкий вокзалына алып барды. Өч-дүрт сәгатьтән без Тамбовка бара торган поездда утыра идек инде. Ярый әле ерак түгел икән. Эмма ул әйтеп куя:

– Сөз Тамбовта сизгә ай укыячаксыз. Аннан төрлө урыннарда җибәреләсез. Дөнья күрәсегез алда әле.

Тәлгат белән Кукмараны сагынып та өлгердек. Авыл, райондагы үзбездә белгән хәлләр турында сөйләшеп барабыз. Ул болай гына гади бер малай булып күренә, бик ачык фикерле, акылы йөгөрәк егет икән. Караган спектакльләре, концертлары турында кызык кына иттереп үз карашларын белдереп куя. Әйләндереп-чолгандырып тормый, туп-туры гына әйтеп сала. «Узган ел, – ди, – Кукмара РДКсына Камал театры килгән иде. Авыл яшьләре белән барып карадык. «Тормыш җыры» дигән әйбер иде. Миңа музыкасы матур тоелды. Җыры да нинди матур!

Мәхәббәт көчле, диләр,
Салкын үлемнән!

Эмма бер нәрсә ошамады. Басыр исемле сугышчы ролен башкаручы артист абый сәхнәгә чыгып басты да, берничек тә хәрәкәтләнмичә, уйнамыйча гына шул бер баскан урыныннан сүзләрен генә әйтеп тора. Район өчен, әйдә, ярар, дип кылануыдыр инде. Казанда да шулай уйнаса, аны сәхнәдән куып төшергән булырлар иде. Башка артистлар да артык тырышлык куеп уйнамадылар».

Карале, бу егетнең тамашага үз бәясе бар икән бит. Алай гына да түгел, аның әйткәннәре сүз югыннан сүз булсын дип, тел шомарту гына түгел, бәлки, уйланылган булуы белән кызыклы. Әлегә спектакльдән Кукмара зыялыларында да шуңа охшаш тәэсирләр калган иде. Янсыбы авылының Тәлгат исемле егете шуны ярды да салды.

Бара торгач, тагын шул билгеле булды: Кукмара районныннан хезмәт итәргә баручылар икебез генә түгел икән ич. Арабызда Зур Сәрдек авылыннан Фаил Гобәйдуллин, Чурадан Андрей Большов барлыгы беленде. Икесе дә таза егетләр (мин соңыннан гына белдем: Фаилнең әнисе Мәрҗам апа Арпаяз авылыннан, безгә туган тиешле дә икән. Минем әни аның ирен Харис җизни дип йөрткәне ачыкланды). Шулай итеп, безгә күңелле булып китте. Дүртәү булу ул инде икәү булудан күпкә яхшырак. Бер-береңә таяну, яныңда иптәшләрәңне тою бер дә артык булмас. Ник дигәндә, солдат тормышы турында төрлөсән сөйләләр. Бигрәк тә беренче ел хезмәт иткәндә, «бабайлар»ның төрлө хикмәтләре оештырулары гадәти нәрсә булып кабул ителә икән. Янәсе, «өлкәннәргә» ни кыланса, шул килешә.

Икенче көнне төш җитәрәк поездыбыз Мичуринск дигән шәһәргә килеп туктады. Монда шактый озак тордык. Егетләрнең күбесе, вагоннан төшеп, ашау-эчү әйберләре, тәмәке ише әйберләр алып керделәр. Берничәсе хәтта поезддан калды, диештеләр. Чыннан да шулай булгандыр, «покупатель»,

«стоп-кранга» басып, хәтта поездны туктатты. Әмма барыбер утырып бетә алмаганнар, күрәсең. Частька икенче поезд белән килеп житкәннәр, диделәр. Бер-икесе милициягә эләгеп, берничә көннән соң гына табылды. Эш шунда, безне Тамбовка житәргә ун чакрымнар кала Пушкири дигән бер кечкенә генә тукталышта төшерделәр. «Тәмәкече егетләр» исә, икенче поездда аны узып, Тамбовка ук киткән булып чыктылар. Безне перронга тезеп, барлау уздырдылар. Ничә санасалар да, өч призывникның житмәве ачыкланды. Майор йолдызлары таккан бер офицер безне алып килгән өлкән лейтенантны бик каты орышты. Югалганнарны табу сезнең өстә дип, аны тагын да борчуга салды. Без бу кешелекле абыйны бик кызгандык, бер нәфесләренә хужа булмаган иптәшләребезне күңелебездән әрләдек.

Малиновкада

Өлкән лейтенант Власов эзләп тапканмы, әллә «качкыннар» үзләре безнең эзгә төшкәннәрме, ниһаять, аларны да күрү бәхетенә ирештек. Араларында соңыннан минем якын дусларымның берсе булып китәчәк Саша Малыхин да бар иде. Аларны строй алдына чыгарып сүктеләр сүгүен, әмма хәрби ант кабул итмәгән солдатларны гауптвахтага ябып булмый икән. Шулай да тәртипсезлекләре өчен өч көн рәттән частытагы сукмак-юлларны себереп йөрделәр.

Минем радиотелеграфистлар һәм радиомеханиклар әзерли торган взводка билгеләделәр. Андрей белән Фаил дә шунда. Әмма алар башка отделениедә. Аларның отделение командиры Иван Ивашута атлы украин егете. Узган ел ул үзе курсант булган. Аны яңа килгәннәр белән эшләргә калдырганнар. Күрәсең, аңарда командир сыйфатларын күргәннәр. Украин егетләрендә андый сыйфатлар булмыймы соң? И, яраталар да инде башкалардан өстен булырга. Бу да шундый. Үзе солдатларга эшне юньләп аңлатып бирә алмый, нәрсәдер барып чыкмаса, тотына «командирлыгын» күрсәтергә, чыдап кына тор. Аннан да оста, аннан да алтын куллы кеше юк, имеш. Ул моны солдатларны түбәнсетергә тырышып эшли: «Иренеgezдә ана сөте кибеж житмәгән, илне сакларга килгәнсез, сезгә сарык көтәргә генә кирәк булган», – дип кенә жибәрә.

Үзе бер ел хезмәт итеп, рәтләп русча сөйләшергә өйрәнә алмаган. Наман «хохолча балакайт» итә (сөйләшә). Шуңа күрә безнең егетләр аның ни әйткәнән аңлап та бетермиләр. Әмма шунысы бар, командирлыгын шулай күрсәтергә яратса да, үзенә буйсынганнарга нинди дә булса жәза бирү ягыннан артыгын кыланмый. Устав буенча кече командир солдатка чираттан тыш бер наряд бирергә хокуклы. Ул моны бик сирәк очракта гына файдалана. Күбрәк солдатка акыл өйрәтү белән чикләнә. Артында «Иваншутник» дип йөртсәләр дә, отделениедә аны санлыйлар. Әйткәннәрен үтәргә тырышалар.

Минем отделение командиры – рус егете Александр Мошнин. Ул «Иваншутник»тан бер яшькә олы. Шуңадырмы, әллә табигате шундыймы, бик житди егет. Белеме дә бар. Ниндидер техник училище бетергән. Шуның өчен, ике отделениене бергә кушып, аны кайбер техник дәрәсләрне уздырырга да куйгалыйлар. Ул, белеп, аңлаешлы итеп сөйли. Без өйрәнергә

тиешле радиостанцияларнең схемасын да яхшы белә. Аның дәресләренә взвод командиры өлкән лейтенант Валентин Фролов кереп утыра. Саша ниндидер төгәлсезлекләр жибәрсә, шунда ук, аны бүлдереп, сүзгә кушыла, дәресләп куя. Болай иткәндә, ул һич кенә дә Сашаны уңайсыз хәлгә куймый. Жайлап кына әйтә. Аның янында Сашага да рәхәт дип уйлыйм, чөнки ул теорияне белүен тагын да камилләштерә төшә, белемен ныгыта гына бара.

Фролов инде кырыкны узып киткән. Эмма һаман өлкән лейтенант кына. Белемле, житди кеше. Дәрес булса, кайдадыр Ерак Көнчыгышта хезмәт иткәндә, аның ниндидер уставка сыймаган эшләре булган. Шуның өчен аны капитан дәрәжәсеннән түбәнрәк төшергәннәр, монда безне тәрбияләр өчен жибәргәннәр. Моңы, «курилкада» утырганда, бер «макаронник» (солдат срогы беткәч, үзе теләп хезмәтен давам иттерүчене шулай атыйлар) сөйләде.

Малиновка авылы янындагы бу хәрби мәктәп, чыннан да, тәрбия урыны дип санала ала. Чөнки, сугышчан частылардан аермалы буларак, биредә тормыш төгәл расписание буенча бара. Иртәнгә «подъем»нан алып кичке «отбой»га кадәр уку йортларында булырга тиешле тәртип хөкем сөрә. Аннан читкә тайпылу мөмкин түгел. Бер күнеккәч, барысына да шушылай яшәү гадәти хәл булып тоела. Офицерлар эш сәгате бетте дип тормыйлар, тәрбия эшләрендә катнашалар. Шулай да «старлей» Фроловның боларга исе китми. Бөтен эшнә взвод командиры урынбасары, минем отделение командиры Мошнинга тапшырган диярлек. Э моңысы солдатларны кулда тотта белә. Өстәмә нарядлар бирергә дә тартынып тормый. Шуна күрә аңардан аеруча шөллиләр. Эмма гадел булганы өчен хөрмәт итәләр.

Взводта миңа мөнәсәбәт әйбәт. Яшем башкалардан ике елга өлкәнрәк булгач, урысча да әйбәт кенә сөйләшкәч, миңа аерым караш туды кебек. Мин дә командирларның кушканнарын жиренә житкереп үтәргә тырышам, ризасызлык белдерергә урын калдырмыйм. Аңлап бетермәсәм, сорашып, төшенергә омтылам. Минә тактага да еш чакырлар. Баштарак бу татар техниканы ничек аңлый икән дип уйлаганнардыр инде, дигән уй керә. Мин сынатмаса тырышам, укытучы-инструкторлар аңлатканда, жаен табып, хуплап яки теге яки бу мәсьәләнең куелышына шик белдереп, сөйләшүгә дә кушылып китәм. Дәрес ахырында офицер «сорауларыгыз бармы?» дисә, минем кимендә бер соравым була. Күбесе хохоллардан һәм урыслардан торган аудитория моңа да күнегеп бара. Чөнки сорауларым, тик торганчы, тун итәген уа тор, дигәндәй, урынлы-урынсыз булмый, дәрес материалларыннан килеп чыга, ник дигәндә, бөртекләп тыңлап һәм язып барганда, башымда нинди дә булса өстәмә уй барлыкка килми калмый. Укытучы «сораулар бармы» диюгә, Владимир Усенко дигәнә «у татарина всегда есть» дип пышылдап куя. Фролов аңа әйтә:

– Монда татар булуның нинди бәйләнеше бар? Кеше игътибар белән тыңлый һәм аның башында сораулар тууы да табигый. Галимуллин биргән сораулар һәрвакыт тема буенча була, аны тагын да ачыклау максаты белән әйтелә. Менә син гел боргаланып утырасың, шуңа күрә ул аңлаганны син колак артыннан уздырасың. Менә иптәшегез Галимуллин әле генә самолётны «күрүче» антенна белән «күлэгәдә» булган антеннаның тапшыру һәм кабул итү аермалары турында сорады. Йә, син әйтеп кара, бу

антенналарда барлыкка килүче э.д.с. (электр хәрәкәте көче) арасында аерма бармы-юкмы? Булса, аларны ачыклауның формуласы нинди?

Әлбәттә инде, Усенкога башны иеп торырга гына кала, чөнки ул бу хакта ишетмәгән. Ишетмәгәч – уйламаган да.

– Менә күрдөңме, рядовой Усенко, кирәкле сорау синең башыңа килмәгән икән, башкалар биргәнне тыңлап торырга иренмә инде.

Менә хәрби ант бирү көне килеп житте. Бу тантанага ныклап эзерләндек. Киёмнәрне үтүкләдек, сәдәфләрне, каеш аелларын чистарттык, чәчләрне тәртипкә китердек. Иң мөһиме: ант текстын ятладык. Аны күңелдән белү мәжбүри түгел түгелен, кулыңа матур итеп басылган текст бирәләр. Әйбәтләп укып чыксаң да була. Әмма Мошнин әйтә:

– Рота командиры майор Николай Шаронин антны яттан белүне ярата. Ул куансын, дисәгез, күңелдән өйрәнгез.

Минем өчен ярты битлек текстны күңелдән өйрәнүнең һич авырлыгы юк. Армиягә кадәр «Хат ташучы», «Кыңгыраулы яшел гармун» поэмаларын, бик күп шигырьләрне яттан сөйләп йөргән абзагыз булыр бу!

Мин, чыннан да, яттан, тантаналы итеп сөйләдем. Антны кабул итүче безгә таныш булмаган полковникка Шаронин әйтеп куйды:

– Молодец! Кинолардагыча итеп укыды. Так держать!

Ант биреп, чын мәгънәсендә солдат булуыбыз уңасннан көндөзгә ашны да төрлөндереп, мулрак итеп эзерләгәннәр иде. Зур гәүдәле, һәрвакыт диярлек өстәмә сорап ашый торган Генрих Маленко әйтеп тә куйды:

– Болай сыйлый торган булсалар, мин көн саен ант биреп торыр идем.

Аңа Василий Стендик дигәнә җавап бирә:

– Көн саен ант биреп булмый шул, бер биргән антны җиренә җиткереп үтәргә генә кала.

Виктор Божконың һәрвакыттагыча төртмәле сүз әйтмичә, күңеле булмый.

– Минемчә, иң тырышып ант бирүче Фоат булды. Антны үтәгәндә дә, шулай булса, әйбәт инде.

Болар бөтенесе дә – Херсоннан килгән егетләр. Күбесе хохоллар. Араларында алты гына урыс. Шуларга өстәп, өч татар, бер чуваш. Кыскасы, хохоллар өстенлек иткән интернациональ взвод. Барысы да яхшы егетләр, эшлеклеләр, сүзгә дә осталар. Дәрәсләрдән тыш вакытларда украин теле күбрәк яңгырый. Херсон егетләре һич кенә дә үз телләреннән аерылырга теләмиләр. Шушы тел мохитендә булгач, минем колакка да украин теле ятышлы булып тоела башлады. Сөйләшүләренен мәгънәсе тора-бара ачыклана бара. Кайчакта алар телендә әйткәләп тә куя торган булып киттәм.

– Що це таке?

– Здоровенко були! – кебек сүзләрнең телдән ычкынганын сизми дә калам.

– Вот те на! Татарин по-нашему балакает, – дип көлешәләр. Миңа да кызык була. Димәк, мине үз итәләр. Моңың кадерен белергә кирәк.

Русчам да әйбәт кенә. Барысының да исе китә. Син руслар арасында үскәнсендер, диешәләр. Мин эшләгән район үзәгендә, күпчелекне татарлар тәшкил итсә дә, рус теле өстенлек иткән, хәтта бу бистәне Рус Кукмарасы

дип йөрткәннәрен алар каян белсен? Аны мин дә аңлатып тормыйм. Тик алар Фаилнең, бигрәк тә Андрейның, исеме русча булса да, бу телне рәтләп белмәүләренә гажәпләнәләр. Әмма инде аларның да экренләп рус телендә сөйләшә башлауларын күреп торалар. Үзара сөйләшкәндә әйтеп тә куялар:

– Бу татарлар бик башлы халык икән, без бөтенләй аңлый алмаслык телне дә беләләр, башка телләрне дә өйрәнергә сәләтле...

Ни дисәләр дә, янәшәдәге солдат иптәшләремнән аерылып торырга тырышмадым. Башкалар ничек булса, мин дә шулай, ягъни «свой парень». Өч елга син – солдат. Шуңа күрә Ходай биргән язмыш барыбызга да урта. Аны киметеп тә, арттырып та булмый. Башкаларга ни булса, сиңа да шул. Үз нәүбәтемдә ашханәгә бәрәңге эрчергә барам, кулга корал тотып, каравылда торам, ротада «дневальный» (дежур ярдәмчесен шулай атыйлар) торам. Солдат башкарган эшләрнең һәммәсе минем өлешкә дә төшә. Үземне бүтәннәрдән аермасам да, сизеп торам, командирларның да, иптәшләремнең дә миңа мөнәсәбәте башкачарак. Күрәсен, минем үз-үземне тотышым, житдилегем, уставта каралган таләпләрдән тайпылмавым аларның игътибарынан читтә калмыйдыр.

Шулай да бер житешсезлегемне сизеп алдым. Эш шунда: казармада солдатларның караватлары дүрт рәт булып тип-тигез тезеләп тора. Иртән торып, саф һавада йөгереп, тәннәрне язып кайткач, юынуга керешкәнче, бер шактый четерекле эш бар. Аны биш-алты минут эчендә башкару шарт. Без йоклый торган матрас сүрүләренә коры салам тутырылган. Менә шуны теләсән нишләт, тип-тигез хәлгә китереп, сылап-сыйпап өстен кирпеч кебек тигез иттереп куярга кирәк. Өстенә ябылган одеялның кара-кучкыл сызыклары күрше караватлардагылар белән бер турыда булырга тиеш. Егермеләп карават бер озын сызыкта торсын. Бер матрас тиешенчә тигезләнмәгән икән, димәк, ул караватларның шушы төзек рәтенә зыян китерә, туры сызыкны боза. Мин менә шул каһәр төшкән салам матрасны һич кенә дә тигезли алмыйм. Миннән башка тагын ике-өч кешенең караваты дөя үркәче кебек кабарып тора. Юынып, иртәнгә ашны ашап кайткач, һәркем үз караваты янына килеп баса, рота старшинасы урын-жирләрне тикшереп йөри, сырты кабарып торганнарының одеялларын тартып төшерә. Караватлары сүтелгән солдатлар, иртәнгә дәрәсләр башланганчы ун-унбиш минут арада аларны башкаларныкы кебек әйбәт хәлгә китерергә һәм старшинага әйтергә тиеш булалар. Минем белән дә шулай булгалады, караватның өстен һич кенә дә куна тактасы кебек тигезли алмый азапланам. Бу турыда Тәлгаткә әйттем. Ул күрше ротада булуы сәбәпле, безнең казармага керә алмый. Үз күзләре белән күрсә, эшнең нидә икәннән белү җиңелрәк булыр иде. Ул башта шаяртып алды:

– Безнең хужалык взводында андый таләпләр юк. Син безнең казармага күч.

Аннан күрәзәче кебек әйтеп куйды:

– Синең матрасың зур, саламы аз булырга тиеш. Салам яңа булса да, тигезләү кыен. Син матрасыңа саламны күбрәк тутыр, идәнгә салып әйбәтләп тапта. Тигезләгән вакытта матрасның кырыйларын үткенрәк почмаклы итәргә тырыш, ике кулың белән нык итеп як-ягыннан кысып иплә.

Якташымның шушы гади генә киңәшләрен тоткач, мин дә кеше рәтендә бу

четерекле эшнә жиренә житкереп башкара башладым. Казармадагы чисталык-пөхтәлек конкурсларында безнең рота башкалардан калышмый иде.

Беркөнне казармага штабтан дневальный килде.

– Сине штабка махсус бүлеккә чакырлар, – диде.

Бардым. Кукмарадан пакет килгән икән. Ул партиянең район комитетыннан булып чыкты. Минем фирка әгъзасы булуыма бәйле учёт карточкасын жибәргәннәр.

Әйе, комсомолның Кукмара район комитетында эшли башлагач, миңа айткәннәр иде:

– Комсомол комитетында эшләсән дә, биредәге кешеләр фиркале булырга тиеш. Яз гариза, мине фиркагә кандидат итеп алуыгызны үтенәм, диген.

Таләп шулай булгач, әлбәттә инде, нәрсә эшли алам? Мине фиркагә кандидат буларак кабул иттеләр. Елдан артыграк вакыт узгач, әгъза булдым.

Армиягә киткәндә, райкомда айттеләр:

– Анда барып урнашкач, кайда хезмәт итәчәгең төгәл билгеле булгач, син безгә адресны хәбәр ит. Без синең фиркалеккә мөнәсәбәтле документларыңны жибәрербез.

Менә шул әйберләр килгән икән.

Махсус бүлектә эшләүче майор формасындагы апа мине шелтәлэгән сыман итеп айттеп куйды:

– Сезнең Татарстанда рәсми почта эшеннән хәбәрдар түгелләр икән. Партия документлары кандидат яки әгъза булган кешенең үзенә түгел, ул хезмәт иткән хәрби берләшмәнең политотделына жибәрелергә тиеш. Алар исә сезнең шәхси фамилиягезне күрсәткәннәр. Без аны үзез без тиешле урынына тапшырырбыз, – диде.

– Ярый, бу очракта мин гаепле түгел.

– Мин дә сезне гаепләмим. Шулай да сез аларга ялгыш эшлэгәннәрен языгыз. Бүтән алай итмәсеннәр.

Казармадагы иптәшләр бик кызыксынып калганнар иде.

– Махсус бүлеккә нигә чакырлар икән? Анда кешенең гаебен тикшерәләр, диләр. Син нинди гаеп эшләргә өлгердең икән? Югыйсә матрасыңны да әйбәт жыя башладың, – дип елмаеп калганнар иде.

Аларга нәрсә дип әйтергә? Минем, нишләптер, фирка әгъзасы булуымны белдерәсем килми иде. Шуңа күрә алдашырга булдым.

– Мине күрше ротадагы берәү белән бутаганнар. Фамилияләребез охшаш икән – Галиуллин.

Виктор Божкога мөмкинлек кенә бир, хәзер үзенчә һаваланырга ярата:

– Сезнең татарларны аңламассың: Галимуллин, Галиуллин. Нинди аерма? Икесе бер үк түгелмени?

– Юк, – мин әйтәм, – беренчесенә укуышлы, икенчесе бөек дигән мәгънә салынган.

– Димәк, син укуышлы буласың инде. Дөреслеккә туры килә килүен. Шулай да сезнең тел бик катлаулы икән. Бер «м» хәрәфеннән сүзнең мәгънәсе бөтенләй аерыла булып чыга.

– Ә рус теле катлаулы түгелме? Әйтик, «шёл» тамырына «по» яки «со» приставкалары ялгангач, «пошёл», «сошёл» дигән бөтенләй башка мәгънәләрдәге сүзләр барлыкка килә. Андый сүзләр бик күп.

Божко сөйлөшүп сээр генэ өзөп куя:

– Булса булып, миңа татарча да, русча да кызык түгөл. Минем украин мовам (телем) бар. Эби-бабайлар да, эти-энилер дө шул телдө сөйлөшкөн, минем гомеремэ дө житэр эле, – ди.

Бераздан сөйлөшүп дөвам иттерэ:

– Фамилияңнең мәгънәсен белдек – укымышлы мулла. Э исемен Фоат, ул нәрсәне белдерэ?

– Фоат – гарәпчә йөрәк, күнел дигәнне белдерэ. Икесен бергә кушсаң, аңлы, зирәк мулла була. Бу инде әйбәт кеше дигән сүз. Мулла, бигрәк тә аңлы мулла бары тик әйбәт кеше генә була.

– Сезнең үзегезгә, иялөшкөн булгач, мәгънәсен дө белгәч, мондый исем-фамилияләргә әйтү рәхәттер, безгә – яңа гына ишеткән кешеләргә бераз сәеррәк тоела. Исемнәрегезне русчалатып әйтү дөрес булмасмы икән?

– Алай булгач, мин дө әйтә алам: фамилияңне нигә Божко дип әйтәсең, өстә бер генә хәрәф – Божков булсын.

– Юк инде, алай булмый. Ул чагында мине рус дип уйлаячаклар. Э мин – украинлы, аңлыйсыңмы? Ук-ра-ин-лы!

– Алай булгач, бәхәснә бетерик. Мин – татар, аңлыйсыңмы – та-тар! Исемнәр бервакытта да тәржемә ителми. Аларны булганынча әйтергә генә кирәк.

Мин сүзнә дөвам иттермим. Болай да күренеп тора, Херсон егетләре, чыннан да, үзара сөйлөшкәндә, рус телен кирәксенмиләр. Бәләкәй гәүдәлә (аны ничек армиягә алганнардыр?) Иван Пархоменко дигәнә русчаны бөтенләй белми кебек. Рус телендә дөшкәннәргә дө үзенчә жавап бирә. Мин аңардан украин теленә өйрәнәм. Ул моны бик ярата. Менә татарлар нинди икән, безгә аларны кыргыз халык дип сөйлиләр иде, ди.

Берничә көннән соң безнең взводны беренче тапкыр каравылга билгеләделәр. Кичке тикшерү вакытында старшина Толстых кемгә нинди постка барырга тиешлеген укый. Миңа беренче постка барырга, диде. Пархоменко моны ишеткәч, пышылдап әйтеп куйды:

– Фоатка, ай-һай, нинди ышаныч күрсәткәннәр! Болай да озын гәүдәлә иде, үсә егет...

Василий Игнатенко дигәнә сүзнә элөп ала:

– Кемнең нәрсәсә юк – шул турыда уйлый. Озын буйлыларга кызыгып үлөсәң инде.

Аның сүзен дөвам итеп, Оскар Карпенко пышылдый:

– Байрак янында басып тору өчен буйның бүген үк озын булуы кирәк шул. Пархоменко кайчан үсә эле ул?

Башкалар пырх итеп көлөп жибәрәләр.

Старшинаның колагы сак:

– Кем анда авызына хужа булмый? Тагын бер генә сүз әйтсә, төн бус бәдрәф чистартачак!

Кемнән-кемнән, Толстыхтан моны көтәргә була, әлбәттә. Эмма ул да иртәгә нарядка барасы взводтан кемне дө булса йокыдан мәхрүм итә алмаячак. Егетләр моны гына беләләр иде.

Үземнең каравылга кая барасымны белгәч, мин уйга калдым. Беренче пост хәрби частының байрагы саклана торган урын дигән сүз. Э ул байрак

штаб коридорының иң түрендә – пыяла витрина эченә куелган. Ике ягына биек аяклы гөл чүлмәкләренә чәчәкләр утыртылган. Байракның сул ягындагы идәнгә келәм жәелгән. Бу постка билгеләнгән солдат шушы келәмгә урнашып, карабинының түтәсен уң аягы янына куеп, ике сәгать буе басып тора. Байракка житәргә дүрт адымнар кала коридорның сул ягында часть командирының кабинеты, уң якта нәкъ шул ишек турысында – штаб начальнигыныкы. Ишектән кергән кеше, бу житәкчеләргә дип килгән булса, туп-туры коридор буенча постта торган солдатка төбәп килә дә байракка честь биреп, ундагы яки сулдагы кабинетка кереп китә. Солдат кеше югында аякларын иркен итеп басып торса да, кем дә булса байракны сәламләгән вакытта үрә катып (смирно) торырга тиеш була. Аңа кемгә дә булса эндәшсә, хәтта йөткерергә-төчкерергә дә ярамый. Шуңа күрә бу постка элэгүне күпләр өнәми. Менә мине мылтык тоттырып, шушы урынга куйдылар. Миңа баштарак болай торып кызык булып тоелды. Салкында толыптан, киез итекләрдән торып түгел инде. Чишенеп, гимнастёркадан гына каласың, өшөп-туңып интекмисең. Пархоменко әйткәнчә, төптән уйлап караганда, бу зур ышаныч та. Ник дигәндә, байрак югалса, часть алга таба яши алмый, аны таркаталар. Менә шуңа күрә ул «беренче пост» дип атала да.

Часть командиры полковник Журавель иртән эшкә килгәндә, кабинет ишеге алдында тукталып, честь бирә, аннары гына кереп китә. Бу постка куелуны, ни генә димәсеннәр, солдатлар үзләрен бәйләү дип карыйлар. Эленке-салынкы, тәртипсезләнеп йөрүчеләрне бирегә якын да китермиләр. Әнә, алар ягулык-майлау материаллары склады ише нәрсәләрне сакласыннар. Аларга күз-колак булу да үтә җаваплы эш. Анда да торырга лаеклы булмаганнар ярдәмче хужалыкны каравиллы. Аларның урыны нәкъ менә шунда – сарыктар, дуңгызлар янында дип карала.

Ике сәгать постта торганнарны разводящий (таратучы) хезмәтенә билгеләнгән сержант яки ефрейтор икенче солдат белән алыштыра. Әле генә каравылдан алынганнар, аның артыннан барып, башка постларны да әйләнеп чыгалар. Һәммәсе бергә, каравыл өенә кайтып, карабиннарыннан патроннарны бушаталар, коралны разводящийга күрсәтәләр, менә күрегез, янәсе, корал эчендә бер пуля да калмаган. Шуннан соң каравылдан кайтканнар ике сәгать уяу тора: газета, журнал, китап укый, шахмат-шашка уйный. Алай-болай постлардан нинди дә булса хәвәфле хәбәр килсә, шунда ук коралга тотынырга эзер торалар. Аннан соң ике сәгать йокларга мөмкинлек бирелә. Димәк, шулай үткәрелгән дүрт сәгәттән соң яңадан үз постына барып баса. Бу цикл тәүлеккә дүрт тапкыр кабатлана. Каравыл өен җыештырып, тәртипкә китереп, үзләрен алыштыручыларга тапшыргач, тәүлек буе иминлекне тәмин иткән егетләр, сафларга тезелеп, үзләренең роталарына кайталар һәм гадәти көн тәртибе белән яшәп китәләр.

Төлгатнең исә андый мәшәкәтләрә юк. Хужалык взводында хезмәт итүче шофёр буларак, аңа автомобиль беркетелгән, аның төп бурычы – энә шул машинаның һәрвакыт төзек булуын тәмин итү. Ул шул машина белән кая кушсалар, шунда бара: шәһәрдән кирәкле әйберне ташый. Кемнәрнедер кайларгадыр алып бара, алып кайта. Ара-тирә аны башка шәһәрләргә дә жиберәләр. Әле Липецкида, әле Воронежда булдым, ди. Барган жиреннән

миңа да нәрсәдер алып кайта. Аңа алдан акча биреп куям. Тамбовта Волков исемендәге өлкә драма театрына багышланган китап-альбомга тап булган икән.

Алыйммы-юкмы, алсам, кирәге чыгармы, дип уйландым, ди. Әмма минем бу затлы китап-альбомны рәхәтләнеп кабул итүемне күргәч, җиңел сулап куйды.

– Нәрсәгә сиңа мондый китаплар? Татар театры турында булса, бер хәер иде. Болар бит – без белми торган урыс артистлары.

– Аларны да белергә кирәк. Волков – урысларда беренче булып театр оештырган кеше. Бездәге Габдулла Кариев сыман. Аның эшен Тамбов театрында ничек дәвам иттерәләр икән? Кызык бит.

– Кызык булса, укы инде, мә. Театр, сэнгәть дип, исең китә. Бүгенге көндә син дә, мин дә – солдатлар. Безнең эш кечкенә, Аркадий Райкин әйткәндәй, көрәген белән «бери больше, кидай дальше».

– Шулаен шулай да, яшәү армия белән генә чикләнми бит әле. Өч ел үтәр дә китәр. Аннан соң да яшисе бар!

Без шулай бик сирәк булса да, очрашкан чакларда бүгенге һәм алдагы гомер турында да уйланып, сөйләшеп ала торган идек. Тәлгат тә миннән күрәп, китап укырга кереште. Баштарак бу рус телен бик аңлап бетереп булмый, диештерә иде. Тора-бара инде бернинди тоткарлыксыз китап арты китап йота башлады. Хәзер мин русча сөйләшкәндә дә, жөмлеләрне шактый шома оештыра башладым, дип куя. Мин моны үзем дә күрәп торам. Аны взводларында да үз ителәр. Аралашырга ярата, ачык күңелле егет, диләр.

Бервакытны ул миңа көтмәгәндә әйтеп куйды:

– Ярый, син армиягә кадәр дә уку-язу, культура эшләре белән шөгыльләнгәнсең. Шул юлны мөмкин булганча, хәзер дә алып барырга тырышасың. Ә мин элек тә машина баранкасы тоттым, кайткач та шул булачак. Китап уку миңа нигә кирәк?

Мин аңа каршы килдем.

– Машина белән эшләүчене надан кеше итеп күз алдына китерәсең икән, бу һич тә дөрөс булмагач. Китап укыган саен кешенең тирә-юньгә, кешеләргә карашы үзгәрә. Чынбарлыктагы кешеләрне эңә шул китап битләрендәгеләр белән чагыштыра башлыйсың. Телисеңме-теләмисеңме... Башыңда кузгалган уйлар агышы ниндидер нәтижеләргә алып килә. Һәр китапта фикер, аң үсеше өчен азык бар.

Шунысы да бар, син гомер буена шофёр булып калырсың, дип, кем әйтә ала? Киләчәктә теләсә кем шофёр булырга тиеш. Тормыш шуңа таба бара. Шуның өстенә инде һәркем кимендә бер һөнәр үزلәштерер. Син дә, мин дә яшә әле, тормыш юлында кырыкка төрләнү мөмкинлегез бар. Менә без хәзергә булган шартларны файдаланып укыйк. Тормышны белүбезне һәм теоретик, һәм гамәли яктан камилләштерик. Хезмәтнең өченче елында инде нинди дә булса максатны күздә тотып эзерләп башларбыз. Армиядән соң син дә, мин дә кая да булса укырга керербез. Мин, дөрөсөн әйткәндә, синә зыялы кеше итеп күрәм. Күңеләң саф, нечкә. Синдә матурлыкны күрә белү сәләте бар.

Ул бу «картларча» нәсыйхәтне тыңлап торгач әйтеп куя:

– Белмим, минем укырга көчем җитәр микән? Аннары, миңа машинада

эшләү ошый. Машина көченә акылым кушылгач, миндә таулар күчерерлек куәт барлыкка килгән кебек була. Шундый вакытларда үземне тормышның тоткасы итеп күрә башлыйм. Шуңа күрә машина мине һәрвакыт үз янына тартып торыр кебек. Тагын шунысы бар: сизәм, мин озак яшәмәчәкмен. Шул кыска гомерне миңа машина биргән өстенлегемне сизү халәте белән яши алсам, шул житәрдер дип уйлыйм. Ә син озак яшәрсен. Ни өчен дигәндә, син тыныч, сабыр. Мин еракта калган сөйгән кызларымны сагынам, аларны юксынып үрсәләнем. Миңа калса, син үзеңне бүгенге хәлеңә буйсындыра аласың. Миндә андый көч юк. Бу өч ел миңа үзе бер гомер булып тоела. Аннан соңгы яшәеш булырмы, юкмы? Аны күз алдына китерә алмыйм. Миңа барысы да бүген кирәк!

Мин аның бу сүзләренә җавап бирә алмыйм. Чөнки беләм: бергә хезмәт итүчеләр арасында Тәлгат кебек уйлаучылар күп. Эчәндә жаны булган кеше үзен шулай хис итәргә тиештер дә. Әмма шунысы да ачык: солдат хезмәтен үтми ярамый. Армия елларын башкалар синнән риза булырлык итеп үткәргә кирәк. Безнең этиләр солдат булып, сугыш эчәндә көйгәннәр. Безнең өскә сызгырып, бомбалар төшми бит әле.

Тәлгат тә минем сүзләре белән килешә. Мин дә аның яшәү мәгънәсе хакындагы фикерләренә күпмедер ачыклык кертә алуыма куанам.

Менә инде 1963 елны да каршы алдык. Армия шартларында беренче Яңа ел. Күптән түгел генә оешкан уку подразделениесе булганлыктан, әле клуб булдырырга да өлгөрмәгәннәр. Беренче каттагы зур гына зал сыман бүлмәне клуб итеп файдаланып торалар. Шунда чыршы алып кайтып куйдык. Яңа ел хөрмәтенә ашауны да берәз төрләнделәр. Аның каравы Пушкири бистәсеннән һәм Малиновка авылыннан кызлар чакырырга рөхсәт ителәр. Кунаклар киләсе булгач, бинаны, әйләнә-тирәне бик әйбәтләп тәртипкә китердек. Курсантларның быелгы составы биредә эле ике ай чамасы гына яши. Шуңа күрә аларның бик азы гына якын-тирәдәге кызлар белән танышырга өлгәргәннәр. Кызларны кем дә булса берәү шәхсэн чакырырга тиеш дигән шарт куйдылар. Шуңа күрә таныш кызы булган егетләргә бурыч куйдык. Аларның кызы үзе белән кимендә биш кыз алып килә. Кемгә килүләрен әйтү өчен әлегә кыз иптәшләренә безнең исемнәрне житкерә. Без исә «үзәбезгә килгән» шул кызларны керү-чыгу пунктында каршы алырга һәм кире озатып та калырга тиеш булдык. Бу бик кызык иде. Без кызларны аерым билгеләре буенча танырга тиеш идек. Миңа киләсе кыз, мәсәлән, кызыл пәлтә һәм шундый ук төстәге башлык кияргә булган. Димәк, башка кызлар бүтәнрәк киёмдә булырга тиешләр. Шундый билгеләр буенча һәммәбез кызларыбызны «таний» алдык. Әмма бу рәвешле танышу әллә ни уңышлы булмады. Без тиз генә чамалап, кызларны үзәбез яңадан бүлештек. Чөнки очраклы гына кемгәдер туры килгән кыз егетнең идеалына туры килмәскә мөмкин. Аларны кертәп жибәрдек жибәрүен, тик алга таба кемнәрдер «үз кызлар»ы яныннан читтәрәк йөрделәр. Шулай да ара-тирә кулларын кызлар биләнә куеп биюдән мәхрүм калмаска тырыштылар.

Ирекле вальс игълан ителгәч, кызлар егетләренә күбрәк курсантлар арасыннан сайладылар кебек. Бу инде гражданлык тормышыннан аерылып торган егетләр өчен үзенә күрә бер юаныч булды.

Бүтэн вакытта сэгать унда була торган «отбой» төнгө бергә күчерелде. Эмма старшина кисәтте, соң ятылса да, иртәнге «подъем» үз вакытында булачак. Курсантлар көлделәр, алар бүтөн бөтенләй йокламаска да риза иделәр.

Кунак кызларны озатып, курсантларның исемлеген тикшергәнче сэгать ике була язды. Аның каравы беренче гыйнвар иртәсендә барысы да үз урынына кайтты, нәкъ иртәнге алтыда «подъем» дигән тавыш яңгырады. Йоки туймаса да, күңелләр шат иде. Иртәнге аштан соң күбесе хатлар язып юанды. Төн буге яуган карны көрәдек, юллар, сукмаклар салдык.

Уку бер жайга бара. Радиотехниканы эйбәт үзләштерү өчен, физика, математиканы жентекләп өйрәнергә туры килә. Безне авиация частьларында көтәләр, анда баргач сынатмасык булсын. Мин хәзер морзе әлифбасын шактый эйбәт өйрәндем. «Приём на слух» дигән, ягъни эфирдан радиосигналларны кабул итү, алардагы хәбәрләрне аңлау миңа чагыштырмача жинел бирелде. «Ти-ти-та-та» дигән тавышлардан сүзләр оештыру яраткан шөгыль булып бара. Инструкторлар хәзер син өченче класс өчен эйбәт кабул итәсең дип сөендерәләр. Иптәшләр белән да шаярышып, шул морзе авазлары ярдәмендә сөйләшәбез. Курилкада утырганда, шулай аралаша башласак, радист булмаганнар безгә карап елмаеп утыралар. Шул «ти-ти-ка-ти»ларыгыз белән чашасызмы әллә инде, диләр. Ә менә телеграф ачкычы белән энә шул сигналларны эфирга тапшыруда мин әле шактый артта калам. Монда кул чукларының бик тә сизгер, төгәл хәрәкәт итүе таләп ителә. Еш кына нокта (.) урынына сызык (-) килеп чыга яки киресенчә. Кирәкмәгән код яки сүз ясала, мәгънә үзгәртә. Мошнин минем белән аерым шөгыльләнә. Үзем буш вакытта гел класста шакылдатып утырам. Тора-бара шомара башладым бит: сигналларны кабул итүне – икенче, аларны үзем жибәрүдә исә өченче класс нормасына туры китереп эшли башладым. Бу инде начар түгел, эшли-эшли сигналларны тапшыруың да тизләнәр, шулай була инде ул, диләр. Укуны тәмамлаганда, миңа өченче класс радиотелеграфист дигән квалификация бирделәр. Хәер, күбәбезгә шулай булды. Икенче классны Мәскәү егете Заболотин белән Херсоннан Божко гына ала алдылар кебек.

Парашюттан сикерү

23 февраль – армиядә зур бәйрәм. Аңа эзерлек февральнең беренче көннәреннән үк башланды. Шул эзерлекнең иң зур чарасы – безне самолёттан парашют белән сикертү икән. Сугыш шартларында радио элементсен тәэмин итүчеләр десантчылар кебек. Безне дә һавадан кирәкле урыннарга ташлыйлар. Моңа да эзер булып торырга кирәк.

Погоннарыбызда авиация билгеләре булса да, монда килгәч, самолёт күргән юк иде әле. Фотоларга карап, Кукмарадан син авиациядә хезмәт итәсең икән, дип кызыгып язалар иде. Аларның хатларын укыгач елмаеп куярга туры килде. Самолётның кырыен да күргән юк әле, дип язгач, бер дус кыз такмак язып жибәргән иде:

Минем душтым армиядә
Самолётта оча, ди.

Самолётны танымыйча,
Тракторны коча, ди.

Дөресен әйтим, мин берәз шөлләп тә калдым. Бу сиңа малай чактагы кебек колхозның ат абзары түбәсеннән генә сикерү түгел. Анда да без сикереп төшәсе урынга калын итеп салам жәеп куя идек. Монда инде кая барып төшәсеңне алдан белеп булмый. Ивашута белән Мошнин безне тынычландырырга, моны бик гади бер эш итеп күрсәтергә тырышалар. Үзләре дә узган ел сикергән булуларына карамастан, дулкынланалар, әмма киеренке халәтләрен сиздермәскә тырышулары барыбер күренеп тора. Ник дигәндә, алар да безнең белән сикерергә тиешләр икән.

Кичке аштан соң булган буш вакытымда хужалык взводы казармасына киттем. Тәлгатне чакырып чыгарып, аңа бу хәлне сөйләдем. Ул исә, бер дә исе китмичә:

– Эх, хужалык взводында булуның бер житешмәгән ягы! Безне шундый сынаулар аша уздырмыйлар. Нигә генә шофёрга укыдым икән? Мин ике дә уйлап тормыйча сикерер идем. Ние бар аның? Парашютта тирбәлә-тирбәлә, бөтен тирә-якны карый-карый төшә бирәсең. Баш очында сине саклап алып төшүче купол. Әгәр ул ачылмаса, жиргә төшеп сыланасың, эһ, дияргә дә өлгермисең. «Хәрби бурычны үтәгәндә...» диячәкләр.

– Авызыңнан жил алсын, кешеләр сикерәләр бит әле, ул-бу булмый. Шулай да берәз куркыта. Самолёт люгыннан бушлыкка атлау мизгеле бик хәтәр, диләр.

– Курыкма, анда сезнең кирәкле әйберләргә төяп, мин дә барырман әле. Мин сиңа жирдән курыкма, якташың монда дип, көч биреп торырман.

Шулай да, Тәлгат белән сөйләшкәч тынычланып калдым. Башкаларга ни язган, миңа шул!

Менә ул көн килеп тә житте. Курсантларны бер сәгать иртәрәк уяттылар. Безнең беренче рота бүген сикерә икән. Ике автобуска төялеп, Пушкири бистәсен үтеп, Тамбовтан утыз-кырык чакрымдагы далалы районга чыктык. Тәлгат дөрес сизенгән икән, аның машинасы безнең автобус артыннан бара. Түбәләмә итеп ниндидер төргәкләр, ящиклар төялгән. Кабинада аның белән янәшә Булкин фамилияле капитан утырган.

Көн кояшлы, басулардагы ап-пак кардан күз чагыла. Аякларга унты кебек жылы итекләр бирделәр, бушлат эченнән свитер сыман жылы нәрсә кидерделәр. Безне күккә Тамбовтагы Марина Раскова исемендәге хәрби очучылар мәктәбе самолётлары күтәрәчәк икән. Кыр аэродромында алар безне көтеп торалар. Якынак килсәк, жиңел сулап куйдык. Бу самолётлар безгә граждандан ук билгеле ләбаса! Басуларга ашлама сибүче «кукурузниклар»! Самолётлар таныш булгач, рәхәт булып китте. Аларга бәйле шаян сүзләргә-вакыйгаларны искә төшердек.

Мин кечкенә чагында безнең Арпаяз авылының Кырмач болынына шушундый самолёт төшкән иде. Кайдадыр Пермь якларында зур урында эшләүче Зәки Салихы кайткан, диделәр. Авылның бөтен малае-кызы шунда йөгәрдек. Бала-чага гына түгел, самолёт күрергә зурлар да жыелды. Болынга төшүен төшкән, әмма очып китәр өчен тигез жир кирәк икән. Трактор белән

тарттырып, самолётны якындагы такыр басу юлына чыгарганнын авыл халкы соңыннан шактый еллар узгач та сөйләп йөрдө.

Бу Зәки Салихы дигәннәре, апасы Бибинур өендә бер утырып чәй эчкәннән соң, бүләк-күчтәнәчләрен биреп, карт-карчыкларга сәдакаларын таратып китеп тә барды. «Лётчик» дигән абый белән икесе дә күн киёмнәрдән, иңнәренә дә шундый ук күн сумка асканнар. Икесе үзара русча сөйләшәләр. Салих абый авылдашлар белән туган телдә аралаша. Гали Нәжибе белән бала чагында дуслар булганнар икән, бер-берсенен аркаларыннан кагып күрешүләре бүгенгедәй күз алдында.

Самолёт күтәрелеп киткәч, халык аны күмелгәнче карап калды.

Гайфетдин абый әйтеп куйды:

– Убыр китте, урыны калды, дигәндәй, бу сәмәлүт дигәннәре юк булды, туфракта эзе генә калды.

Юктан да кызык табарга маһир Билалетдин дигән малайга бу житә калды:

– Безнең авылга күктән улыр төште. Сак булыгыз, очып китсә дә, ул шаукымын калдыра икән. Төннәрен улырлы болында йөрмәгез.

– Жыен тузга язмаган нәрсәне син уйлап чыгарасың, балалар куркытып дип, аны әнисе Мәрьям абыстай шелтәләп тә алды.

Шул балачак хатирәсе искә төште. Эчемнән генә көлеп куйдым. Бу исә мине бөтенләй тынычландырды. Теге вакытта очып киткән шул абыйларга кызыгып калган идек, менә хәзер үзәбез утырабыз. Дөрәсен әйткәндә, минем әле самолётка бер генә тапкыр да утырып караганым юк иде. Житмәсә, мине беренче нәүбәттә очачаклар исемлегенә керткәннәр икән. Инструктор өс киёмнәребезне жентекләп тикшереп чыкты. Парашют сумкаларын да үзә киертте, күкрәк турысыннан аркылы-торкылы каптырмаларны да үзә карап каптырды. Парашютны ачу өчен кирәкле божраны тартып жибәрүнең ничек эшләнгәннен төпчеп аңлатты. Аннан:

– Һәркемнең язмышы үз кулында. Каушамагыз, салкын канлылык – иң мөһиме, – дип, сүзен бетерде.

Самолётка кереп утырдык. Мин ишектән өченче булып утырдым. Димәк, беренче булып сикерүче мин булмым икән әле. Миннән алдагыларның нәрсә эшләгәннәрен күзәтә алачакмын.

Шул вакыт инструктор боерык бирде:

– Галимуллин, ишек янына утыр!

Миңа урын бушаттылар. Ишек янына урнаштым.

– Син – тыныч кеше. Башкаларга үрнәк булачаксың!

Самолётка жан керде, дерелди, калтырый башлады. Ниһаять, аның урыныннан кузгалуы сизелде. Берәздән иллюминатордан карасам, жир шактый аста калган. Наман өскә күтәреләбез. Берәздән очкыч борыла башлады. Шул ук вакытта өскә күтәрелүен дә дәвам итте. Менә аның очышы тигезләнде, инструктор да ишек янынарак килде, люкны ачып жибәрде. Самолёт эченә жил ташкыны килеп керде. Инструктор миңа кул хәрәкәте белән урынымнан торырга, ишеккә якын килергә кушты. Мин һич тә якыная алмыйм, жил эчкә таба этә. Ниһаять, ишек янындагы тимер тоткычны эләктереп алдым. Якынарак килдем. Жир әллә кайда аста. Инструктор минем аркадан сыйнап алды:

– Сикер!

Мин күземне йомып, башым белән аска чумдым. Таштай атылып төшөп киттем. Әмма баш эшли, тиз генә божраны тоттым, һәм тирән сулыш алып, аны тартып жибәрдем. Нәрсәдер мине үзенә тартып алгандай булды. Бер якка күтәрелеп-чайкалып киттем. Бу вакыт эчендә мин шатырдатып күзләремне йомганмын икән. Ачып жибәрсәм, парашют жәймәсе ачылган, мин аның астында, Тәлгат әйтмешли, тирбәлә-тирбәлә генә түгел, айкалып-чайкалып төшөп киләм. Отыры жирдәге машиналар, кешеләр шәйләнә башлады. Әмма инструкторның парашют хәрәкәтен ничек көйләү турында әйткәннәре хәтеремнән чыккан. Шушы килеш исән-сау төшөп житсәм, бик шөкер дип, нәрсә дә булса кыймылдатырга жөрйәт итмичә, төшәм дә төшәм. Ниһаять, аягым жиргә тиде, мин берничә адым йөгереп барып, жиргә аудым. Әй, мине әйләндереп алдылар, молодец, диләр. Ходай рәхмәте, парашют бауларын тарткаламасам да, мин төшәргә тиешләрәк урынга кунганмын икән ич!

– Менә Галимуллин молодец, тәжрибәле парашютчы кебек төшөп житте. Егылып китүе генә эшне боза язды. Беренче тапкыр сикергәндә, анысы гына гафу ителә инде, диештеләр. Алар арасында Тәлгатнең йөзе шәйләнөп калды. Баш бармагын күрсәтә. Кем әйтмешли, авызы колагына житкән. Булдырдың диюе!

Шуннан соң мине жыелышларда парашюттан сикерүне дөрес үзләштергән курсант дип, уңай яктан телгә ала башладылар. М.Раскова исемендәге хәрби авиация уку йорты курсантлары белән очрашуга баручылар арасында булуымны да шуның өчен дип уйладым. Ләкин күктән дөрес төшкән булуымның бәхетле очраклылык икәнлеген әйтеп тормадым инде. Парашют белән тагын берәр сикерергә туры килсә, әйтмәсәң дә аңлашылып, дип уйладым. Һәрвакытта да уңыш юлдаш булып тормас. Әмма, язмыш кочагына ташлагандай, самолёттан беренче итеп сикертергә булулары гына аңлашылып бетмәде. Син үзеңне паникасыз, тыныч тотасың, диюләре хак инде анысы. Ләкин бу тынычлык күңелдә барган давылларны баса белү бәрабәрәнә икәнлеген алар ничек белсен? Мин аны кешегә сөйләп йөримме? Тәлгаткә генә әйтеп куйгалыйм. Ә ул минем сүзләргә сөйләп йөри торган кеше түгел.

Самолёттан беренче булып сикертүгә бәйләнөшле сер соңыннанрак ачылды. Кече сержант Иваншутникның авызы ни сөйләгәнөн колагы ишетми торган гадәте бар. Шулай бервакыт тәмәке тартып торганда әйтә икән:

– Бу татарин Галимуллинны гел мактап кына торабыз. Аның да кимчелекләре бардыр. Аны шул яклары ачылырлык хәлләргә куйгаларга кирәк. Инструктор булып баручы дустыма әйттем әле, Галимуллинны самолёттан, үзе көтмәгәндә, беренче итеп сикертергә кирәк. Шул вакытта ул үзен ничек күрсәтер икән? Кеше артыннан сикерүе жиңел ул...

Аны минем отделение командиры Мошнин бүлдергән:

– Галимуллинга милләт ягыннан карап бәя бирү дөрес булмас. Ул, күзәтүемчә, милләт вәкиле булуга караганда, безнең тулаем жәмгыятьнең гадәти бер кешесе. Без үзөбез дә аңардан өстен түгел, ул да бездән ким түгел. Син минем отделение эшләренә кысылма, аның үз командиры бар, яме.

Шуннан соң теге Иваншутникка сүзнә уенга борып жибәрүдән башка чара калмаган.

Урыс малайларында татарларга аерым бер мөнәсәбәт күрсәтү бик сизелми. Ә менә украин егетләре ара-тирә безгә карата үзләренчәрәк мөнәсәбәттә булуларын сиздереп-сиздереп алгалыйлар. Шулай, ашханәдә унлап курсант бәрәңгә чистартып утырабыз. Хоменко атлысы әйтеп куя:

– Карап-карап торам да шуңа исем китә: сезнең Татариядә бик эссе бит, шулай булгач, анда бәрәңгә дә үсми торгандыр. Фоат та, Фаил дә бәрәңгә эрчи беләләр.

Аңа зур гәүдәле Маленко җавап бирә:

– Син, Хоменко, татарлар алдында үзеңне хур итеп утырма. Татария кайда урнашкан? Идел буенда. Анда уртача һава. Син Татарияне Ташкент ягында дип беләсеңме әллә?

Мин өстәп куям:

– Татария түгел, ә Татарстан. Ягъни татар иле. Бездә бәрәңгә дә үсә, башкасы да. У нас средняя погода. Безнең зур шагыйребез Габдулла Тукай язган: «Вовремя там дует ветер, вовремя идут дожди...»

Шул ук Хоменко дәвам иттерә:

– Уртача һава... Ә үзегез кара?

Мин җавапсыз калмыйм:

– Сез дә бертөрле генә түгел. Син менә, Хоменко, сап-сары, Стендик кап-кара, аны бик рәхәтләнеп, үзбәк яки кыргыз дип уйларга була. Тик йөз төзелеше генә алардан шактый аерыла. Татарлар да шулай, төрлө-төрлө. Менә Фаил Гобәйдуллинны гына алыгыз. Ул – саф татар. Әнисе миңа кардәш тиешле эле. Карагыз, аның чәче сап-сары, йөзе дә алсуланып тора, «блондин». Әнә Сабир Гәрәевне күрегез, ул кап-кара чәчле. Фәргать Гайнетдиновны рус егетләреннән аерып булмый. Илья Большовның исеме русча, үзе татар.

Хоменко дигәнә инде икенче яктан китереп суктырырга итә:

– Менә без – украиннар. Украинлы, дидеңме, ул инде христиан динен тотучы була. Ә сездә әнә Илья Большовның исеме дә, фамилиясе дә урысча, ә үзен татар, дисен. Ул ничек була? Үзен татар бул, шул ук вакытта башка халыкның исемен йөрт?

– Моңысы инде тарих. Без мондый мәсьәләләргә кермик. Керсәк, чыга алмабыз. Төпкә төшкән саен, ераклаша гына барырбыз. Ә бу безгә кирәкме? Төрлөлөккә килгәндә, сез үзегез дә бер калыптан гына сугылмагансыз. Баш шәһәрегез Киев тә үзегезнең сүз түгел, диләр. Ул Татарның кияү дигән сүзеннән килә. Кияү – Киев! Ә кияү «зять» дигән сүз. Моңы безнең тарихи әсәрләр иҗат итүче бер бик зур язучыбыз әйтә. Белсәгез, кайчандыр татарлар белән украиннар туганлык мөнәсәбәтләрендә дә булган. Украин җырларын карагыз. Аларда татар җырларына хас булган көй бар. Майбороданың «Рушник» дигән җырында бу аеруча шулай. Андыйлар украиннарда шактый. Шуңа күрә без сезнең артистларны үз итәбез. Алар моңы белеп бетермиләрдер, юкса, Татарстанга ешрак килерләр иде.

Бу сүзләр украин егетләренең күңеленә хуш килде булса кирәк, алар берәзгә тынып калдылар. Хоменконың да йөзе җитдиләнеп китте.

– Петро, әйдә, Фоатның сүзен раслап яки кире кагып, жырлап жибәр әле. Татар жырына хас нәрсә безнең жырларда да бар микән?

Петроны кыстап торасы юк, ул сорамаһаң да, гел жырлап йөри. Менә хәзер дә әле генә мин әйткән «Рушник» («Сөлге») дигән жырны сузып та жибәрде. Аның тигез, йомшак кына баритон тавышы ашханәнең башка бүлмәләренә дә ишетелгән, күрәһең. Бер ишектән аш-су пешерүче апаның да башы күренде. Йөзөндә рәхәт елмая. Жыр бетүгә кычкырып жибәрде:

– Сезде тыңлап, энә табадагы маема ут капкан. Ашханәгә килгәч, кушканны гына эшләрәгә кирәк. Кем сезгә, жыр жырлап, безгә комачауларга кушкан?

Шулай дигән була. Үзенә ошады инде жыр. Малайлар моны сизделәр. Хоменко инде татар егетләренә таба борыла.

– Менә украин жыры яңгырады. Инде чират татар жырына. Икесе арасында бармы икән Фоат әйткән охшашлык? Йә, кайсыгыз жырлап күрсәтә?

Нигәдер барысы да миңа төбәлдә. Жырлау минем өчен күнел хажәте икәннен әллә алар беләләрме соң? Дөрөс, татар егетләре минем жырлы и алуымны беләләр булыр. Хәер, белеп бетермәүләре дә мөмкин. Ни өчен дигәндә, мин йөргән агитбригада концертларын кукмаралылар әллә караганнар, әллә юк. Арча, Этнә ягыннан булган Фәрхәт, Сабирлар каян белсен? Армиягә килгәч, минем әле үзем өчен генә булса да жырлаганым юк. Чөнки монда үзең белән үзең калырга һич тә жай юк, гел күмәк тормышта кайнашырга туры килә. Минем ялгыз гына калып, иркенләп бер жырлы исым килә, шушы юк кына теләкне канәгатьләндереп булмый. Хоменконың жырларга тәкъдим итүе үзенә күрә күк капусын ачып жибәргәндәй булды.

Әрчегән бәрәңгене сулы чиләккә салдым да күңелемнән жыр сайлы и башладым.

Һәммәһең күзе миндә. Мин исә уйланам. Моңлы «Рушник»тан соң шундый ук дулкындагы көй кирәктер. Әмма кайсы жыр отышлы булыр? Бу бит гадәти генә жырлау булмаячак, башка милләт кешеләренә татарның күнел дөнәһәһе пәрде ачып кую кебек кабул ителәчәк. Шактый озын тоелган паузаны кыскартырга кирәк иде. Ниһаять, «Сибелә чәчәк»не жырлап жибәрдем. Өч-дүрт ай жырлаганым булмаса да, шунда ук сизеп алдым, тавышым шактый иркен генә чыга икән әле. Моны аңлап, тавышыма тагын да көч өстәдем. Киң диапазонлы жырның кульминацияһеңдә исә, тавышымны күкрәк төпкеленә төшереп, әкрән генә яңгырашын көчәйтә-көчәйтә жырлап бетердем. Жыр тынгал, барысы да дөһамын көткәндәй, миңа карап калдылар. Бераздан шул ук Хоменко:

– Менә жыр бу, ичмасам! Татар жыры шулай яңгырый, дисәләр, ышанмас идем. Чыннан да, украин жырларының ниндидер билгеләре бар. Син, Фоат, юкка гына армиягә килгәнһең, сиңа рәхәтләһең, үз халкыңа жырлап кына йөрисе иде. Беткәнмени армиядә хезмәт итәрлек башка егетләр? Мә, биһне, – дип, кулын сузды.

Бу хәл шул ук көнне бөтен ротага таралды. Миңа жырчы итеп карый башладылар. Сафта барганда, командир боерык бирә:

– Запевай!

Шуны ишеткәч, Петро жыр башлы и. Аңа бөтенеһеңдә дә кушыла.

Әмма мин сафта башлап жырлый алмыйм. Минем жырлау рәвешем аңа көйләнмәгән. Моңың өчен йә рус, йә украин, йә белорус мохитендә тәрбияләнәргә кирәктер. Моңы башкалар да аңлайлар дип беләм. Шуңадыр миңа башлап жырла дип әйтүче юк. Клуб мөдире капитан Самсонов исә бер концертта катнашуымны сорады.

– Русча жырласаң әйбәтрәк булмасмы? Кайсы жырны беләсең?

– Жырларны беләм-белүен. Әмма бер дә сәхнәдән русча жырлаганым юк бит.

– Рус телендә әйбәт сөйләшәсең бит.

– Мин татар мохитендә үстем. Рус жырының рәтен белмим. Аларны тыңларга гына яратам.

– Шулай да жырлап кара әле. Кайсысын уйныйм?

– Яз, гөлләр турында жырларга булдым.

Самсонов фортепианода уйный башлады, мин кушылдым. Бер куплет жырлагач, капитан әйтә:

– Әйе, синең тамак русча жырға көйләнмәгән. Татар бормалары белән матурларга тырышасың. Кирәкмәгәнгә сузасың да. Йә, татарча жырлап күрсәт әле.

Минем кулда ноталар юк, шуңа күрә Самсонов фортепианода уйный алмый. Акапелла гына жырларга булдым. Рөстәм Яхинның «Оныта алмыйм» романсын сайладым. Моңың сәбәбе дә бар иде. Әле узган елны Кукмарага һәвәскәрләрнең район күләмендә уздырылган йомгаклау концертын карарга Казаннан Халык ижаты йорты директоры, атаклы дирижёр Разия апа Яруллина килгән иде. Ул минем жырлавымны ошатып, Казанга барасы башкаручылар арасында мине дә күрергә теләвен әйтте. Бер атнага якын башкалада чыгыш ясарга тиешле кешеләр белән жыр дәресләре уздырды. Миңа Р.Яхинның шушы эсәрән жиренә житкереп өйрәтте. Жырлар алдыннан төрле күнекмәләр эшләтеп, тавышымның дәрес ясалышын булдыруга, сулыш алуымны көйләүгә әһәмият бирде. Шуңа күрә бу эсәрне «киртәсенә кертәп» башкару буенча күнекмәләрем барлыкка килде. Самсоновка да шуны жырлап күрсәттем. Капитан жырлавымны ошатты.

– Менә шушыны жырларсың. Бу композиторыгыз дөнья классик музыкасы алымнары белән ижат итә икән. Татар халкының үз жырлары безнең аудиториядә авыррак кабул ителергә мөмкин. Ә бу жыр, ничектер, нейтральрәк кебек тоела, ягъни башка милләт вәкилләренә дә артык ят тоелмас. Концертта да инструменттан башка гына жырларсың. Нотасы булмагач, уйнап булмас. Шулай да мин сиңа тиешле югарылыктагы нотаны биреп куярмын.

Шулай эшләдек тә. Иң курыкканым – «тональностьны» дәрес алмау иде. Әмма капитан миңа сәхнә артыннан тиешле нотаны биреп куйгач, мин ышанычлы гына башлап жибәрдем, шул рухта ахырга кадәр дәвам иттерә алдым. Мул гына итеп кул чаптылар.

Залда Тәлгат тә утырган икән. Соңгы көннәрдә аны каядыр командировкага жибәргәннәр иде. Шуңа күрә концертта катнашачагым турында аңа әйтә алмадым. Минем сәхнәгә килеп чыгуым аның өчен көтелмәгән хәл булган. Ул әйтә:

– Бу төрле милләт егетләре арасында томаналары да бар икән. Сине игълан иткәч, янәшә-тирәдә утыручыларның кайберләре бу татарлар жырлый да беләләр микәнни, дип куйдылар. Житмәсә, син романс башкара дигәч, татарларга нинди романс, диештеләр. Аның каравы, жырлавың әйбәт килеп чыкты. Шулай да мондый жирдә татарча жырламасаң, әйбәт булып иде. Барыбер сәерсенеп карыйлар. Тавышыңны сакла, хезмәт итеп кайткач, үзбезнекеләр алдында рәхәтләнеп жырларсың.

Мин Тәлгаткә рәхмәт әйттем. Чыннан да, алга таба жыр белән сәхнәгә чыкмаска тырыштым. Малиновкада чагында чыгарылыш кичәсендә генә жырларга жөрәт иттем.

Мин еш кына уйланам: теге чакта мин үземнең фиркале булуымны иптәшләремә әйтми кала алдым. Ә менә шушы нәрсә егетләргә билгеле булгач, аларның миңа карата мөнәсәбәте кайсы якка булса да үзгәрмәсә икән? Чөнки солдатлар арасында төрле караштагылары очрый. Бигрәк тә Балтыйк буе илләреннән килгәннәре, сәяси мәсьәләләр тирәсендә сүз чыкса, ара-тирә шактый сискәндерерлек нәрсәләр әйтеп куйгалыйлар. Дөрөс, андыйлар күп түгел, әмма юк дип тә булмый. Мин, сүз андый темаларга килеп чыкканда, дәшми калуны өстен күрәм. Ә менә минем идарәче фирканың эгъзасы булуым мәгълүм булгач, алар миңа аерым мөнәсәбәт күрсәтмәсләрме?

Көннәрдән бер көнне ротада кизү торучы солдат казарманы яңгыратып кычкырмасынмы:

– Рядовой Галимуллин, сине парткомга чакыралар.

Мин ул вакытта гимнастёркага яка тегеп утыра идем. Минем тирәдәге иптәшләрем дневальныйның бу сүзләрен ишеткәч сәерсенеп калдылар.

– Партком кешеләренең сіндә нинди эше булырга мөмкин?

– Әллә берәр жирдә ялгыш сүз әйттеңме?

– Алай булса, парткомга чакырмалар иде. Андыйларны башка жиргә чакыралар.

Әмма мин үзем ни өчен чакырганнарын белә идем. Шуңа күрә егетләреннән шөбһәле сүзләре миңа нинди дә булса тәэсир ясамады. Ап-ак яка тегелгән чиста гимнастёркамны киеп, башыма пилотка чәпедем дә партком урнашкан бинага киттем. Анда эшләүче капитан болай диде:

– Безгә синең үчәт карточкаңны тапшырдылар. Син хәзер безнең партия оешмасында эгъза булып торакаксың. Моңа лаеклы бул! Яхшы уку, тәртипле, үрнәк бул. Партия жыелышларында катнашу мәжбүри. Партия билетыңны күрсәт әле.

Мин түш кесәсеннән билетны алып бирдем.

– Дүрт айга взносың түләнмәгән икән. Хәзер түли аласыңмы?

Мин аңа тиешле акчаны суздым. Ул билетка взнос түләвем турында билге ясады.

Минем кайтуымны иптәшләрем бик кызыксынып көтеп торалар икән. Казарма ишегеннән килеп керүгә, сорау яудыра башладылар:

– Ник чакырганнар?

– Парткомда кешене ачуланалар гына икән. Сине ни өчен орыштылар?

– Әллә сине икенче урынга күчерәләрме?

Иптәшләрем миңа карап торалар, җавап көтәләр. Дәшмичә калып булмый бит инде. Мин шактый ипсез генә әйтеп куйдым:

– Берни дә юк, барысы да әйбәт. Анда кемдер Казанга барырга жыена икән. Миннән Татарстан, аның башкаласы турында сорапшылар.

Бу сүзләремне ишеткәч, ниндидер гадәттән тыш хәл турында әйтер дип көткән егетләр жиңел сулап куйдылар. Әлеге дә баягы Хоменко да сүзне уенга борды:

– Син болай диясең калган: «Казан шәһәре бик буталчык, анда кирәкле жирне таба алмыйча аптырап бетәрсез. Минә юл күрсәтүче итеп алмасагыз, эшегез харап». Шулай итеп, туган ягында булып килер идең.

Солдатлар шаулап көлештеләр.

Якташым Файл Гобәйдуллин сүзгә кушылды:

– Үзем генә кайтып килер идем дә, миннән файда булмас. Ник дигәндә, Казанны мин үзем дә белмим.

Чуваш егете Николай да сүзсез калмый:

– Казан ни, Чебоксар ни, безнең авылга икесе дә ике йөз чакрым. Без аларның нәкъ утасында торабыз. Без эти белән бер атнада Казанга барсак, икенчесендә Шупашкар базарында була торган идек. Безнең чувашлар Казанны Хузан дип йөртәләр. Мин Хузанны Файлгә караганда яхшырак беләмдер. Алай-болай ул якка барырга, дисәләр, миннән дә яхшырагы булмас. Мин берьюлы ике республиканы да әйбәт беләм.

Василий Стендик дигән егет тарихтан, бүгенге ижтимагый хәлләрдән хәбәрдарлыгын күрсәтергә жай гына эзли. Һәм еш кына таба да. Ул армиягә тарих бүлегенә беренче курсын тәмамлаганнан соң алынган. Әле дә чуваш Коляның «ике республика» дигән сүзтәзмәне ычкындыруын файдаланмый каламы соң ул?

– Менә син, Коля, республика, дисең. Сезнең Татария белән Чувашия республикалармы соң? Өлкәләр ич алар!

Монда инде мин дә сүзгә кушылырга тиеш булам:

– Ничек инде республика булмасын? Башкалаларыбыз да бар, Верховный Совет та, Конституциябез дә бар. Өлкәләрдә алар юк бит. Баш шәһәрләре дә өлкә үзәге генә дип атала.

– Шулаен шулай, – ди Вася. – «Башкала» дип атыйлармы, «үзәк» дип әйтәләрме, эш анда түгел. Эш әлеге шәһәрнең республика өчен нәрсә эшли алуында. Менә Казанны алыгыз. Зур, матур шәһәр, дисез. Әмма ул, башкала буларак, нәрсә эшли ала? Үзе закон чыгарып, аны үтәтә аламы? Шуны эшләргә омтылып карасын, хәзер башына сугачаклар. Татарияме, Чувашияме, сез инде Көнчыгыш илләрендәгечә авыз тутырып, Татарстан, Чувашстан, дисез. Янәсе, Татар иле, Чуваш иле! Мин моның алай түгеллеген бер жөмлә белән исбат итә алам.

– Йә, исбат ит әле, шундый көчле дәлилне нинди жөмлә икән ул? – ди Коля.

Мин инде белеп торам, Вася Стендик шундый егет, уйламыйча бер сүз дә әйтмәс. Дөрестән дә аның андый дәлиле бардыр.

Вася безгә көлемсерәп карап ала. Мин сизеп торам, хәзер ул саллы фикер әйтәчәк. Чөнки үз-үзенә булган ышанычы йөзенә язылып куелган. Ирен кырыйларына «шуны да белмисезмени?» дигән елмаю кунаклаган. Ул җавабын сорау бирүдән башлады:

– Менә әйт әле, Коля, сезнең республикада иң олы җитәкчелек оешмасы ничек дип атала?

– Минемчә, Верховный Совет. Ул үзенең сессияләрендә карарлар, законнар кабул итә. Аларны үтәү һәр оешма, һәр кеше өчен мәжбүри санала.

– Ярый, алай да булсын, ди. Шулай да әйт әле, Татарстанның иң зур житәкчесе кем? Шул син әйткән Верховный Совет председателеме?

– Юк бугай. Бөтенесе дә обкомның беренче секретаре авызына карап тора. Ул әйткән сүз һичшиксез үтәләргә тиеш дип санала.

– Менә, менә! Инде обком сүзе нинди сүзләрдән кыскартылып ясалганын да әйт.

– Аңлашыла инде – областной комитет.

– Менә күрдөңме? Республиканский комитет булса, ул реском дип аталыр иде. Ә чынлыкта «областной комитет – обком» дип атала. Менә хәзер сез көткән төп жөмләне әйтәм: димәк, Татарстан – югары оешмалар карашынча, нибары өлкә генә. Ә теге Верховный Совет дигәннегез ул бары тик уен гына. Курчак уены! Мәскәүнең Генеральный секретаре Татарстандагы беренче секретарьга боера, ә бусы сезнең Верховный Совет председателенә куша. Ул нәрсә әйтсә, халык «сайлаган» депутатларыгыз шуңа кул күтәрәп утыра. Сездә генә түгел, бөтен жирдә шул хәл. Менә безнең Украинада барысы да мөстәкыйль кебек. Ә чынлыкта ничек? Безнең беренче секретарь да Мәскәүдәге Генеральный секретарь сүзеннән чыга алмый. Украина коммунистлар партиясе дип әйтү чын хәлне яшерү өчен генә. Барысына да КПСС Үзәк Комитеты хужа.

Минем дә болар турында уйланганым бар иде. Чыннан да район бар, аның партия комитеты бар. Татарстан күләмендә алганда, шул ук оешма республика комитеты дип аталырга тиештер бит инде. Нигә аны өлкә комитеты дигәннәр икән? Әмма мин, Вася кебек, мәсьәләнең төбенә төшәп уйлый белмәгәнмен. Дөрестән дә, ул әйткәннәр барысы да туры килә бит. Әлегә югары оешманың исеме Татарстанны, Чувашстанны гадәти өлкәләр рәтенә тарта да төшерә. Моңысының да, тегеләренек дә иң зур түрәсе – өлкә комитетының беренче секретаре. Мин Вася дәлилләренә карата нәрсә әйтим инде дип уйланып утырганда, старшина тавышы яңгырады:

– Рота, тезелергә!

Без ашыгып, урыннарыбыздан тордык, бил каешларын рәтләр-рәтләр, казарма алдындагы мәйданга тезелдек. Старшина безне хужалык складларына таба алып китте...

...Шул ук төнне, йокыга талгач, мине рота дежурные уятты.

– Тор әле, якташың Губайдуллин белән бәхетсезлек булган!

Мин сикереп тордым. Тиз-тиз генә өс-башымны киенеп, дежурный бүлмәсенә кердем. Анда әлегә дежур торучы сержант белән Фаил генә иде. «Фаил исән-сау бит, нинди бәхетсезлек?» Башымнан шундый уй үтте. «Губайдуллин белән бәхетсезлек булган» дигәч, мин инде аны мондый сәламәт хәлдә түгелдер дип уйлаган идем. Йокы арасында ишетелгән андый сүз аеруча фажигалә булып аңлашыла бит. Карыйм, шулай да Фаилнең күзләре яшьле. Димәк, нәрсәдер булган. Нәрсә? Фаил кулына кәгазь тотып, аптырап калган. Миңа бер сүз дә әйтә алмады, шул кәгазьне сузды. Бу телеграмма иде. «Әниң фажигалә рәвештә вафат булды. Кайт. Бу үлем факты Кукмара районы баш врачы, хәрби комиссариаты тарафыннан раслана», дип язылган иде.

Димэк, фажигале хэл энисе белән булган. Бу инде Фаил өчен зур хәсрәт иде. Кайт дип язганнар язуын, әйтерсең лә, кайту мәсьәләсе аның үз карамагында. Армия бит бу. Хезмәт итүенең беренче генә елы. Шунда минем аңыма эни әйтә торган сүзләр килде:

– Безнең туганнан туган Мәрьям апабыз Зур Сәрдек авылы кешесенә кияүгә чыкты. Аның ире Харис исемле. Харис жини белән Мәрьям апабыз өйләнешкән елларны Арпаязга кайткалылар иде. Бала-чагалар үстерү мәшәкәтләре күмеп киттеме, байтактан инде килгәннәре юк. Ара да ерак. Безнең үзебезнең дә анда барып чыгарга күңел житкәне юк.

Менә шушы Мәрьям апа базга бәрәңге алырга төшкәч, шуннан менеп житә алмаган. Анда кеше өчен зарарлы газ жыелган булган. Инде аны жирлэгәннәр дә икән. Этисе берүзе калган. Фаилнең апалары кайсы кайда үз гайләләре белән яшиләр, ди.

Мин ничек тә Фаилне юатырга теләдем. Үз телебездә сөйләшеп, күңеленә жинеллек китерергә кирәклеген аңлыйм, ләкин аны нинди сүзләр белән юатыйм соң? Шулай да мине үз янында күрәп, ул берәз тынычланды.

– Иртәгә командирлар белән икәү сөйләшербез. Минемчә, сиңа кайтып килергә рөхсәт итәрләр. Бәлки, әле армия хезмәтеннән бөтенләй дә азат итәрләр. Әйдә, кереп урыныңа ят. Йоклап китә алмассыңмы?

– Юк инде, Фоат, ятып тормыйм. Барыбер йокы кермәячәк. Төнне шушында утырып чыгам.

– Юк, алай ярамас. Бу – дежурда торучылар бүлмәсе. Рөхсәт итсәләр, берәз Ленин бүлмәсендә утырыйк.

Дежур сержант Онищенко риза булды. Без бер-ике сәгать шул Ленин бүлмәсендә сөйләшеп утырдык. Мин ахыр чиктә аны урынына ятарга ризалаттым.

– Сиңа иртәгәсен көч кирәк булачак, кайтырга рөхсәт итсәләр, юлга чыгасы. Ял итмәгән килеш авыр булыр, – дип юаттым. Бу вакытта төнге бер якынлаша иде.

Мин байтак вакыт йокыга китә алмыйча яттым. Фаилләрнең авылы күз алдыма килде. Кукмарадан килгәндә, Купка авылы урнашкан тау башына килеп чыккач, алда зур киңлек ачыла. Өч-дүрт чакрым арада шушы авыл жәйрәп ята. Үзе бер бистә кебек. Сул як очта тирә-якка атаклы мәктәп бинасы, бирерәк агачларга күмелгән зират күренә. Колхоз фермалары, гаражлар шәһәрләрдәге завод-фабрикаларны хәтерләтә. Колхозга Камил Шакиров дигән гаярь ир-ат житәкчелек итә. Ул кече яштың үк үзенең тәвәккәл холык-фигыле белән бөтен районга билгеле булган. Яше житмәүгә карамастан, үзе теләп сугышка киткән. Полк улы булган.

Сугыштан соңгы елларда төзүче булып эшләве турында халыкта риваятьләр йөри. Бик житез һәм сыйфатлы эшләгән. Кукмараның үзәк урамындагы ашханә төзелешендә аңа берничә кеше кирпеч биреп өлгөрмәгән, диләр. Аннан соң бу кыю йөрәкле егет үз авылларында колхоз житәкчесе булып эшли. Ул вакытта бер хужалыкта да булмаганча, басу-басу житен, суган үстөрәп, аларны сатудан күрелмәгән күп акча эшләп, Зур Сәрдек, Чишмәбаш, Аш-Бужи, Адай кебек авылларны мул тормышлы итеп яшәтүгә иреште. Фаил дә, шушы мохиттә тәрбияләнеп, игелекле һәм

көчлө егет булып үскән. Әле монда армиядә дә гер, штанга күтәрү буенча барысын да шаккатырды. Латвиядән килеп хезмәт итүче Лёня Клагиш дигән егет ни таза инде, әмма ул Фаил жиңел генә күтәргән авырлыкны күкрәгенә ала алмыйча төшереп жибәрде. Шундый егетне үстергән авыл бит ул – Зур Сәрдек!

Шулай уйлап ята торгач, йокыга кителгән. Әллә йоклаганмын, әллә юк. Казармада «торырга!» дигән тавыш яңгырауга, гадәттәгечә сикереп тордым. Тиз генә урын-жирне жыеп, физзарядкага чыгып барганда, күз алдыма кичтән булган хәлләр, Фаилнең хәсрәтле кыяфәте килеп басты. Кире борылып килеп, аның караваты янына бардым. Ул урын-жирен рәтләп тора иде. Сержант Онищенко икебезгә дә казармада калырга кушты:

– Физзарядканы сездән башка да ясарлар...

Иртәнге аштан соң без икәүләп, рота командиры Шаронинга кердек. Ул телеграмманы укыгач, телефонга ябышты. Штаб начальнигына хәлне аңлатты. Ишетеп торабыз, тегесе мәсьәләне хәл итүне тарту-сузу ягында, янәсе, командир өйдә юк, ерак юл расходларына ул үзе генә кул куя. Аңа Николай Васильевич әйтә:

– Командир иртәгә генә кайта, әйдә, икебез бергә җавап тотарбыз. Солдат инде болай да кичеккән. Армия турында халыкта әйбәт фикер яши, без аны үз гамәлебез белән тагын мең дә беренче тапкыр раслыйк!

Документлары эзерләнгәч, Фаил тоткарланмыйча юлга кузгала алды. Пушкири разъездына аны Тәлгат белән икәү озата бардык. Якындагы поездга билет Мичуринскига кадәр генә булды. Ул бу тирәдә иң зур станция, аннан Мәскәүгә таба поездлар еш үтә, шунда күчеп утырырсың, дидек. Чөнки моннан туры башкалага бара торганы кичке якта гына булырга тиеш иде әле.

...Фаил кире безнең частька әйләнәп кайтмады. Шушы хәлдән соң ике ай чамасы вакыт узгач, без аның Львов шәһәрәннән салган хатын алдык. Фаилне кире армиягә жибәрми кала алмаганнар, аның каравы никтер икенче урынга юллаганнар икән.

Берничә көннән соң ашханәдә көндөзгә аш вакытында сержант Мошнин колагыма иелеп пышылдады:

– Сине батальонның партия җыелышына чакырлар. Уналты сәгатьтә, икенче ротаның Ленин бүлмәсендә.

Үзе миңа бу сүзләрне әйтә, үзе минем йөздәгә үзгәрешләрне күзәтә. Янәсе, бу хәбәрне ишеткәч, миндә нинди дә булса гажәпләнү билгесе булырмы? Минем тыныч кына ашавымны дәвам иттерүемне күргәч:

– Синдә нигә чакырлар дигән сорау тумадымы?

Мин шулай ук тыныч кына әйттем:

– Чакырлар икән, барырмын да кайтырмын. Рәхмәт әйтүегезгә.

Колагыма пышылдап кына әйтсә дә, сержантның бу сүзләрен ишетеп калучылар булган икән. Кемдер хыялга бирелеп, мондый «хәбәр» ычкындырган: теге көнне курилкада сөйләшеп утырулар каядыр ишетелгән дә мине шуңа чакырлар, имеш.

Башкалар аңа каршы килгәннәр:

– Ә нигә Галимуллинны гына чакырлар? Анда күбрәк Стендик сөйләде бит. Нигә аны дәмиләр?

Бу сөйлөшү мин югында булганга, ул турыда соңыннанрак иптэшлөрдөн генә ишеттем.

Икенче рота – Тэлгат хезмэт итэ торган подразделение. Гадэттөгөчә, ишекне атлап керегәч тә, телефон куелган тумбочка янында дневальный басып тора. Ишектә үзенә таныш булмаган рядовой солдат күрөнгәч, ул кискен итеп сорау бирде:

– Сөзгә кем кирәк?

Мин аңа тыныч кына:

– Ленин бүлмәсенә чакырдылар, жыелышка...

Ул арада ишек янында беләгенә кызыл тасма бәйләгән сержант күрөндө:

– Сөзнөң фамилия?

– Галимуллин.

– Керегез. Ленин бүлмәсе, энә, сул якта. Ишек ачык.

Бүлмәдә егерме биш-утыз кеше булып. Һәммәсе дә – офицер. Ара-тирә погоннарына кызыл тасма таккан хәрбиләр дә бар. Ишектән мин килеп керегәч, сөйлөшүләрәннән бүленеп, тынып калдылар. Бары тик командирлар гына катнаша торган мондый жыелышка рядовойның килеп керүенә гажәпләнүләре йөзләрәнә чыкты. Кая барып утырырга белми торганда, ротабызның командиры майор Шаронин ярдәмгә килде:

– Рядовой Галимуллин, бире кил, рота командирың янындарак булсаң, әйбәтрәк булып.

Майор үзе тирә-ягына карап елмая. Янәсе, менә күрегез, мин житәкчелек иткән ротада курсантлар арасында фирма эгъзасы да бар!

Ул күрсәткән урынга утыргач та, миңа мондагыларның күз карашын тоеп тору шактый авыр иде. Шул вакыт ишектән часть командиры полковник Журавель килеп керде. Барысы да урыннарыннан торып бастылар. Полковник көлемсерәп, аларга карады:

– Устав таләпләрен бозасыз, иптәшләр, партия жыелышында барыбыз да бертигез. Монда командирлар, буйсынган кешеләр юк, һәммәбез дә фирма эгъзалары.

Аның күзе миңа төште. Ул берәз пауза ясады, миңа төбәп, әйтеп куйды:

– Шулай бит, иптәш рядовой?!

Командирның бу сүзе мине тагын бер тапкыр уңайсыз хәлгә куйды. Әмма жыелыштагыларның бердәм көлүе хәлемне берәз жиңеләйтте.

Жыелышны алып баручы подполковник та сүзне минем турыда сөйләүдән башлады:

– Безнең оешмага курсантлардан бер эгъза килде. Ул – рядовой Галимуллин. Армиягә комсомол райкомында эшләгән жиреннән чакырылган. Ул армиягә яштыгәшләрәннән ике ел соңга калып алынган. Аны үз оешмабызга кабул итәбез. Ул биредә үзенә фирма эгъзаларына хас сыйфатларын эшкә жигеп, хезмәт итәр дип ышанабыз.

Шуннан соң подполковник жыелышны алып баруын давам иттерде. Көн тәртибдә – уку ылының барышы турында сөйлөшү икән. Жыелыштагылар хәрби часть эшчәнлегендә булган кимчелекләр турында ачыктан-ачык сөйлөштеләр, бер-берсен аямыйча тәнкыйтьләп тә алгаладылар. Андый вакытларда кайберләре минем тарафка да карап-карап алгалады. Ник

дигәндә, мин әле монда үз кеше түгел идем. Минем тыныч кына тыңлап утыруымны күреп, сүзләрен шул ук рухта дәвам иттерделәр.

Жыелыш бетүгә, оешманың секретаре подполковник мине үз янына чакырып алды. Без аның белән бүлмәдә икәү генә калдык.

— Рядовой Галимуллин, безнең жыелышлар менә шулай тәнкыйди рухта үтә. Иптәшләр, гомуми эшнә ихлас кайгыртып, бер-берләренә кискен сүзләр дә ычкындыралар. Болар бары тик тагын да яхшырак эшләү теләгә белән әйтелә. Син боларны үзәң генә бел. Мондый жыелышларда әйтелгәннәр бу бүлмәдән чыгарга тиеш түгел.

— Аңладым, иптәш подполковник. Мин Уставны яхшы беләм. Әйтелгәнчә булып.

— Шулай килештек. Акыллы егет икәнлеген күренеп тора. Без алга таба шулай бергә эш итәрбез.

...Әлегә ротаның ишегеннән чыгып барганда, миңа көтмәгәндә, Тәлгат очрады. Аның ашыгып килеп керешә иде. Мине үзләрендә очраткач, аптырап калды:

— Нишләп йөрисең чит ротада? Сине монда ничек керттеләр?

— Мине монда бер жыелышка чакырганнар иде. Шуннан чыгып киләм. Ә син кайдан болай соңлап?

— Тамбовка жибәргәннәр иде. Кичке ашка да өлгерә алмадым. Шулай да өлешемнә калдырганнар. Менә тамак ялгап кайтып килүем. Кара әле, Фоат, синең шигыр дөфтәрең бар бит. Анда жанкисәккәйләргә язарга яраклылары да булмый калмас. Бүген берсеннән хат алдым. Иң яратканымнан. Шуң дөфтәреңне биреп тор әле. Хатка кыстырып жибәерердәйләре булмасмы?

Мин, күкрәк кесәмнән алып, юка гына блокнотымны аңа суздым. Тәлгат эчкә кереп китте. Мин үз ротама кайттым.

Рота командиры, майор Шаронин анда иде инде. Ул минем партия жыелышында булуымны әйтеп өлгергән иде. Мин исә, берни дә булмагандай (чыннан да, берни дә булмады да бит), иптәшләр белән гадәттәгечә сөйләшә башладым. Алар да миңа карата нинди дә булса аерым мөнәсәбәт күрсәтмәде. Моңа кадәр ничек булса, хәзер дә шуңа көенчә аралашуны дәвам иттердек. Ни өчен дигәндә, курсантларның барысы да комсомол. Күңелләрендә ни бардыр, әмма комсомол жыелышларында тикшерелгән мәсәләләргә, кабул ителгән карарларга каршы нинди дә булса тискәре сүз әйтүченә күргәнебез юк. Частьның комсомол бюросы секретаре белән минем арада кызыклы гына сөйләшү булып алганлыгын исәпләмәгәндә, моңа артык исе киткән кеше юк иде.

Эш шунда, әлегә контракт буенча хезмәт итүче өлкән сержант мин бирегә килүнең икенче аенда ук бәйләнә башлады. Жәе туры килгән саен әйтә бу:

— Нигә син комсомол взносы түләмисең? Комсомол билетңны да күрсәткәнең юк, әллә югалттыңмы?

Мин көлемсерәп, аңа әйтәм:

— Мин комсомолда түгел.

— Ничек комсомолда түгел? Хезмәт итә торган частебыз, өйрәнә торган белгечлегез бездән комсомол булуны таләп итә. Моңа кадәр кермәгән булсаң, без сине хәзер алабыз. Син үзәң әйбәт егет, укуда да, башка хезмәтләрдә дә яхшы яктан гына күренәсең. Яз гариза, алдагы жыелышта алырбыз.

– Юк инде, комсомолда булдым инде мин, яңадан керү Уставта каралмаган.

– Нәрсә, син комсомолдан чыгарылдыңмыни? Алай булгач, сине ничек бирегә жибергәннәр? Кулларына радиостанция тотачак, яшерен документлар, радиотелеграммалар белән эш итәчәк кеше бары тик комсомолец булырга тиеш. Алай түгел икән, синең урының монда түгел.

Мин аны тынычландырам:

– Әле ике генә ай укыдык бит, тагын ярты ел шөгылләнәсе бар. Шул арада бу мәсьәләне хәл итәрбез.

– Юк, тартырга-сузарга ярамый. Армия бу!

Мондый сөйләшүләрнең соңгысы моннан биш-алты көн элек кенә булган иде. Партия жыелышыннан соң икенче көнне үк ул минем янга – ротага үзе килде. Килә-килешкә авызын ерып эндәшә:

– Хәйләкәр дә инде үзең, фиркадә икәнлегенә әйтсәң, ни була иде инде? Мин комсомолга кермим, имеш.

– Шулай шул, фирка әгъзасы булгач, комсомолга нигә керим инде мин? Беләсең килсә, мин комсомолда ундүрт яштың. Колхозда комсомол бюросы секретаре булдым. Андагы эшемне бәяләп, мине комсомол райкомына инструктор итеп алдылар. Шунда эшли башлагач, фиркага керергә кирәк, диделәр. Менә үчәт карточкам минем арттан частема килеп житкән. Хәзер барысы да ачык.

– Алай комсомол эшендә тәжрибәң дә булгач, син миңа булыш инде. Фирка оешмасы секретареннан сине безнең комсомол оешмасына шефлык итүче буларак билгеләвен сорыйм.

– Анысын үзең кара инде. Мин, булдыра алганча, болай да булышырмын. Без дусларча кул кысыштык.

Ул елларда В.Ленинның туган көне бик зурлап билгеләп үтелә иде. Армиядә дә шулай икән. Шул көнгә бер ай кала, мартның ахырларында ук безгә әйттеләр: кемнәр морзе әлифбасы белән тизрәк һәм сыйфатлы итеп эфирдан сигналларны кабул итә һәм тапшыра, шулар, Тамбовка Марина Раскова исемендәге хәрби училищегә барып, анда уздырыла торган ярышларда катнашчак.

Бу хәбәр барыбызны да жанландырып жибәрде. Дәресләрдә генә түгел, ял өчен бирелгән вакытыбызны да ярышларга әзерләнеп күбебез уздыра башладык. Безнең часть урнашкан басу-кырлар өстеннән шул училище курсантлары гел өйрәнү очышлары үткәрәләр. Без исә аларга кызыгып карап калабыз.

– Эх, бар бит бәхетле егетләр, энә ничек һаваларны айкап йөриләр!

Мин сигналларны кабул итү буенча һич тә башкалардан калышмыйм. Заболотин дәрәжәсендә булмаса да, Божко, Графтай курсантлар белән бертигез барам. Ягъни минутына 30-35 билге (знак) кабул итәргә өлгерәм. Морзе әлифбасы белән гомерендә беренче тапкыр очрашкан кеше өчен бер дә начар түгел, диләр. Ә менә телеграф ачкычы ярдәмендә сигналлар тапшыру буенча әллә ни алдыра алмыйм. Әгәр тизлекне тәмин итәм дип ашыга башласам, знаклар бер-берләре белән кушылып китәләр. Тапшыручының бурычы – син жибергән билгеләрнең кабул итүчегә ачык аңлаешлы булуын тәмин итү. Сигналларның һәр төркемендә бишәр

билге, димәк, бер минут эчендә 6-7 төркемле сигналларны тапшыра алсаң, шуның кадәр үк кабул да итсәң, син инде тиешле күрсәткечләргә ия радиотелеграфист булачаксың. Безнең адресатларыбыз, нигездә, самолётта очучы радистлар булачак. Шуңа күрә хәрби очучылар укытыла торган училищегә барып, андагы хәл-әхвәлләр мохитендә булу – киләчәктәге хезмәттәшләрәбез белән якыннан аралашу да дигән сүз.

Безнең взвод командиры Фролов мине юата. Син, ди, сигналларны кабул итү буенча зур күрсәткечләргә ирешә алачаксың. Монда сиңа музыкаль тоемлау (слух) сәләтең яхшы булу ярдәм итә, билгеле. Шулай яхшы кабул итү үзе генә дә белгечлегенң югары күрсәткечләрен тәмин итә. Бераз гына тапшыруга да тизлек һәм чисталык өсти алсаң, син бәя биреп бетергесез радист булачаксың. Ләкин тизлекне арттырам дип, чисталыкка зыян китерергә ярамый. Дөрөсендә, бу сыйфатлар эшли-эшли үзеннән-үзе килә, артык кума.

Шулай мәш килеп эерләнәбез. Тамбовка барырга жыенуыбыз хакында Тәлгаткә дә әйттем.

Ул, гадәттәгечә, көрсенеп куя.

– Синәң мондагы тормыш минекенә караганда күпкә кызыграк. Ә минекә гел бертөрле: машина юам, төзәтәм, көн-төн каядыр барам-кайтам...

– Аның каравы, син частытан чыгып китәсең дә, әллә кайларда йөрисең. – дим. – Син курсантлар өчен дә үз кеше. Аларга кирәк нәрсәләренә, жир астыннан табып алып кайтып бирәсең. Үзегезнең ротадагылар гына түгел, сине безнекеләр дә ярата. Синәң якташың дип, миңа да әйтеп куялар.

Эерләнә торгач, шул билгеле булды: хәрби училищедагы радиотелеграфистлар белән беренче «очрашу» 21 апрельдә эфир аша булачак икән. Һәрберебезгә ун минут вакыт бирелә. Училищедагы «партнёрлар» башта дүрт минут дәвамында безгә текст тапшырачаклар, ике минуттан соң инде алар без жибәргән сигналларны кабул итәчәкләр икән. Менә шунда инде кемнең кемлегә ачыкланачак та. Фролов жаен тапты, бездән икешәр кешеле төркемчәкләр барлыкка китерде. Әйтик, мин сигналларын яхшы кабул итәм, ә Федчун дигән украин егетенә тапшыру тизлегә һәм сыйфаты әйбәт. Шулай да тапшыруны икебез дә тыңларга һәм язып барырга тиешбез. Беребез берәр сигналны абайламый калса, яки ялгыш ишетсә, икенчебез хатаны төзәтерлек булсын. Димәк, минем чиратымда без икәү булган кебек, аның нәүбәтендә дә бергә булачакбыз. Мин – төп кабул итүче, Федчун минем өчен дә сигналларын эфирга тапшыручы. Беренче тапкырында шулай чирканчык алырбыз, ә икенчесендә инде, кем ничек булдыра, шулай булып. Билгеле инде, икенче тапкыр дигәнәндә беренчесен әйбәт узганнар гына катнаша икән. Анысы Тамбовта – училищениң үзәндә булачак.

Күрсәткечләребез әйбәт булып чыкты. Минекә дә, Федчунныкы да. Шулай итеп, иртәгә – 22 апрельдә Тамбовка барабыз. Мин кичтән отбойга кадәр класс бүлмәсендә телеграф ачкычы белән эшләп утырдым. Иртән дә физзарядка урынына шул эш белән мәш килдек.

Без бүген аркага киешле кече куәтле (маломощный) радиостанцияне күтәреп барабыз. Тамбовка китәргә дип тәгаенләнгән унбиш егет, йөкләрне аркага асып, часть клубы каршына чыгып бастык. Ул арада өсте ябулы машина килеп туктады.

– Өйдө, егетлэр, төялегез!

Таныш тавышка күтөрөлөп карасам, рульдө Тэлгат икэн. Аның янында безнең майор Шаронин. Димэк, безне шәһәргә алар алып бара.

Без машинага төялдек. Училищеда унбишебезне унбиш урынга алып китәчәкләрен айттеләр. Без радиусы 5 километрдан ерак булмаган урыннарда таратылачакбыз, бирелгән парольләр белән училищедагы нокта белән элемтәгә керергә тиешбез һәм ике арада текстлар алмашачакбыз. Алай гына да түгел, аерым ешлыкларда эшләүче биш нокта белән элемтәдә булачакбыз. Тэлгат безгә хәерле юл теләп, училище ихатасында калды. Авызы ырык:

– Юкка хафаланганмын, ярый эле машина йөртүче булганмын, 15 килолы йөк күтәрәп йөргәнче, рульда булуың яхшырак, – ди.

Апрельнең егерме икесе булса да, көн шактый сүрән, болытлы, салкын жыл исә. Машинабыз ике авыл арасындагы урман полосасы янында туктады.

– Безнең урын шушы, – диде мине озатып килгән сержант-макаронник.

Мин тиз генә радиостанцияне көйләдем, аккумуляторлар тоташкан урыннарны тикшердем. Сигналлар көтә башладым. Миңа тиешле сигналны һәм эфирга тапшырасы текстны морзе әлифбасы белән хәбәр ителәр. Шуннан соң мин тапшыргычны училищедагы «партнёрым» ешлыгына көйләдем. Ничектер, жайлы гына килеп чыкты. Объект белән элемтә урнаштырып, текстны тапшырдым. Минем ерактагы коллегам икенче объектка керү өчен ешлык һәм текст бирде. Мин тагын бу ешлыкта көтеп торучы адресатка бу мәгълүматларны тапшырдым. Шулай бер-бер артлы дүрт адресат белән әйбәт кенә аралаштык. Әмма бишенчесе белән һич кенә дә элемтәгә кереп булмады. Барысы да дөрөс кебек, техника да эшли сыман, әмма, нихәл итәсен, элемтә юк! Безгә бирелгән вакыт та чыкты. Макаронник ашыктыра, соңга калабыз, киттек, ди. Шулай итеп, бурычны үтәп бетермичә, борчыла-борчыла училищегә кайттык. Мин инде шелтә алырга эзер идем. Әмма майор Шаронинның ырык авызын күргәч, ничектер жиңел булып китте.

– Нәрсә, сөмсерең коелган? Булдырдың! Котлыйм! Ә бишенче адресатның техникасы көйсезләнгән өчен без җаваплы түгел!

Училище ашханәсендә безне тәмле әбәт белән сыйладылар. Без Тэлгат белән бәйрәм табынында бер өстәл янында утырдык. Монда аңа да эш тапканнар икән. Өйрәнү аэродромына биредәге курсантларны илтәп кайткан. Алар безгә очыш ясауларын күрсәтәчәк икән. Аштан соң, без дә, Тэлгат машинасына төялөп, шул аэродромга киттек. Хәрби очучы булачак егетләрнең күрсәтмәле очышларын карадык. Кичен училище клубында шәһәр кызлары белән биедек, күңел ачтык. Төн уртасында арып-талып, әмма бик канәгать булып, Малиновкадагы казармабызга кайтып аудык.

Менә кыш үтеп тә китте. Бу якларда, бездәге кебек, зәһәрчир салкыннар булмый, ахры. Һәрхәлдә кыш кырыслыгы белән артык үзәккә үтмәде. Казармадан йөз илле адымдагы солдат ашханәсенә гимнастёркадан килеш стройга тезеләп барасы. Шулай да беркем салкынлыктан зарланмый. Шул кыска гына арада кайчакта жырлап та алабыз. Йоклар алдыннан кичке прогулка юлы күпкә озынрак. Казармадан өч йөз метр арадагы стадионнан

ике тапкыр, кайсы көннөрдө өч мәртәбә жырлап әйләнәбез. Миңа кайчакта жыр башларга кушалар. Мин алар башлаганга гына кушылам. Моңы алар белә. Шуңа күрә артык бәйләнмиләр. Рус, украин егетләре арасында жыр башлаучылар һәрвакыт табыла тора. Бу аларга үзләрен күрсәтү өчен жайлы очрак та. Алар андый форсатны файдаланмый каламы соң?

Безгә, монда укучы курсантларга, «иң әйбәт солдат» дигәнне белдерүче «ефрейтор»ны бирмиләр. Шуңа күрә украин егетләре үзләрен күрсәтергә әллә ни атлыгып тормый. Әмма башкалардан өстенрәк тору, дигән теләк барыбер үзен сиздерми калмый. Уңайлы очракны файдаланып, менә мин кем дигәндәй, мактанып алудан тыелып кала алмыйлар. Строй жырларын үз телләрендә жырлау алар өчен берни дә тормый. Телләре дә рус теленә бик якин. Әйтелгәнчә, алар биредә күпчелекне дә тәшкил итә. Строй белән сержант Иваншутник командалык итсә, ул үзе украинча жырларга куша:

– Игнатенко, запевай по-украински, – ди.

Ә инде сержант Мошнин безнең белән булган чакларда мондый башбаштаклыкны өнәми. Кемдер украинча башласа да, ул игътибарсыз калмый:

– Бу жырны рус авторлары язган. Оригинал телендә жырлагыз, – ди.

Аңа берсүзсез буйсыналар. Аның талканы коры.

Өкрәләп, армия тормышына, кырыс яшәү рәвешенә, хәрби уставта каралган барлык таләпләргә үтәп яшәвебезгә күнегеп беттек дияргә мөмкин. Уку-өйрәтү подразделениеләрендә солдат тормышын хәрби тәртипләргә исәпкә алып оештыруга бигрәк тә әһәмият бирәләр икән. Әмма якташым Тәлгаткә мондый нәрсәләр кагылмый диярлек. Чөнки аларның хужалык взводында «отбой» белән «подъем» командалары бирелсә дә, һәрвакыт үз көчендә була алмый. Чөнки алар юлдан төн уртасында да, таң алдыннан да кайтырга мөмкин. Солдатка сигез сәгать йокы тиеш. Шуңа күрә алар казармасында егетләр көпә-көндөз дә урын өстендә ятарга мөмкин. «Хозчастьләр» – без аларны шулай дип йөртәбез – сафта йөрүләргә төшләрәндә генә күрә торганнардыр. Алар старшиналарына гаражга барам, машинаны тәртипкә китерәсем бар, диләр дә, казармаларыннан чыгып китәләр. Машина белән кайнашамы, әллә иптәшләргә белән чикмәнле бәрәңгә пешереп ятамы – берәүнең дә эше юк. Г.Тукай әйтмешли, «вәләкин бер шарты бар»: машинаң теләсә кайсы сәгәттә төзек булырга тиеш. Безнең Янсыбы егет соңгы вакытларда үз хәленнән канәгать, авызы һәрвакыт ерык. Көннән-көн, безгә караганда, үзенә жайлырак шартларда яшәвен бәяли бара. Күрә: аның каравылда да торасы юк, төймәләренен, каеш аелларының тиешенчә ялтырап торырга тиешлегендә дә эше юк. Урын-жирендә курчакныкы кебек тип-тигез итеп жыештырып кую да аңа кагылмый. Шулай да ул, үз ихтыярында булса, курсант булып иде кебек. Армиядә булып, чын солдатларча хезмәт итмичә калам инде, ди. Командирлары аннан канәгать. Иманым камил, ул безнең кебек уку-өйрәнү курсларына эләксә, үрнәк солдат булып иде. Андагы жыйнакчылык, пөхтәлек, уңганлык сирәк кешеләрдә булып. Техниканы яраткан егетнең радиостанцияне дә менә дигән итеп өйрәнәчәгенә шик юк. Менә мин дә, армиягә кадәр мондый эшләрдән читтә торган булсам да, кирәк кадәр барысын да үзләштереп киләм бит әле.

Бара торгач, июль ахыры да килеп житте. Димэк, шушы ай ахырында без, укуларны тэмамлап, алга таба хезмэтне дэвам иттерү өчен, башка урыннарда китэрбез. Имтиханнарны тапшырдык. Мин саяси эзерлек, радиостанциялэрнең техник төзелеше, аларны эшлэтә алу, морзе алифбасы буенча кабул итү имтиханнарыннан бик яхшы билгеләр алдым. Бары тик сигналларны тапшыру тизлеге буенча гына югары бәя куелырлык норманы үтәп житкерә алмадым. Заболотин белән өч-дүрт егет «икенче класслы белгеч» дигән дәрәжәле диплом алса, миңа күпчелегебезгә бирелгән «өченче класс»лы белән канәгатьләнәргә туры килде. Зыян юк, яна урында аларны куып житәрмен дип, үз-үземне тынычландырдым.

Алда бер сорау тора: кая жибәрерләр? Әле май аенда ук мине Воронеж шәһәренә хәрби медицина комиссиясенә жибәргәннәр иде. Бик жентекләп тикшергәннән соң, Арктикада хезмәт итәргә яраклы, дигән нәтижәгә килеп кайтардылар. Димэк, минем энә кайда китү мөмкинлегем бар дигән сүз!

Воронеж матур шәһәр икән. Аны сугыштан соң өр-яңадан төзөгәннәр. Бакчалар, парклар күп, яшеллек бихисап. Поездга кадәр вакытым шактый иркен иде. Сынлы сәнгать музееңда булдым, «Дон» кинотеатрыңда «Строгая игра» дигән кинокомедия карадым. Хәтта аэропортка да барып кайттым. Ул шәһәргә бик якын булып калган икән. Авиациядә хезмәт итәм дип исәпләнгәч, хәзер минем өчен самолётлар белән кызыксыну бер гадәт булып бара. Менә алдагы хезмәт урыным гына кайда булыр?

Майор Шаронин сүз арасыңда әйтеп куйган иде куюын:

– Сине алга таба хезмәт итү өчен үзәбездә калдыруыбыз ихтимал. Сержант итәрбез, яңа курсантларны өйрәтерсең.

Мин исә моңа гомуми сүз белән генә җавап биргән идем:

– Ватан кайда кушса, шунда хезмәт итәргә эзер, иптәш майор!

Инде күбебезне жибәрделәр. Мин һаман кала киләм. Әллә чыннан да монда калдыралар инде? Тәлгаткә кая да булса китү яңамый, аны монда яраталар, булдыклы егет, диләр.

Ул арада хәрби частебыз тормышыңда бер вакыйга булды. Без укыган чакта ул аерым батальон дип атала иде. Хәзер аны Липецк өлкәсенең Грязи шәһәрендә урнашкан авиация частеың филиалы иттеләр. Димэк, андагысы да, мондагысы да бер хәрби берләшмә булып яши башлады, икесенә бер командир хужа. Шаронин әйтә:

– Менә сине үзәбездә калдырабыз дип әйткән идем, чыннан да шулай булып чыкты. Сине Грязидәге полкка жибәрәбез. Сиңа анда белгеч буларак үсәргә, үзәңне төрле яклап расларга мөмкинлек зуррак булачак.

Бу хәбәргә мин дә, Тәлгат тә шатландык.

– Ни дисәң дә, без бер частьта хезмәт итәчәкбез булып чыга. Йөз илле чакрым хәзергә заманда ерак ара түгел. Һәрхәлдә очрашкалап торуюыбыз да бик мөмкин, – диде ул.

Әйе, Тәлгатнең сүзе икенче көнне үк тормышка аша башлады. Минә һәм тагын берничә радистны Грязи шәһәренә илтәп куюны аңа тапшырдылар. Аның кабинасында теге вакытта безне Казаннан алып килгән Власов (инде капитан) бар иде. Без, унлап солдат, өсте брезент белән ябылган машинада бардык. Бөркәнчекнең арткы өлеше ачык. Без шуннан тирә-якны күзәтәп барабыз.

Тэлгат машинаны жайлап кына йөртә. Югыйсә бу якта юлларның рәте бер дә юк. Кайчандыр асфальт булган урыннар да чокырланып беткән. Шундый шартларда да ул ничектер тигез генә бару мөмкинлеген таба. Без яңа урынга берәз моңсуланып та, шул ук вакытта өмет белән дә барабыз.

Малиновкада сигез ай дәвамында бергә булган иптәшләрөбезгә күнегеп беткәнбездә, алардан аерылып китү (бәлки, мәңгегә) бик үк җиңел булмады. Ярый әле, менә хәзер унлап малиновкалыларның бергә булуы күңелгә рәхәтлек бирә. Тамбов өлкәсә чиген үтөп, Липецк ягына керүгә, юл рәтләнеп китте кебек. Монда юлны бетоннан салганнар. Ул озаграк саклана икән. Барасы шәһәрнең исеме дә сәер – Грязи. Күрәсәң, анда бик пычрактыр, дибездә. Юкса, андый исем белән яшәмәсләр иде, исеме җисеменә туры киләдер.

Бара торгач, ниһаять, шушы шәһәрнең урамына килеп кердек. Юк, матур гына, төзек кенә бер шәһәр. Ул тимер юллар кисешә торган урын буларак атаклы икән. Шуңа күрә дә аны узловая станция дип тә атыйлар. Миңа ул кайсы ягы беләндер Нократ Аланын хәтерләтте. Үзәккә таба өч-дүрт катлы таш, кирпич йортлар тезеләп торса да, күбесә авыл өйләрендә яши. Һәрберсенәң диярлек бакчалары бар. Урамнарда тавыкларын иярткән этәчләр дә күренгәли.

Без хезмәт итәчәк частька шәһәрне аркылыга үтөп барышлы икән. Шәһәр белән ике арада өч-дүрт чакрымлы урман аша үтү сулышларны киңәйтеп җибәрде. Бөркү һава кинәт дымлылыгы, салкынчарак булуы белән уңай тәэсир итте. Димәк, без биредә, Малиновкадагы кебек, саф һава сулап яшәячәкбездә!

Частьның КППсында (контроль-пропускной пункт) дежур торучы лейтенант безнең килүсөбезне телефон аша кемгәдер хәбәр итте. Безгә таба борылып, әйтеп куйды:

– Үтегез! Туп-туры юлдан штаб янына барып чыгарсыз, анда каршыларлар.

Власов безне икешәр итеп сафка тезде. Без асфальт юлдан атлап киттек. Штаб бинасы янында бер майор көтеп тора иде.

– Майор Зитерев, – дип исәнләште.

Власов аңа рапорт бирде:

– Хезмәт итүне биредә давам иттерү өчен ун белгеч килде.

Зитерев «вольно» диде дә елмаеп әйтте:

– Эшне тамак ялгаудан башлыйк. Башкасы аннан соң.

Власов миңа таба борылды:

– КППга йөгәр, якташыңны алып кил! Туп-туры ашханәгә!

Мин Тэлгатне алып килгәндә, малиновкалылар яңа урындагы беренче ризыкларын авыз итә башлаганнар иде. Без дә аларга кушылдык.

Аннары «склад» дип аталган корылмага алып киттеләр. Тэлгат тә машинасын монда алып килеп куйды. Без аның кузовына ниндидер авыр-авыр ящиклар төядек. Власов белән Тэлгат кире Малиновкага кайтып киттеләр. Якташымнан аерылып калу миңа шактый кыен булды. Әйтерсәң лә, ул туган авылыбызга кайтып китте. Мин шунда гына үзөбезнең янә чит-ят җиргә килеп урнашуыбызны аңладым.

Шәһәр артык зур түгел. Житмеш меңгә якын кеше яши икән. Кайчандыр монда үтә алмаслык сазлык булган, диләр. Хәзер сазлыгы кая киткәндер? Бөтен жирдә комлы туфрак. Шәһәрдә азык-төлек комбинаты, тукума эйберләр житештерүче берничә фабрика бар икән. Медицина училищесы һәм коопертив техникум да бар, диләр. Шәһәрнең ярты халкы тимер юлга бәйлә эшләрдә мәшгуль икән. Ник дигәндә, монда берничә юнәлештән килгән поездлар очраша. Көнъяктан килүче поездлар Мәскәүгә нәкъ менә биредән узалар. Урамнарда тимерьюлчылар киemenдәге кешеләр еш очрый. Аларның күбесе ир-атлар, хатын-кызлар да аз түгел.

Менә шушы шәһәрнең читендә, урман эченәрәк яшеренеп, без хезмәт итәсе часть тора. Безнең Малиновкадагы уку үзеге дә хәзер биредәге командованиегә буйсына. Шуңадыр, монда килеп житкәнче үк, безне хезмәт урыннарына алдан ук билгеләп куйганнар. Штабта безгә шуны әйттеләр дә, тиешле казармаларга озаттылар. Ротадан мине алырга бер ефрейтор килгән. Үзен Сергей Сапинский дип таныштырды. Барганда, мондагы биналар турында сөйләп барды:

– Менә монысында беренче рота урнашкан, монысында санитар часть. Ә тегесе – клуб...

Үзе турында да әйтергә өлгерде. Тагын дүрт айдан монда хезмәт итүенә өч ел тула икән. Димәк, кайтып китә! Бәхетле кешеләр бар бит! Минем кебек радиотелеграфист-механик. Менә быел гына ефрейтор званиесе биргәннәр, ягъни отличного хезмәт итүче солдат була инде. Минем белән дә кызыксынды, фамилиямне сорады:

– Мондый фамилияне беренче тапкыр ишетәм. Син армиягә кайдан килдең?

– Казаннан, ягъни Татарстаннан.

– Син татар мәллә?

– Әйе.

– Безнең ротада татарлардан берәү дә юк иде. Егетләргә кызык булып инде.

– Нәрсәсе кызык? Менә, сиңең кебек, ике аяклы, ике куллы, дигәндәй...

– Анысы шулай. Әмма көн саен татарларны күреп булмый. Нинди халык алар – татарлар, сөйләрсен әле...

Ул арада үзезнең өченче рота казармасына килеп тә житкәнбез. Баскычтан икенче катка күтәреләбез. Ишек төбөндә басып торучы солдат честь бирде. Бу инде мине түгел, ефрейторны сәламләү иде.

Мине рота старшинасы Толстиков янына алып керделәр. Шунда уйлап куйдым: Малиновкада старшинаның фамилиясе Толстых иде, монда – Толстиков. Әллә бу старшиналарны фамилияләренә карап куялар микән?

Өлеге старшина, фамилиясенә туры килгәндәй, калын гына гәүдәле кеше. Алар бер кече сержант белән нәрсәдер санылар иде. Саны торган нәрсәләренә исәбенә чыгуларын көтеп тордык. Аннан Сапинский доклад ясады:

– Иптәш старшина, безнең ротага билгеләнгән рядовой Галимуллинны алып килдем.

Ул, минем фамилияне атаганда, басымны беренче ижеккә төшереп әйтте. Старшина, фамилиямне дәрәс итеп әйтеп, аны төзәтте:

– Безнең ротада моннан биш-алты ел элек Галимуллин фамилияле бер татар егете хезмәт иткән иде. Сержант булды. Татарлар – әйбәт егетләр. Син дә шулай булырсың. Сержант Козырев экипажына бер радист кирәк иде, шунда хезмәт итәчәксең.

Старшина үзенең исемлегенә мине дә теркәп куйды. Казармага алып кереп, миңа урын-жиремне күрсәтте. Каптенарустан матрас, одеял, жәймә, мөндәр тышы алып килдем. Урынымны, Малиновкада күнеккәнчә, бик пөхтәләп, кырыйларын кирпич кебек итеп тигезләп җыйдым. Моңы карап торган бер солдат әйтеп тә куйды:

– Бу кадәр тырышма. Синнән күрәп, безгә дә шулай җыярга кушарлар. Монда учебка түгел.

Шунда гына мин әйләнә-тирәмдә тезеләп торган караватларга күз салдым. Алар, минем карашымча, аннан-моннан гына җыештырылган, һәрхәлдә, курсантларныкы белән бөтенләй чагыштырырлык түгел иде. Мин дә үземнең «сәнгать әсәрәм»нең ян-якларын бозыбрак куйдым. Алай иткәч тә минем урын-жир күршеләремнекеннән тигезрәк булып күренә иде әле.

Казармада, бер-ике кешене исәпләмәгәндә, солдатлар юк диярлек. Көндәзгә аштан соң, берәз ял иткәч, барысы да кайсы кая үзләренең хезмәт урыннарына таралышканнар. Мин хезмәт итәсе радиостанция экипажын да техника паркында, диделәр. Старшина мине, ай-ваема карамыйча, ашханәгә җибәрде.

– Бар, ашап кил. Мин сөйләштем, сиңа салып бирерләр.

– Иптәш старшина, минем ашыйсым да килми әле, түзәрлек, – диюемә ул, старшиналарга хас булганча, көр тавыш белән кискен итеп әйтеп куйды:

– Ашыйсың килмәвәндә эшәм юк. Старшина солдатны өч тапкыр ашатырга тиеш.

Тәртип катгый – солдатның тамагы тук булырга тиеш!

Мин инде таныш булган ашханәгә үзем генә барып, тагын ашап килдем. Казармага якынлашуга, миңа казакъка охшаган бер егет дәште:

– Синме Малиновкадан килгән солдат?

– Әйе, мин.

– Сержант Козырев сине алырга җибәрде.

Мин аңа иярәп киттем. «Техника паркы» дип язылган капкадан эчкә үттек. Машиналар арасыннан борыла-борыла бара торгач, «УАЗ» машинасы янына килеп чыкты. Анда ике кеше кайнаша иде. Миңа күтәреләп карадылар. Погоннарында өч тасма булганы мине башымнан аягыма кадәр җентекләп карап чыкты. Аннан соң кулын сузды:

– Таныш булук, сержант Козырев Виктор. Бу егет Кохась Владимир. Баялинов Осман белән танышкансыздыр инде, таулы Кыргызстан егете. Менә бер экипажда бер гаилә булып хезмәт итәргә тиеш булабыз. Интернациональ экипаж килеп чыга. Володя белән мин – украинлылар, Осман – кыргыз, ә сине кем дип белик?

– Мин Татарстаннан, татар.

– Әйтәм бит, Галимуллин дигән солдат килә дигәч, уйлап куйган идем.

Бу урыс та, украин да түгөл икэн. Милләте кем икэн дип? Безнең Донбасста татарларны бик яхшы шахтёрлар, диләр. Ә безгә жир астында түгөл, күккә радиосигналар очыртырга туры килчәк. Синең гражданкадагы шөгыләнни иде?

– Миңа культура фронтында, яшыләр оешмаларында эшләргә туры килде.

– Техника тирәсендә кайнашырга туры килмәдеме?

– Бер ел тракторчы ярдәмчесе булып эшлэгәнәмне исәпләмәгәндә, юк диярлек.

– Моңысы әйбәт! Димәк, һәрхәлдә гайкаларның кайсы якка ачылуы, ябылуыннан хәбәрдар. Безгә килгәндә, Володя – машина йөртүче, Осман – антенна корылмалары белән эш итәргә тиеш кеше. Мин – экипаж командиры. Армиягә кадәр училищеда физик-математик дигән белгечлек алдым. Монда исә менә бу объектка начальник итеп куйдылар. Өле ярты ел буена сезгә нинди дә булса хәрби бурычны үтәргә туры килмәс. Сөз бер-ике айда экипажыгыз белән техникагызны биш бармагыгыз кебек яхшы итеп үзләштерергә тиеш, аннан соң жаваплы эшләр тапшыра башларбыз, диделәр. Әмма, авызыгызны ачып, айлар үткәнән көтеп тормасагыз да була, теләсә кайчан алдыгызга мөһим бурыч куелуы мөмкин, үзегезнең армиядә икәнлегегезне онытмагыз, дип кисәттеләр. Хәзер экипажыбыз тулы составта, өйрәнүне ныклап оештырырга була.

Сержант, миңа төбәлеп, төп саравын бирде:

– Син менә мондый радиостанциядә эшләргә эзерме? – Ул миңа өмет белән карап тора, бу нинди кош, техниканы белүе белән шатландыра аламы? Мондый сорау аның йөзенә чыккан.

– Без учебкада гомуми эзерлек тә үттек. Радиостанцияләренең эш принципларын жентекле итеп өйрәтергә тырыштылар. Ә менә нәкъ мондый радиостанцияне беренче тапкыр күрүем.

– Әйе, жавабың не густо. Мин үзем дә нәкъ синең хәлдә. Димәк, икәүләп бу экәмәтнең схемаларын кимерә башлайбыз.

Козырев күн белән тышланган калын бер планшетны тартып чыгарды. Аны жиргә салып, ачып куйды. Аңа калын-калын схемалар, башка документлар шылап тутырылган иде. Мондый нәрсәләр белән беренче очрашкан кеше өчен бу баш әйләнерлек чәбәләнгән схемалар бик катлаулы булып күренергә мөмкин. Әмма мин аларга күз төшерү белән Малиновкада взвод командирыбыз Фролов өйрәткән схемаларны күз алдына китергәндәй булдым. Аларның берсе ул бөртекләп, дәрәс уздыра торган схемага төгәл үк туры килә иде. Мин үземнең белүемне күрсәтү өчен жай чыгуына шатланып, әлеге схемага игътибарны юнәлттем. Ул радиостанциянең төп узелларын тоташтыручы үзәк блокныкы булып чыкты. Әлеге блокның үзенә дә схема башындагы код хәрәфләре язылып куелган. Мин схемадагы катлаулы пәрәвез жепләренең блок тумблерларына тоташуын карый-карай, бармакларны аларга тиерә-тиерә, аппаратның эшләү принциплары турында сөйләп киттем. Козыревның карашына гажәпләнү билгеләре чыкты. Мин сөйләгән саен, аның үз-үзен тотышы гадиләнә барды, схеманың аерым детальләренең функцияләре турында сорау башлады. Мин үземнең өстенлегемне сизсәм дә, белдеклегә салышмыйча, схеманы аңларга теләгән кеше интонациясе белән аңлатмалар бирә башладым. Малиновкада

өйрөнгөңнөрдөн читкэрэк киткөндө, мин, чыннан да, киңәшче, эзләнүче ролөнә кердем. Сизеп торам, Козырев физика законнарын яхшы белә, аларны кирәк урында әйтеп жибәрә, мин – схемада өстен.

Сержант белән сөйләшүбез мавыктыргыч булды. Хәтта Володя белән Осман да, безнең янга чүгәләп, нәрсәдер аңларга тырышып карадылар. Әмма бетмәс-төкәнмәс сызыклар, шакмаклар буенча йөрү аларны арытты булса кирәк, отыры үз эшләре белән мәшгуль булдылар. Беренче очрашуның нәтижәсе шул – сержант Козырев экипажга эшнә әйбәт кенә белүче кеше килгәнлегенә ышанды, аның йөзөнә чыккан сөенү билгеләре шул турыда сөйли иде.

Ниһаять, паркта эшләргә төгәлләргә дигән сигнал бирелде. Без кузгатылган әйберләргә пөхтәләп, үз урыннарына урнаштырдык. Машинаны гаражга кертеп, сигналны куеп, диспетчерга доклад ясадык.

Козырев янә мине яхшырак белү нияте белән сораштыра башлады:

– Син техника белән армиядә булган сигез ай эчендә генә танышкансың. Дөресендә кимендә техникумда укыган кеше кебек сүз алып барасың.

– Күрәсен, бу укытучылардан тора. Малиновкада укытучылар, инструкторлар бик көчле иде.

Без казармага кайттык.

Курилкада кайсы тәмәке тарта, кайсы алар пыскыткан төтеннә иснәп утыра. Без якынлаша башлауга, бер такылдыгы ишетелерлек итеп әйтеп куйды:

– Әнә Козырев үзенең экипажы белән кайта. Берсе – кыргыз, икенчесе – татар, диләр. Бер дә харап. Элемтә бирә алырлармы? Хәер, машиналарының өстенә басып кычкырсалар, бәлки, кемдер ишетер...

Бу сүзләр безнең колакка да килеп иреште. Таза гәүдәле Козырев, әлегә тел бистәсе алдына килеп, аның пилоткасын батырып куйды.

– Бу татарин синең кебек ун тел бистәсен алыштыра ала, белдеңме?

Беркөннә ашханәдән чыгып барганда, миңа кара чөчлө, татарлыгы йөзөнә чыккан бер егет татарча эндәште:

– Галимуллин, син татармы?

– Әйе, татар.

– Мин дә – татар.

– Ничек, миңа ротада син бердәнбер татар буласың, дигәннәр иде.

– Алар белми. Башкортстаннан булгач, мине башкорт дип уйлыйлар, күрәсен.

– Исемен ничек?

– Фиюн.

– Андый исем буламыни?

– Мин белгән бердәнбер Фиюн – мин үзем. Сирәк булса да, була икән. Ә синең исемең кем?

– Фоат.

– Фоат Галимуллин икән. Ярый, таныш булайк. Мин өченче взводта, кече радиостанция радисты.

Солдатларны көндәлек эшкә тарату вакытында саф алдына бер капитан килеп туктады. Рота командиры аны политотделда эшләүче Духновский дип таныштырды. Әлегә капитан, һәрберебезне жентекләп

карый-карый, саф алдыннан узды. Минем турыга житкэч, кискен генэ сорап куйды:

– Фамилиягез?

– Галимуллин, иптэш капитан.

– Малиновкадан?

– Так точно!

– Сез бүген минем белән Липецкига китәсез. Фирка учётына басарга кирәк булачак. Парадный формада штабка килегез.

Минем янда басып торучы солдатлар барысы да гажәпләнөп калдылар. Менә сиңа мә, әле килөп житмәгән, егетне Липецкига жибәрәләр. Әнә нинди татарин икән бу!

Хәтта минем экипаж командиры Козырев та аптырашта калган. Димәк, аның белән бергә фирка эгзасы хөзмәт итәчәк! Аңа мондый солдат белән мөнәсәбәтләрне үзөнчәлекле итеп оештырырга туры киләчәк. Ник дигәндә, бу сиңа Осман түгел инде. Дөрөсөндә, ул мондый аерманы кичә үк сизде. Галимуллинның радиостанциянең хикмәтләрен шактый бөлөп сөйләшүе, шуңа карамастан, үзөн гади итеп тотарга тырышуы аңарда уңай тәәсир калдырган иде.

Мин тиз генә казармага керөп, әле кичә генә үзем каптенариуска тапшырган әйбөрләр арасыннан бәйрәмнөрдә генә киелә торган киёмнөремне алып киендем дә штабка йөгөрдөм. Капитан Духновскийның кайсы кабинетта эшлөвөн белмәгәч, аны ишек төбөндә генә көтөргә булдым. Штаб каршында үскән гөл түтәлләре янәшәсөндәгә эскәмиягә керөп утырдым. Әмма бу урын бик тынгысыз булып чыкты. Чөнки штабка бер-бер артлы офицерлар килөп тора, аларның һәрберсөн урыннан торып сәламләргә туры килә. Ярый әле, озак көтөргә туры килмәдә, ишектә капитан күрөндө. Без аның белән гаражга юнәлдөк. Брезент түбәле куе яшел төстөгә жиңел машина безне тимер юл вокзалына китерөп куйды. Монда без Воронеж – Липецк поездына утырдык. Бу ике ара ерак түгел, күп булса, бер сәгәтлектер. Духновскийның исеме Александр Николаевич икән. Бик ачык кеше булып чыкты. Үзөнөң үткәннөрен дә сөйлөп алды. Яшь чагында бөтөнләй дә хәрби хөзмәткә тартылмаган. Әмма солдат хөзмәтөнөң өчөнчө елында аңа бу мохит ошап киткән. Аны хәрби уку йортына жибәргәннәр. Менә икөнчө елын биредә политотдел начальнигының урынбасары хөзмәтөн башкара икән. Миңа әйтә:

– Бәлки, сиңа да хәрби булу ошап китәр. Минем юлны үтөргә туры килсә, сиңа үрнәк бар.

– Миңа бу турыда уйларга иртәрәк. Әле ике елдан артык хөзмәт итәсөм бар, – дим.

– Анысы шулай, әмма тора-бара бөтөнләй башкача уйлый башлавың да мөмкин. Хәрби тормыштагы тәртипкә, кешеләрнең кадөрөн белүгә корылган мохиттә булуга ияләнгән кешенөң гражданкадагы башбаштаклыкка якын ирөккә омтылмавы да мөмкин.

– Гражданкада да, шундый ук булмаса да, ниндидер тәртип унаштыру заруридыр бит инде. Армиядә хөзмәт иткән кешеләр анда менә шуның өчөн дә кирәк.

– Күрәм, син беркатлы егет түгел. Димәк, син анда кайтып, шундый

миссияне башкарырга телисең. Бик тә әйбәт теләк, уңышлар теләргә генә кала.

Сөйләшә торгач, шул беленде: Александр Николаевич әле өйләнергә дә өлгөрмәгән икән. Быел көзгә туй ясарга жыенабыз, ди.

Смоленск якларында туып үскән бу егет, нигездә, чын урыс мохитендә яшәгән. Шуңа күрә армиягә кадәр башка милләт кешеләре белән аралашмаган диярлек. Ул бик кызыксынып, миннән татарлар турында сораша.

– Безгә, – ди, – кечкенәдән үк татарларны усал итеп сөйләделәр. Тирә-якта татарлар булмаса да, балаларны куркытыр өчен, энә, татар килә, капчыгына салып алып китәр, дип әйтәләр иде. Без, моны ишеткәч, куркып, эти-әниләр, әби-бабайлар кочагына сыена идек. Менә син – татар егете. Минем каршыда утырасың. Бер дә куркыныч түгел, нәкъ башкалар кебек кеше.

Мин аңа да шундый ук сүзләр белән җавап бирәм. Безне дә урыс килә дип куркытканнарын әйтәм. Хәтта халыкта бер җыр да бар иде дим:

Урысларны усаллар дип,
Тәмам бүки иттәләр.
Балалары еласа да,
Урыс килә, диделәр.

Икебез дә көлешәбез.

Ул дәвам итә:

– Күрәсең, кайчандыр моңа сәбәпләр дә булгандыр. Тик хәзер безгә бер-беребезне якин итәргә, үз күрергә кирәк. Зур илебездә һәркемгә урын җитәрлек. Тормышны матурлап яшәргә дә яшәргә!

Мин сүзсез генә аны хуплыйм.

– Синәң документларны карап чыктым. Син инде унҗиде яшьтә башлангыч комсомол оешмасына житәкчелек иткәнсең. Унсигездә район комсомол комитеты аппаратына алганнар. Димәк, бик яшьли син үзеңне оештыру эшләрендә күрсәтә алгансыңдыр, шулаймы?

– Минә уналты яшемдә авыл клубы мәдире итеп куйдылар. Бу инде авылның бөтен иҗтимагый эшенең үзәгендә булу дигән сүз иде. Ни өчен дигәндә, авылда башка зыялылар юк. Дөрәс, ике башлангыч сыйныфларда укытучы апалар бар иде. Алар шактый өлкәннәр. Укыту эшләреннән башканы белмиләр, бүтән бернигә дә катышмыйлар. Шулай итеп, зургына авылдагы мәдәни-агарту, җәмәгәтчелек эшләре минем җилкәгә төшә. Безнең авылга кагылышлы бөтен шундый эшләргә минем аша алып баралар. Шуңа күрә мин клуб эше белән башка җәмәгәт вазифаларын бер-берсеннән аермый башладым. Бөтен нәрсәдә минем катнашым бар дип уйлый идем. Комсомол эшен дә клуб эшенең бер юнәлеше буларак исәпләдем. Шулай мавыгып эшләгәч, тырышлыгымны күрми кала алмаганнардыр инде.

– Армиядә сиңа хәзер радиотехника белән эш итәргә туры килә, алга таба шул юнәлешкә тагы да керә бара чаксың. Җәмәгәт эшләренә күңел тартылмыймы?

– Бик тартыла. Әмма монда минем бурычым башка. Моңы яхшы аңлыйм.

Әнә шул белгечлегем буенча эшләүне ижтимагый эшем итеп тә карарга кирәктер дип уйлыйм. Аны күпме яхшырак башкарсам, үземә дә, илгә дә әйбәтрәк.

– Син бик пафослы итеп әйттең. Төптән уйлаганда, сүзләрең дәрәс инде. Мин синнән нәкъ менә шундый сүзләр ишетергә теләгән дә идем. Без әле синнең белән күп эшләрдә бергә катнашырбыз.

Липецк яшел генә шәһәр икән. Урамнар парк кебек, ике яктан биек-биек тирәкләр тезеләп тора. Өлкә үзәгеннән ерак та түгел зур металлургия комбинаты эшләп торгач, һаваны әнә шулай чистарталар.

...Округ политбүлегендә мине бер полковникка керттеләр. Шактый олы яштыга бу абый (нигәдер, яшьләргә олырак кешеләр һәрвакыт инде бик өлкән булып күренәләр) беренче сүзләрдән үк ягымлы кеше булып тоелды. Ул миннән, Духновский кебек үк диарлек, моңа кадәргә эшләрем турында сорашты. Алга таба да башкаларга үрнәк булып яхшы хезмәт итәргә тиешлегемне әйтте.

– Учётка кую өчен килүең мәжбүри дә түгел иде. Гадәтем шундый, безнең карамакка килгән һәр кешене үз күзләрем белән күрергә теләм. Кеше белән кәгазь ярдәмендә генә танышу һич тә житәрлек булмый. Менә үзегне күрдем, сүзләрегне тыңладым. Ил мәнфәгатьләренә тугрылыклы тагын бер яшь кеше белән очрашу миңа да күнел рәхәте бирә. Сина хезмәтендә уңышлар теләм, ижтимагый активлыгыңны тагын да үстерерсең дип ышанам.

Инде урынымнан кузгала башлагач, көтелмәгән сорау бирә:

– Ә син үз телеңне – татарчаны беләсеңме?

– Беләм.

– Бик яхшы. Офицерлар арасында минем бер татар дуслым бар иде. Аңардан миңа сезнең шагыйрь Муса Жәлилнең татарча китабы калган иде.

Полковник урыныннан торып, шкафттан бер китап эзләп тапты, аны миңа сузды.

– Менә шушы китап. Миндә аның русчасы да бар. Анысы өйдә. Көчле шигырьләр. Менә шул дуслым әйтә иде, татарчасы тагын да көчле яңгырый, дип. Чыннан да шулаймы икән?

– Шулайдыр дип уйлыйм, иптәш полковник. Оригинал һәрвакыт яхшырак була. Тәржемә – тәржемә инде ул.

– Алаймы? Йә, укып күрсәт әле берәрсен. Менә беренче шигырьне.

Бу М.Жәлилнең атаклы «Жырларым» шигыре иде. Мин аны бишенче сыйныфтан ук өйрәнәп, төрле кичәләрдә, концертларда сөйләп киләм. Шуңа күрә аны уку өчен миңа китап кирәк тә түгел.

Мин китапны кулымда тоткан хәлдә, эмма аңа карамыйча, сөйләп киттем. Полковник миңа гажәпләнәп карап тора, мин аның саен, әсәрнең рухына керергә тырышып, сөйли бирәм. Строфадан строфага хис киеренкелеге артта бара, югары пафоста тәмамлануга килә. Укып бетергәч, тирән тынлык урнашты. Полковник безардан телгә килде:

– Ихлас көчле икән! Татар теле, миңа бөтенләй аңлашылмаса да, сез кичергән хисләр миңа да күчтә кебек. Тагын берәрсен укымассызмы?

Мин «Кичер, илем!» шигырен укыячагымны әйттем. Полковникка, әлегә шигырь басылган битне ачып, кулына тоттырдым. Ул минем арттан карап барырга булды. Аны да укып бетергәч, әйтте:

– Без, бер генә тел белүчеләр, рухи яктан шактый ярлы. Менә гарәп хәрефләре белән татарча язылган бу шигырьләр бөтен дөньяга таралды. Димәк, бу әсәрләрнең оригиналь теле бер генә телдән дә ким түгел, никадәр бай, матур, аһәңле. Татар теле аралашу теле генә түгел, бәлки, шигърият теле икәнлеген менә мин хәзер үзем тойдым. Рәхмәт сезгә. Безгә үз халыкларыбызның рухи байлыгы белән горурланырга да сәбәпләр юк түгел. Мин бу китапны сезгә бүләк итәм. Ул сезгә файдалырак булчак.

Ул миңа кадерләп кенә, китапны сузды. Аның тагын бер соравы калган икән:

– Ә сез М.Жәлил шигырьләрен рус телендә дә сөйләсезме?

– Юк шул. Моңа кадәр бары татарча сөйләп килдем.

– Моңысы кызганыч. Әгәр русча да укысагыз, сезгә бая биреп бетереп булмас иде. Русча укуны да максат итегез.

Көтмәгәндә, бу яше ягыннан да, хәрби дәрәжәсе ягыннан да олы кеше белән сөйләшүем энә шундый күңелне нечкәрткерлек булып тәмамланды. Хәрбиләр бертөрле генә түгел икән бит. Алар арасында киң күңелле, башка халыкларга да тигез итеп караучылар, матурлыкны аңлаучылар булуына сөендем. Кемнең нинди өлкәдә эш итүе генә түгел, аның шәхси эчке дөньясының әһәмиятле икәннән аңладым.

Моннан чыккач, күңелгә рәхәт иде. Духновский да моңа игътибар итте.

– Нәрсә, сиңа политбүлектә берәр бүләк бирделәрме әллә?

– Сез хаклы, бүләк бирделәр. Менә М.Жәлилләнең татар телендәге жыентыгы.

– Татар телендәге, дисеңме? Кайдан килгән аларга мондый китап? Ул чыннан да сиңең өчен зур бүләктер. Татарстаннан ерактагы бер шәһәрдә, туган телендәге китапны очрату гадәти генә хәл түгелдер.

– Мин андагы әсәрләрне ятлап бетерергә тиеш. Үз алдыма шундый бурыч куям.

Без, Духновский белән аның тагын берничә урындагы йомышларын йомышлап, шәһәр буенча байтак сәяхәт кылдык. Бер хәрби частта тамакларыбызны туйдырдык. Грязигә төн уртасында гына кайтып життек.

Инде гадәти солдат көннәре башланды. Без Козырев белән ай чамасы радиостанциябезнең схемаларын, гамәлдә эшләү үзенчәлекләрен өйрәндек. Энергиягә тоташтырып, кат-кат эшләтеп карадык. Тиздән безгә инде боларны кыр шартларында, ерак аралардан торып, әйтергә яраса, сугышчан бурычларны үтәү шартларында сынап карарга кирәк иде. Безнең тәкъдимне рота командиры да хуплады. Алар, баш инженер белән сөйләшеп, экипажыбызны атна-ун көнгә Малиновкага жиберергә, биредәге башка радиостанцияләр белән элемтәгә кереп, тәҗрибәләр ясарга дигән карарга килделәр. Минем күңелгә жылы керде. Ник дигәндә, үзебезнең Малиновканы кабат күрәчәкмен! Әлбәттә инде, Тәлгат белән күрешү дә шатлыклы булчак. Күңел түрәндә бер зуррак өмет тә уялды. Бәлки, капитан Фролов бу көннәрдә безгә консультант була алыр? Ул әлеге яңа техниканы ныклап үзләштереп кайткан кеше. Бу теләкне мин Козыревка әйттем. Ул исә моны рота командирына житкерде. Юлга чыгар алдыннан бу хакта сөйләшүләр булганлыгын, Фроловның берничә көнгә безгә житәчкә булып беркетеләчәген житкерделәр.

Шушы тулыр-тулмас бер ай вакыт эчендө Малиновкадагы частебызны тансыклаганмын икэн. Анда килеп керүгә, күнел бөтенләй үзгәрәп китте. Шулай да бирегә әйләнәп килүебезгә иң сөенгән кеше Тәлгат булды кебек. Ул хәзер дә тегендә чаба, монда чаба. Шундый эш араларында гына булса да, аның белән очрашып, туган ягыбыз, аннан килгән хәбәрләр турында сөйләшкәләп алабыз. Өле частебыз буш диярлек. Яңа курсантлар килергә кимендә бер ай вакыт бар, диләр. Кызык, солдатлар булмагач, безгә командир булган Мошнин, Ивашута кебек сержантлар кулларына көрәк, себерке тотып, биредә чисталык, тәртип саклай. Килер яңа курсантлар, алар инде бөтен эшләрне алар жылкәсенә салырлар.

Капитан Фролов берничә көн буена безгә нык булышты. Катлаулы схемаларны, алай гына да түгел, кәгазьдә чагылган мәгълүматларның чынбарлыктагы узеллар, күп төрле блоклардагы гәүдәләнешен йокыдан уятып сорасалар да, сөйләп, күрсәтеп бирер дәрәжәгә житеп өйрәндөк. Грязидәге коллегаларыбыз белән элементгә кереп, төрле параметрларда сынаулар, тәҗрибәләр үткәргә ирештек. Үзөбезнең генә теш үтмәгән чакларда яныбызда Фроловны тоеп торып безгә ышаныч бирде. Ниһаять, сентябрь ахырында без сугышчан бурычларны үтәү өчен Грязигә кайттык.

Рота командиры безнең эзерлекне сынап карарга теләде. Шуңа күрә без Добринка дигән районның урман аланына чыгып, радиостанциябезнең антенналарын тиешенчә жәеп урнаштырып, Малиновка – Грязи – Добринка өчпочмагында элемент урнаштыруның ныклығын кат-кат сынадык. Яшерен кодлар ярдәмендә партнёрлар белән арлашуларның аудио, телеграф ысулларының төрле вариантларын кулландык. Аларның нәтиҗәләрен жентекләп тикшереп, полкның баш инженеры безнең экипажның хәрби бурычларны үтәргә тулысынча эзер икәнлеген турында житектелергә рапорт бирде. Шуңа рәвешле без бу бурычны ике ай ярымда тормашка ашырдык. Нәтиҗәдә Козыревка ун көнгә туган иленә кайтып килергә отпуск игълан ителде, миңа исә кече сержант званиесе бирелде.

Козырев әйтә:

– Бер тарыдан ботка булмый, дип әйтәләр әйтүен, әмма була икән. Син килмәсәң, без бу эшне болай масштаблы итеп жәелдерә алмас идек кебек. Отпуск турында хыяллану төшебезгә дә кермәс иде. Рәхмәт сиңа, Федя!

– Юк, Федя түгел, Фоат!

– Фоат инде, Фоат! Ну син, татарин, эшли дә беләсән, татарлыгыңны да яклайсың. Шуның өчен хөрмәт итәм үзеңне.

Мин инде хәзер ротада үз кеше идем. Малиновкадан бирегә бергә килгән иптәшләр (күбесе украиннар) мине үз абыйлары кебек якин күрәләр (мин алардан ике яшыкә олы!), миңа сыеналар. Мин дә аларны кирәк урыннарда һәрвакыт яклап, ниндидер кытыршылыкларын жайлап жибәрергә ярдәм итәм. Сержантлар составында булу миңа бу яктан шактый мөмкинлекләр тудыра.

Козыревка ун көнлек отпуск игълан итсәләр дә, Донецкига кайтып килүен ноябрь аена күчәрделәр. Чөнки ана кадәр офицер һәм сержантларга техник укулар оештырыласы билгеле булды. Мәскәү һәм башка шәһәрләрдән, фән-техника инкыйлабы шартларындагы соңгы казанышлар турында теоретик лекцияләр уку өчен, төрле югары уку йортлары һәм фәнни-тикшеренү

институтларыннан лекторлар жәлеп ителәчәк икән. Аларны тыңларга хәтта бу тирәдәге гарнизоннардан да хәрбиләр киләчәк, диделәр. Димәк, безнең Грязидәге хәрби шәһәрчәк бу көннәрдә үзенә күрә белем күтәрү үзәгенә әверелә. Козырев та, мин дә шушы укуларга йөрергә тиеш булдык. Әмма лекцияләрнең кайберләре бары офицерлар өчен генә икән. Ярый, безгә үзебезнеке дә бик җиткән.

Бу укулар, чыннан да, бик кирәкле иде. Эшләр болай барса, армия белән идәрә итүдә элемент системасы тамырыннан үзгәреш кичерәчәк. Моңа без әзер булырга тиеш дип сөйләшәләр. Алар, сүз дә юк, дәрәс бәяли. Чөнки күбесе югары техник белемле. Гуманитар башым белән мин дә моның шулай икәнлеген күпмедер чамалыйм.

Бу укулар миңа да күп нәрсә бирде. Дәрәс, үзебез җаваплы булган радиостанциядә эшләү өчен алар берни дә өстәмәделәр. Әмма бүгенге, бигрәк тә киләчәктә элемент системасының нинди юнәлешләрдә үсәчәген күзалларга ярдәм иттеләр.

Шулай да сизеп торам: безнең экипажны чын эштә сынап карауны озакка сузмаслар кебек. Моның шулай булачагын, кем әйтмешли, җилкә чокыры белән тоеп йөрибез. Бу көн озак көттермәде: ноябрьнең беренче числосында полкта тревога игълан ителде. Һәр рота, взвод үзенә төшкән бурычны үтәргә кереште. Безнең экипажга Аннино урманындагы ...нчы кварталга барып урнашырга боерык бирелде. Без күрсәтелгән координатлар буенча тиешле урынга барып урнашып, антенна хужалыгын тулы көчкә эшләрлек итеп җәелдердек. Җир казып, двигательләргә урнаштырып, өстеннән маскировка белән каплап куйдык. Радиостанцияне тулаем эш хәленә китердек. Боларны башкару тиешле вакыт кысаларына сыйды. Үзебезнең сугышчан бурычны үтәргә әзер булуыбыз турында еракта урнашкан штабқа рапорт бирдек. Ярты сәгать тә үтмәде, безгә моннан илле чакрымдагы икенче ноктага күчәргә боерык бирелде. Сугышчан эшне башкарырга әзерлегез турында мөмкин кадәр тиз вакыт эчендә доклад ясарга кушылды. Без бөтен корылмаларыбызны сүтеп, төянеп, яңадан кузгалып киттек. Урман бетеп, авыллар-кырлар аша уза-уза, Тамбов урманнары чигенә барып җитеп, күрсәтелгән урынны тәгаенләп, тиз генә шунда өр-яңадан бөтен хужалыгыбызны эш хәленә китердек. Дүрт кешедән торган экипаж өчен бу шактый авыр һәм катлаулы бурыч булып чыкты. Без юлда барганда, каты-коты белән генә туендык. Кохась рульне берәзгә Козыревка бирде. Ул да тамак ялгап алды. Мин шунда уйлап куйдым: миңа да машина йөртәргә өйрәнәргә кирәк икән! Әнә ничек кирәге килеп чыкты. Молодец, Козырев! Шофёр белән ул-бу булса да, сугышчан бурычны үтәү экипаж өстеннән алынмаячак бит. Без бер-беребезне күпмедер алыштыра да алырга тиешбез икән. Шул чакта гына чын оешкан һәм хәрби бурычны үтәргә сәләтле коллектив була алабыз!

Без уртақ тырышлык белән күрсәтелгән вакыттан ун минут алдарак, элемент бирергә әзер икәнлегезне белдереп, тиешле координатлар буенча тагын хәбәр итәргә өлгердек. Безгә шунда ук морзе ысулы белән яңа төрле адресатларның парольләрен һәм аларга җиткерү өчен текстлар җибәрделәр, ешлыкларын бирделәр. Без шуларны кулланып, барлык күрсәтмәләргә бирелгән бер сәгать эчендә үти алдык. Кичке эңгер-меңгер төшә башлады.

Мин пулыт каршында утырам, башкалар төн куну өчен эзерлек эшләрөнө керештеләр. Осман маскировкага ышыкланып, учак ягып, чэй кайнату ягын кайгырта. Ул арада мин эфирдан боерык алдым:

– Төнгө икегә полкның даими торы урынына кайтып житәргә!

Без бердәм көч белән яңадан, бөтен эйберләрне жыеп, машинага урнаштырдык. Урман эче кап-караңгы. Кохасының күз хәтерә эйбәт икән, килгән юлны дөрес чамалап, хисапсыз борылмалардан адашмыйча, ачык юлга алып чыга алды. Төнгө икенче яртыда без КПП капкасыннан үтеп киттек. Инде машинаны тиешле урынга куябыз да ротага кайтып йоклыйбыз, дибез.

Безгә яңа боерык:

– Частьның стадионында радиостанцияне яңадан эш хәленә китерергә!

Тирләп-пешеп, бу эшне дә тиз арада башкарып чыктык. Инде радиостанциябезне бер тәүлек эчендә өченче мәртәбә корабыз. Эшебез дә автоматлаша бара. Нәрсәне кайчан, нәрсә артыннан эшлисе турында киңәшеп тә торасы юк. Барыбыз да үз бурычын яхшы белә. Кохась та, шофёр гына булса да, башка эшләрдә дә ни рәвешле катнашырга тиешлеген төшенеп бетте.

Иртәнгә дүрттә безнең радиостанциягә полк командиры килде. Ул фәлән координатлар белән элементгә керергә һәм төрле урыннардагы подразделениеләргә яңа бурычлар кую турындагы мәгълүматларны тапшырырга кушты. Андый адресатлар унлап иде, ешлыклары да төрлө-төрлө. Без аларның һәрберсе белән элементгә керә һәм кирәкле хәбәрләрне үз вакытында тапшыра һәм кирәкле җавапларны ала бардык. Болар турында полк командирына хәбәр иттек.

Иртәнгә сәгать сигездә командирның барлык подразделениеләр өчен дә өйрәнү тревогасының бетерелүе, һәммәсенен дә бирегә кайтырга тиешлеге турындагы боерыгы да безнең аша бирелде.

Икенче көнне полкның барлык тармакларында да кичәгә өйрәнүләргә йомгак ясаганда, бер-ике жөмлә белән генә булса да, безнең экипаж да уңай яктан телгә алынды. Бер-беребезне котлаштык. Шуннан соң Козыревны зарыгып көткән ялына җибәрделәр. Шул вакытка экипаж командиры булып мин калдым.

Ноябрь аеның бересендә армиягә алынуыма бер ел тулды. Шушы уникаль эчендә баштан күпме вакыйгалар үтте, нинди генә сынаулар аша үтмәдек тә, нинди генә хәл-әхвәлләрдә калмадык. Хәер, инде миңа граждандагы тормыш бер төш кенә кебек тоела башлады. Әйтерсен лә, армиядәгә тәртипләр буенча яшәү табигый бер хәл булып әверелде. Биредә һәрвакыт килеп чыга торган көндәлек мәшәкатьләрне хәл итә баруның күңелдә канәгатьлек тойгысы тудыруын сизү армия хезмәтенен мәгънәсен аңлауга китерде. Төрле буын ир-атларына илне саклау буенча куелган бурычлар да бердәй була алмыйдыр. Мылтыктан ата белсә, атта йөрүдә елгыр булса, шулар солдатны бәяләүнең төп күрсәткечләре булып хезмәт иткән вакытлар да әллә ни ерак калмаган. Менә безгә – алтмышынчы елларның беренче яртысында хезмәт итүчеләргә – дөнья илләренен ике системасы барлыкка килеп, аларның капма-каршылыгы глобаль киңлекләрдә булуы шартларында техник яктан өстенлеккә ирешү иң мөһиме булып әверелә.

Мускулларның көчле булырга тиешлеген инкаръ итмәстән, баш мие күзәнәкләренә сыйфаты алгы планга чыга. Солдатның сугышчан әзерлеген тәмин итүдә аның тапшырылган эшнә грамоталы итеп башкарырга сәләтле булуы аеруча өстенлекле сыйфат дип санала. Ул исә давамлы һәм эзлекле укыту-тәрбия эше белән тәмин ителә. Менә минем үземә дә, армия дигән коточкыч зур машинада бер кирәкле винтик булып әверелүем өчен, ел тәүлегә кирәк булды. Алдагы ике елда, әлбәттә, шул ирешелгәннәргә тагын да камилләштерәсе. Сизәм, миңа Козырев белән бер экипажда олак булырга туры килмәс. Дүрт кешелек коллективка ике сержант күпкә китә. Яки аңа, яки миңа аерым бер эш тапшырачаклар. Ул, сүз дә юк, тагын да катлаулырак булырга мөмкин. Шулай булуы әйбәтрәк тә, бер урында олак тапшыру торгынлыкка гына китерә.

Козырев ялдан кайтып, шулай күнел биреп кенә эшләп йөргәндә, мине штабка чакырдылар. «Малиновкадан бергә килгәннәр арасыннан биш ышанычлы иптәшенә сайлап ал, сезгә мөһим бер бурыч үтәргә туры киләчәк!» – диделәр. Бу минем өчен шактый сәер булып тоелды. Инде миңа мондагы иптәшләрем дә үз булып беттеләр. Күрәсен, читтән күзәтеп йөрүчеләргә яхшырак күренәдер, ни генә димә, без Малиновка егетләре белән ничектер һаман да үз кешеләр булып аралашабыз шул. Димәк, безнең аралашуларда ышанычлылык дигән нәрсә саклануын давам итә. Әмма алар арасыннан да кайсыларындыр сайларга кирәк булачак. Ышанычлы булсыннар, диләр бит. Ә кайсылары ышанычлы? Миңа аларның барысы да бертөрле булып тоела иде. Шулай да, үземә дә аңлашылып бетмәгән нәрсәләргә исәпкә алып, мин штабка бер исемлек бирдем. Инде аларны да чакырып китерделәр. Бик серле итеп, бернинди төгәл сүз кыстырмыйча гына, иртәгә сәгать унга штабка жыелып киләсез, бер жиргә барып, җаваплы эш башкарып кайтырсыз, дип кенә әйттеләр.

Егетләр белән башкарачак бурычның каядыр ерак бер жирдә буласы турында, әлбәттә, башыбызга да китермәдек. Безне машина белән вертолёт аэродрома китергәч, аптырап та калдык. Алай гына да түгел, безгә һәрберебезгә төргәкләр бирделәр. Хәзер энә теге бинага керегез, аннан чыкканда, өстегездә шушы төргәкләрдәге киёмнәр булырга тиеш. Киём килгәннәрен андагы киём шкафларына элөп куярысыз. Шулай эшләдек тә. Без куе зәңгәр төстәге комбинезон сыман киёмнәр, шлемнар, аякларга шулай ук унты кебек нәрсәләр дә кигәч, без инде юлыбызның ул кадәр якын булмагачына төшендек. Шул ук вертолёт безне бер хәрби аэропортка китерде. Көн бие диарлек хәрби транспорт самолётына йөк төядек, бетмәс-төкәнмәс эреле-вакылы ящиклар. Шул ук төндә каядыр очып та киттек. Бик олак очтык, кайдадыр төшеп, биш-алты сәгать ял итеп тә алдык. Тамакларыбызны туйдырдылар. Һавага күтәрелөп, тагын олак кына очканнан соң, самолёт шоссилары тагын жиргә тиде. Иркөн сулап куйдык. Люклар ачылгач, мин эчтән генә әгузе-бисмилланы әйтә-әйтә, беренче булып, жиргә төштем, миңа иптәшләрем иярделәр. Тышта шундый бөркү, ипи пешерү өчен ягылып, яңа гына томаланган мич эче кебек. Самолётыбызны ниндидер караңгы тупикка туктатканнар. Безгә йөкне бушатырга куштылар. Бушату төяү түгел инде. Әйләнөп торучы конвейерга ящикларны куя торабыз, аларны

аста кемнәрдер кабул итә баралар. Шуңа күрә эш чагыштырмача тиз барды. Таң беленә башлаганда, очкычыбыз бушап калды. Шунысы кызык, беркем берни сөйләшми, кырмыскалар кебек эшләвебезне генә беләбез. Жирдәгеләрнең дә тавыш-тыннары юк, караңгыда шәүлэләре генә күренә.

Эш беткәч, безгә самолётка ашарга китерделәр. Синченко дигән иптәшебез, ризыкны кабып карагач, йөзен чытты:

– Нәрсә бу, әчегән кәбестә дисәң, кәбестәгә охшамаган, моны ашагач, нишлисең икән?

– Алдыңа килгәнне аша, әчегән кәбестәне өеңә кайткач ашарсың, – ди Баско.

Ашый торгач, ияләштек, хәтта тәмле кебек тоела башлады. Әлеге ботка сыман нәрсәдән соң тәмле ширбәт белән бездәге көлчә сыман нәрсәне бергә кушып ашагач, тамакка рәхәт булып китте. Кемнәрдер ящик-ящик жиләк-жимешләр, тагын башка ризыклар менгерделәр. Үзләре сүзсез генә елмаялар, безнең кулны кысалар, аннан тиз генә самолёттан төшөп китәләр. Биргәннең битенә карама, дигәндәй, рәхмәт әйтеп алып калдык.

Кичке караңгылык иңгәч, янадан күтәрелеп киттек. Без кая килдек, нинди жирдә булдык, моны беребез дә белми. Очучылар да әйтми. Кайтканда да, бер тукталып алдык. Самолёт жиңел, йөк юк диярлек. Без киң салонда чабыша-чабыша йөрибез, шулай оешкан аякларны язабыз. Биреп жибәргән күчтәнәчләрне ашыйбыз.

Бер атна дигәндә, без «өйдә» идек инде. Шул гадәти киёмнәребезне киеп, частебызга кайтып життек.

Ротадагы иптәшләр сорашалар:

– Кая югалдыгыз, нигә озак тордыгыз? – диешәләр. Ә без бары елмаябыз да жилкә сикертәбез. Янәсе, беркая да бармадык, шушы тирәдә генә идек.

Берәр ай чамасы үткәч, безне «кубинецлар» дип йөртә башладылар. Күрәсең, безнең кайда булганны кемдер әйткән. Алай диючеләргә без исә һаман да шул жилкә сикертү белән генә җавап бирәбез.

Шул безнең белән барып кайткан Баско дигән егет бер тапкыр әйтә:

– Теге сәфәргә баручыларны син сайлап алгансың икән, моның өчен мин сиңа зур рәхмәт әйтәм. Синең аркада дөньяның шундый ерак жирендә булганмын. Еллар үткәч, искә алып сөйләрлек сәяхәт булды бит. Димәк, син миңа ышаныч күрсәткәнсең.

– Сиңа да ышанмагач, инде тагын кемгә ышанырга? Без бит армиядә беренче көннән бирле бергә, утлар-сулар кичтек. Син разведкага бергә барырлык егет! Шулай булды да.

Дөресен әйткәндә, бу сәфәр гомеремнең дә онытылмаслык бер сәхифәсе булып калды.

Мин инде икенче яңа елымны армиядә каршылайым. 1964 елны каршы алу инде бөтенләй башка шартларда булды. Безне – берничә сержант белән солдатны – шәһәр Мәдәният йортына чыгардылар. Биредәге гадәти яшыләр белән бергә булу күнелләребезне нечкәртеп жибәрде, армиягә кадәрге тормышны сагынуны көчәйтте. Мин үземдә шуны сиздем: армия тормышына никадәр күнәгелгән булмасын, гражданкада яшәп китү, ниндидер бинадан чыккач, саф һава сулаган кебек, табигый икән. Бернинди

тоткарлыксыз гадәти яшәешкә керәсең дә китәсең. Хәрби киёмнән булсак та, биредә дә безгә, башка яшьләр кебек үк, үз итеп карыйлар. Кызлар вальска чакырып кына торалар. Без дә үзебезне, армия вәкилләренә тиеш булганча, тәртипле тотабыз: биибез, уйныйбыз, көлешәбез, аралашабыз. Күңелебезгә ошаганнары белән бергәрәк булырга омтылабыз. Киләчәктә дә дуслар булырлыкларына үзебезгә карата яхшы мөнәсәбәт казанырга тырышабыз. Быелгы Яңа ел кичәсе дөньяда яшисе килүне тагын да көчәйтте дияргә тулы нигез бирде кебек.

Мин шушы кичәгә безне чакырган шәһәр комсомол житәкчеләре белән дә аралаштым. Беренче сәркип әйтә:

– Сезнең хәрби частны комсомоллардан гына тора дип әйтергә мөмкин. Әлегә кадәр алар белән жәмәгәтчелек тәртибендә генә эшли торган сәркипчеләр житәкчелек итеп килде. Минемчә, бу вазифаны башка хезмәтләрдән азат булган берәр егет алып барса, тагы да яхшырак булыр иде. Ул турыда уйланмыйсызмы?

– Армиядә солдат кушканны эшли, уйлар өчен командирлар бар.

– Анысы шулай, әмма кеше барыбер уйламыйча тора алмый.

– Дөрәс әйтәсез, бары тик комсомол эше белән генә шөгыльләнүче, оештыру эшләреннән тәм табучы житәкче булганда, бу хәрби тормышны тагын да эчтәлекләрәк, максатка ярашлырак итеп алып баруга китерер иде.

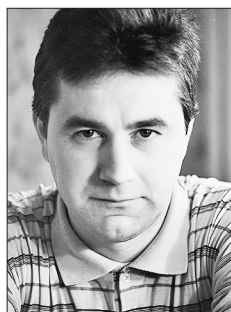
– Безнең карашлар туры килә, бу сүзне башлауның төп максаты нәкъ шундыйрак җавап ишетү иде.

Мин бу сөйләшүгә артык әһәмият бирмәдем, очраклы гына танышкан кешеләрнең сөйләшер өчен тема эзләве кебегрәк кенә карадым. Әмма секретарь әлегә сүзне юкка гына башламаган икән ич. Соңыннан аңлавымча, минем бу кичәгә баруым да очраклы гына булмаган булып чыкты. Димәк, бу хакта безнең житәкчелек белән алдан ук сөйләшүләр алып барылган булган. Һәм аларның нәтижеләре миңа килеп кагылыр дигән уй башыма да килмәгән иде. Моңысы берәз соңрак, март аенда булды. Аңа кадәр мин бик шатлыклы көннәр кичереп алдым әле.

(Ахыры киләсе санда.)

Редакциядән:

Узган айда каләмдәшебез үзенең юбилеен билгеләп үтте. Аңа исәнлек-саулык, иҗат уңышлары телибез.

Ләис
Зөлкарнәй

ИДЕГӘЙ ИТЕГЕ*

КУНЫЧТАГЫ ИЛЬЯЗМА

Сөен Бикә

*Каргышым кара ташины үтәдер,
Аһларым күкне-жирне тотадыр.
...Каргамый, ак китием!*

«Идегәй» дастаны

Алыштырган сыман чыгар, –
Бүре сугар
Сунарчылар!
Ашинаның¹ аш инәе
Күккә ашты... –
Күптән качты!
Киек Казның
артышына.

Артышларда – кара жимеш
Бүре Ана каны, имеш...
Артышлармы?
Орлык коя... –
Орлыгын да орып коя!
Артышларда – сөт тамчысы,
Камчы-камчы сөт тамчысы... –
Им-томлаучы...
Каргыш кына,
Камлый-камлай,
камчы суга!

Дөньялыкта
Ашмый калган,
Йолдызларга ошый алган
Риваятьтә
Бәреп чыга! –
Сөен Бикә² белән бергә,
Ташлана жан...
Манарадан! –
Ак эз сузып, килер чорга:
Чыраг-чыраг сөт тамчысы
Чыгынтылы
чырайларда...
Кузгалдыңмы?
Сәях жанкай,
Аен жуйган айдалаңа! –
Анда-санда
Жирдә яндык,
Яндык Жирдә! Анда-монда... –
Күчмә учакларның

* Узган елның 8-9нчы саннарда дөнья күргән «Нугай йорты» роман-кыйссасының ахыры.

Ләис ЗӨЛКАРНӘЙ (1962) – шагыйрь; «Балачак күге», «Кар өстендә алмалар», «Мәңгелектән исә жыл...» исемле китаплар авторы. Казанда яши.

Төтен ... –
 Арканымы?
 Ыргытылган!
 Томаннарың,
 Андромеда...

Яратылган бу жиһан да,
 Күчмән булып... –
 Каз Юлында –
 Тояклардан купкан болыт!
 Күчә жиһан! –
 Тыйган гына Күк чаптарын...
 Айдалага, «Казык» сугып,
 Корык куйган, –
 Корып куйган!
 Чатма ефәк
 Күк чатырын.
 Табын-табын йолдызларга
 Монда табын! –
 Даласыннан
 Учагына корак жыйган,
 Казан асып...
 «Күчмәскә!» дип, корын жыйган
 Күчмән булып яратылган жиһан!

Күк чаптары ятып тормас...
 Күк-Тәңре атын бормас, –
 Хәрәкәтнең бәрәкәтен
 Онытмас та
 Оныттырмас!

Учактагы артышлардан
 Айдалада –
 Сөтле төтен...
 Кам дөңгере гөрселдәвен
 Яу поскыны каршылаган:
 Кан сиптерми, –
 Сөт сирпелә!
 Балта ярган нургыбадан... –
 Соңгы яуга китә каһан:
 Айдалада –
 Кам дөңгере...
 Сөтле төтен...
 дөрселдәве... –

Им учагы артышыннан...

«Кем дәүләте өчен?!
 Хәзер тырышам!...»³ – дип,
 Күлтәгиннән⁴ бирле
 Татар
 Тар-ты-шы-на...

Артышларда –
 Кара жимеш

Бүре Ана каны, имеш...
 Артышлармы?
 Орлык коя... –
 Орлыгын да орып коя!
 Артышларда –
 Сөт тамчысы,
 Камчы-камчы сөт тамчысы... –
 Им-томлаучы...
 Каргыш кына,
 Камлый-камлый,
 камчы суга!

Диңгездән
 Диңгезгә
 Кылганын тигезгән, –
 Ашкынган далада,
 Тиңсездән тиңсезләр!
 Көбәле атларда,
 Тиңсездән тиңсезләр! –
 Диңгездән
 Диңгезгә
 Яуларны яручы
 Ашина яугирләр,
 Уклардан янтаеп,
 Кайнаган кылганга
 Елыша алганнар!
 Пар кылыч турса,
 Авыр ат таптаган:
 И Тәңрем,
 Син идеңме? –
 Ашинага калкан!
 Атыннан егылып
 Төшсә дә, аумаган,
 Ялларга тотынып,
 Үлсә дә, яулаган, –
 Каулаган!
 Ашина.
 Бары бер атлаган... –
 Барыбер атлаган!
 Бердәнбер каршына –
 Күк-Тәңре кашына!

Яу атлары ятса тормас...
 Күк каһаны атсыз тормас! –
 Хәрәкәтнең бәрәкәтен
 Онытмас та
 Оныттырмас!

Тамгасында – ике пычак,
 Каңгысында – биек көпчәк,
 Офыгында – боек учак:
 Күңелләренә дәште һәрчак
 Тәңре иле! –
 Дәште Кыпчак.

Баскынчакның
Баялычы!
Кашкыр бүрең кая качты?
Актүбәдә сөтле төтен...
Кан алгандыр камыш башын... –
Атауларга кереп качкан
Ягыры яман Бачман!⁵ –
Иделләрдә сөтле төтен:
Им учагы,
Баялычтан...
«Бер кавем дә тураялмас,
Бер кавымга мунчак кисә...» –
Канга манчып
Камыш башын,
Ярып чыгачак ил!
Кара жирдән каек йөрткән
Каргышлар
Камалышын...

Сум алтын ул,
Эресә дә
Зәркәнченең учагында,
Юкка чыкмый! –
Артып тора:
Кыпчак кызы кочагында
Иктең

күпме
иләтләрне,

Яңа канлы!
Алтын Урда,
Кияү кала капкасында,
Озак еллар сине көтеп,
Иярләнгән атың тора!
Кемдер юшан бәйләгәндер
Божра тун

канжагасына...

Ак Суфия⁶
Бар чаңнарын!
Ярыштыра:
«Табын-табын
Ыруыңа
Монда табын!
Тәңре – Тәре
Бер тамырдан... –
Монда табын!
Тимерчеләр –
Көбә тунын-н,
Тиречеләр
Бүре тунын-н
Казакига алмаштыра! –
Ай-тәреле
Сыргый аскан
Чалма башлы Сары Азман⁷

Тәңресен
Тәресенә
Алыштырган,
Алыштырган-н!

Әй, Ашина!
Аш инәң
Күккә ашты... –
Ташлап качты
Киек Казның артышына!
Сөт суалту
Аһлары да
Ашинаны илсез тотты... –
Түзәрсезме?
Бүре Ана каргышына!»

Тәңре хакын, күрше хакын
Дала халкы якласыңга,
Кияү кала уртасында
Китап саклый Ак Суфия...
«Күн сабадай, сауылмаган
Китапларда –
Ил сагышы...
Кымыз башы...

Ачып тора!

Татар килеп тапкан китап⁸
Бүген дә ул... Ачык тора:
Кыпчакларның
Башка бәргән!
Куәтләнгән! Ил өмете!
Ил-көнсезне көрмәкли дә,
Ил-күзсезне камаштыра...
Сөт суалту аһлары да
Айдаланы айсыз тотты... –
Түзәрсезме?
Ай өстенә Тәңре баскан
Дәште Кыпчак каргышына».

Ак Суфия
Бар чаңнарын
Ярыштыра:
«Табын-табын
Татарларга
Монда табын!
Тәре-Тәңре
Бер тамыр-дан-н! –
Монда табын!..»

Даласыннан
Учагына корак жыйган,
Казан асып...
«Күчмәскә!» дип,
Корын жыйган
Күчмән булып яратылган жиһан!

Дөньялыкта ашмый калган,
Йолдызларга ошый алган
Риваятьтә
Бәреп чыга! –
Сөен Бикә белән бергә,
Ташлана жан...
Манарадан! –
Ак эз сузып, килер чорга... –
Чыраг-чыраг сөт тамчысы
Чирап тора
чырайларда:
«Ашинаның аш инәе
Күккә ашты... –
Ташлап качты?!
Каз Юлының артышына:
Сөт суалту
Аһлары да
Казаннарны кыйрап тотты... –

Түзәрбезме?
Ханбикәнең каргышына!»

Кузгаласың!
Жан-жайдагым,
Борылу белмәс боракта...⁹ –
Кайсы соңгы
Йолдызга соң?
Кайсы өйгә? Кайсы өйгә?!
Кузгаласың...
Буран дулый Киек Казда!
Бүре улый,
Урый-урый,
Кайтавазлап! –
Табырланган учак саен,
Баш астына ияр жайлап,
Казан аскан ун нугаем... –
Ил-күч жыя!

Сөен Бикә! –
Кассиопея...¹⁰

¹ Ашина – Күк төркләрнең сөт анасы – бүре ыруы. VI гасырда Ашина ыруының Евразия далаларын тулысынча биләгән Күк Төрк каһанлыгы оеша.

² Сөен Бикә – татар иле рухы, хан-дәүләттеннән сөрелгән, татар догасына сусаган Сөембикә ханбикә.

³ «Кем дәүләте өчен?» – Орхон ташъязмаларыннан. «Зур язма» (VIII гасыр).

⁴ Күлтәгин – Күк Төрк каһанлыгында гаскәр башлыгы.

⁵ Бачман – Алтын Урда белән көрәштә партизан сугышына нигез салучы кыпчак каһарманы (1200-1239).

⁶ Ак Суфия – София соборы – XI йөздә бөжәнәкләрне жинү хөрмәтенә, Киев - Кияү каласында салынган чиркәү.

⁷ Сары Азман – кыпчаклардан азган дон казакларының беренче атаманы.

⁸ Татар килеп тапкан китап – Татар китабы тарихы белгече, академик Әббр Кәримуллин София соборында кыпчак хаттаптары әрмән имлясы белән күчереп язган борынгы татар китаптарын да барлаган...

⁹ Борак – жанны соң сәфәргә – күкләргә ашыручы канатлы ат.

¹⁰ Кассиопея – юнан мифларында «Тәхеттәге Ханбикә» йолдызлыгы.

Жәбәлестан

Нәкый Исәнбәт рухына дога

Соргавылны¹ күргәндә,
Идегәй ир аны әйтте:
«Әй соргавыл, соргавыл,
Сыргыең² бар, соргавыл,
Саркытың юк, соргавыл!
Кузалак арба йөрмәстәй
Каргаулымы иде илегез?
Терәкле арба йөрмәстәй
Тиргәүләме иде илегез?
Гарип бер юлчы килмәстәй
Хәерсезме иде илегез?
Каласын күрдем анда,
Йортын күрдем юлда,
Тияге монда, үзе кайда?
Жир кемнеке, тел кемнеке,
Дин кемнеке, әйт!» – диде.

«Идегәй» дастаны

Кан чаптыртып,
Баш чаптырткан

Маңгытлары³ өчен
Дәште Кыпчак –

Мәңге Тәңре өе...
 Чабылган башмы? –
 Дүңгөләкнең
 Орылып – бәрелеп тэгәрәве бу, –
 Орлыгын

жылгәреп

тэгәрәве...–

Дәште Кыпчак – мәңге Тәңре өе!
 Дәште Кыпчак – мәңге Тәңре өе!

«Тәңрем!..» дип,
 Күпме жан күккә ашкан?! –
 Жетеләнгән
 Күкнең күгелҗеме...
 Һэй, өзелгән гомеркәйләр күпме?! –
 Тожым жебе оча...

тожым жебе...

Поезд жылларенә ялганучы
 Тожымнарның
 Пыскып
 Яна очы:
 Урда алалмаган кала калса,
 Урап алган утлар елдырымдыр... –
 Яугир
 Жаннарыдыр! –
 Бакыйлыкка
 Кыска ялганышы...

Даладагы соңгы ажагайдыр?! –
 Туктамыш та...
 Башы белән бергә!
 Куш канатлы ажау салыр...

Туктап калган
 Туктамышлы вакыт,
 Дала белән кала арасында, –
 Алтын Урталыкта... –
 Алтын Урда!
 Атың барып житкән олысларда,
 Ил-йортларның кече-олысын да
 Яса⁴

Ясандырган!

Барысын да!

Каен череп ауган сазлыкларга
 Маңгыт аты аяк басмаса да,
 Жан исәбен белеп алган Яса,
 Жае белән ясак салган Яса... –
 Бөек Новгород та ясак жыйган,
 Баскак аты!

Аяк

басмаса да...

Кыялы Үзису⁵ кыятлары,
 Күп учаклы кичү кыпчаклары,
 Сакмада⁶
 Калын яу сагымланса,
 Кыргын-яу көтеп тә... –
 Кәрван узса!
 Дала намазлыгын кочаклады.

Биек дивар да юк,
 Дәрваза да,
 Дала жиле урап исмәсенгә...
 Күрмәм, димә, –
 Мәчет-сорнае күп.
 Кермәм, димә, –
 Кәрван сарае күп.
 Мәржән төймә!

Тезгән

Алтын Урда

Бөек Ефәк юлы дисбесенә.

Кубалама, жилкәй,
 Кабаланма,
 Курганнарда кылган калгулары, –
 Сырт артында һаман поскын тора
 Бачман явы! –
 Дала «угрылары».

Монастырьда тумас
 Манас дастан, –
 Үз «Сүз»е туар...
 Кисеп астан,
 Мөртәт итәр Тәңрегә тугрыны:
 Туган каумен яклап
 Көрәшкәннәр –
 Йә «поганий!» бу илдә,
 Йә «угры!..»⁷

Урлы кирмән дә юк,
 Капу да юк
 Туксан башлы Урда каласында:
 Жәйләүләрдән
 Житез жәйран кәргән, –
 Жәйләүләрдән
 Житез жәйләр кәргән,
 Челәнле

арыктан

чөмергән дә,

Эт ияртеп,
 Һэй, элдергән даласына!

Туктамышлы вакыт туктап калган,
 Намазда оеган картлар сыман... –
 Алты гасыр!

Алтын гомер сөрә
Алтын Урда... –
Татарлары догасында...

Сары ай батучы
Сарай Бату өчен
Дәште Кыпчак –
Мәңге Тәңре өе.
Тере ут йомгагы?
Дүңгәләкнең,
Хәтәр үрт салып, тәгәрәве бу! –
Хәрабәле⁸

даласында...

тәгәрәве:

Дәште Кыпчак – мәңге Тәңре өе...
Дәште Кыпчак – мәңге Тәңре өе...

Туктап калган
Туктамышлы вакыт,
Дала белән кала арасында, –
Алтын Урталыкта, –
Алтын Урда!
Атың барып житкән олысларда,
Ил-йортларның кече-олысы да
Маңгытыңнан!

Азган!

Барысы да!

Мәскәү олысының чикләрендә
Тынып тормас тояк тупырдавы:
Камышларга һаман үрт салалар!
Бурсыклыда⁹ –
Һаман туплар явы...
Ут чорналган чорсыз чаптарларда,
Яна-яна!

Янә!

Ыргый яуга

Айдарлы баш¹⁰ –
Дала угыллары...

Яманатлар тага елъязмачы, –
Империясенә эттәй тугры:
Туган каумен хахлап көрәшкәннәр –
Һаман «нәкәс», имеш...
Һаман «угры!»

Туктамышның кыю кыятлары¹¹,
Уң канатның тугры нугайлары,
Идегәйне¹²
Бары эзәрлекләп...–
Ияр менгән сасен!
Тезген төйнәп...

Яу тәсбиҳын
унайлады.

Туктамышлы заман туктап калган,
Өйләдә оеган картлар сыман... –
Алты гасыр!
Алтын гомер сөрә
Жәбәлестан...¹³ –
Татарлары догасында.

Ил-көн дә юк!
Ияр-дирбия дә...–
Йөгәнгә
Өйрәтүчеләр юкта.
Ә жәбәләр¹⁴ табырларда калыр.
Ә жәбәләр бугалакта – тамыр!
Ә жәбәләр бугалакта – сабыр...
Әжәлләр дә

жәлләп,

жанын алыр:

Идегәйне танымаган табар
Баш өткәндә генә!
Салыр...
Нукта.

Яуда ятып калган меңнәр өчен
Дәште Кыпчак – мәңге Тәңре өе.
Чабылган башмы?
Дүңгәләкнең,
Балталыга!

Кереп

тәгәрәве бу! –

Тәре походларын татар орган, –
Айдарлы баш
Ардар¹⁵ толым үргән
Полтавага кереп тәгәрәве...
Дәште Кыпчак – мәңге Тәңре өе!
Дәште Кыпчак – мәңге Тәңре өе!

Томаннан саман сукма, Тахтавыл¹⁶.
Кырык кубыз сулкылдатма, камыл.
Учакка текәлде сукур кобзар... –
Дала да тар!
Дала да тар!
Дала да тар! –
Далада – аһ-зар...
Далада – аһ-зар...

Әй, елый-елый,
Тулгаучы акын,
Дума – дастаның,
Һай, жанга якын,

Татарның курган –
Мазары калган;
Саз кылларында
Аһ-зары калган,
Кырыкка ярылып!
Моң-зары калган...

Томан туласын баса Тахтавил... –
Туктамыш хан тукталган тын авыл.
Туктамышлы дәвер дә тукталган.
Кала белән дала арасында... –
Алтын урталыкта! –
Алтын Урда!
Атың барып житкән олысларда,
Кавемнәрнең кече-олысы да, –
Аһ-зарыңнан!
Азган!
Барысы да!

Туктамышлы дәвер дә тукталган,
Ахшамда оеган картлар сыман... –
Алты гасыр!
Алтын гомер сөрә
Алтын Урда... –
Татарлары догасында!

Кала белән дала арасында
Тынып тормас тояк тупырдавы:
Камышларга һаман үрт салалар!
Бурсыклыны урый убыр явы...
Ут чорналган чорсыз чаптарларда,
Яна-яна!

Янә!
Ыргый яуга
Ардарлы баш –
Дала угыллары...

Күп учаклы
Кичү кыпчаклары,
Кыю Мамай морза кыятлары, –
Яудан кайтса гына...
Ил-йортына
Китап чыгартырга ниятләр...

Кирмән дә юк,
Имән капкалар да...
Кала белән дала арасында. –
Кысанлыкта орышмаган Урда:
Даласында!
Орган!
Барысын да!

Күпме төтенсез йорт... –
Курган тора?
Күкләр белән жирләр арасында.

«Тәңрем!...» дип,
Күпме жан күккә ашкан? –
Тамыш тора
Күкнең күгелжеме...
Һэй, өзелгән гомеркәйләр күпме?! –
Тожым жебе оча...
тожым жебе...

Өреп тотмый икән, –
Орып тота!
Жаннар ашыручы боракны да
Каңтарыптар¹⁷ тота
Хан каргышы!.. –
Поезд жылларенә ялганучы
Тожымнарның
Пыскып
Яна очы:
Урда алалмаган кала калса,
Урап алган утлар елдырымдыр... –
Яугир жаннарыдыр... –
Бакыйлыкка
Кыска ялганышы!

Даладагы соңгы ажагайдыр?! –
Туктамыш хан
Башы белән бергә!
Куш канатлы
Алтын ажау салыр...

Тын суда ат сугара саз кошы, –
Чын татарча, көйләп, чөңгердәве:
Томан гына калган...
Төмән-төмән томан!
Мамай орышкан кыр –
Мәңге Тәңре өе...
Чала би
башыдай
дәү дүңгәлэк!

Кырда, орып-бәреп, тәгәриме?
Кырга орлык бәреп!
Тәгәрәве... –
Дәште Кыпчак – мәңге Тәңре өе!
Дәште Кыпчак – мәңге Тәңре өе!

Тугайлы Тау ягы нугайлары,¹⁸
Туктамышның тутры кыятлары,
Ил-йортына
Китап чыгартырга...

Арба-атлысына!¹⁹

кыяклады.

Туктамышлы замана тукталган –
Ил-күзсезләр

Ил рәхәтен күрә...

Туктамышлы замана тукталган –
Ил-көнсезләр

Алты гасыр

Алтын гомер сөрә...

Туктамыш хан заманы!

Тукталган. –

Ил рухына Китап чыгуылар

Туктап калган...

Йәсин сүрәсендә.

¹ Соргавыл – гаскәрнең артка калдырылган күзәтчесе.

² Сыргый – алка.

³ Маңгыт – төркіләшкән монгол ыруы, татар умырткасы – Меңнәр ыруы белән нугай татарларының ерак бабалары.

⁴ Яса – Чыңгыз хан заманында ук корылтайда кабул ителгән, үзгәреш кертүләр катгый тыелган төп канун.

⁵ Үзису – Днепр елгасының кыпчаклар кушкан исеме.

⁶ Сакма – Меңләгән яу атлары узгач, боз суккандай, кыяк үләннәре ауган алагас кинлектәгә дала сукмагы.

⁷ «Угры» – Мөңгү ханның сарай тарихчылары кыпчак яугырларын шулай атаган.

⁸ Хәрәбәле даласы – Сарай Батуның хәрәбәләрен туфрагы астында саклаучы япан дала.

⁹ Бурсыклы – Днепрның уң кушылдыгы, ул елга тугаенда өч гасыр саен зур сугышлар кабатланып тора...

¹⁰ Айдарлы баш – маңгай чәче калдырылып, кырылган татар башы.

¹¹ Кыятлар – Кыпчак даласына сибелгән борынгы

татар ыруы, запорожье казакларының бабалары. Бөек кенәзләр шәжәрәсе дә кыятларга тоташа. Бәкләр бәге Мамай – Иван Грозныйның (анасы ягыннан) тугызынчы буын бабасы.

¹² Бәкләр бәге Идегәй – Бачман баһадирның баскыннарға каршы көрәшен дәвам иттерүче, Алтын Урданы тар-мар кылып, Дөште Кыпчак дөүләтен тергезгән – Нугай Урдаларын төзөгән татар каһарманы (1352-1419).

¹³ Жәбәлестан – Идел арьягында Алтын Урда биләмәләре, Ефәк Юлы иминлеген саклаучы татарларның ил-йорты.

¹⁴ Жәбә – ябага тай, сугым өчен үрчәтелеп, авызлыксыз йөгән – нукта киеп үскән елгы малы.

¹⁵ Ардар – такыр баш түбәсендәгә чәч чугы (рус. чуб, хохол).

¹⁶ Тахтавыл – Туктамыш хан ыруы нигез салган борынгы авыл, хәзер ул Полтава каласының бер бистәсе.

¹⁷ Кантару – атның тезгенен иярнең алгы башына тарттырып бәйләп кую.

¹⁸ Тау ягы нугайлары – Алтын Урда чорында, Идел белән Тын елгасы арасында яшәүче Жәбәлестан татарлары.

¹⁹ Арба-атлы – Мәскәү каласының Арбат урамы.

Яса-ясама

*Ул баланы Жантимер,
Итегемнән алдым дип,
Итегемнән алганда,
Илсез-көнсез калдың дип,
Атын куйды Идегәй.*

«Идегәй» дастаны

Чыпчык тавы,
Чомбыракта... –

Чорсыз парламентларда,
Чордаш чабата кайтара
Кыпчакның пычак кынабы –
Яу итеге
Кунычында
Биләнәп үскән татарга!

Кемне ул?
Артта калдырган.

Алтын Урда –
Нугай Йорты,

Тугай тулып, туйлар ясап,
Кәрван-кәрван камка ертгы¹.
Кан алмашып...
Хан алышып...
Ярым-йорты калды илкәй,
Ярым-йорты!

Кемне ул?
Артта калдырган.

Йорт уртасы –
Чаңыракта,
Утырып аркан! –
Изге чыртан –
Чал уачка...

Чабатасын кайтарганны
Атта калдырган,
Тарлан Бүздэй,
Ап-ак атта!

Кемне ул?!
Атта калдырган...

2

Алыстагы
Алтын Урда!
Олысында олы буза...
Ярлык та юк,
Ярлыкау да!
Бөөк кенэз² антын бозса...

Таштан кирмэн ясандырып,
Ил-күзгэ каш ясаса да, –
Илнең күзе чыккан килеш!
Урлашканны
Күрмәс, имеш...
Бугаздан ук алыр буза:
– Кая китте?
Китте!
Кая?
Ясакка дип!
Жыйган көмөш!

Һэй!
Идегэй килә!
Идегэй килә!
Идегэй килә!

Элмә капуны
Эл-элмә:
Үртәлдереп,
Кирмәнең
Үрт койрык этәч элә!

Шау килә майдан, шау килә:
Яу килә!
Илгә яу килә! –

Очлым салган Бөөк кенэз?
Өч көн алдан чыгып качкан!..

«Арыслан котын
Алабызмы?!
Азрак тотып
Калабызмы?!» –
Тәгәрәтеп майданнарда,
Һөнәрчеләр тәпән ачкан!

Идегәйне белә Мәскәү,
«Итекче!» дип
Көлә Мәскәү, –
Колак киртләп,
Сүзен ипләп...
Элә Мәскәү,
Теләсәң-теләмәсәң!

Бөкләр бәге хайран калган:
Бу бузаны
Бугазыннан!
Булмас алып –
Тәгәрәшеп ята халык...–
Урамы да келәм Мәскәү!

Чәчкәләрен коймый өскә,
Чәркәләрен тотып көчкә,
Чәрелдәвен төрөп өчкә,
Ил чабата
Кайтарганда!
Өзәңге кигән итектән
Чыгуың гына аз икән:

Мыскыл итә белә Мәскәү,
Мескен итә белә Мәскәү,
Чабатасы
Чөйдә килеш... –
Долой сапожника, имеш,
Долой сапожника!

3

Чабатасы чөйдә килеш,
Утырып аркан!
Изге чыртан... –
Чал учакка,
Чордаш чабата кайтара
Алтын Урда кунычыннан
Илсез-көнсез чыккан...
Татарга.

Алыстагы
Алтын Урда!
Олысында олы буза...
Ярлык та юк,
Ярлыкау да!
Бөөк кенэз Яса бозса.

Яңа Урда ясандырып,
Ил-күзгә каш ясаса да,
Ярлык та юк,
Ярлыкау да, –
Бөөк кенэз бозды Яса!

Чыңгыз йорты, –
 Чаңыракта,
 Чалкан төшөп,
 Чал учакка,
 Чыпчык тавы
 коенган көл...
 Ачуыннан бурлатланып

Тузгый микән?
 Идегәй морза айгырыдай
 Азный микән?–
 Азулы куз!–
 Кайтавазда:
 До-лоло-лой!
 Сапожника...

¹Камка ерту – Алтын Урда татарларының туй йоласы: затлы ефәкне, бүлгәләп, кунакларга өләшү.

² Бөек кенәз – Мәскәү белән Владимир кенәзе Василий I.

Иске кисекбаш

– Барын, сиңа ни кылдым?
 Берең ике булмасын!
 Йортың-караң калмасын!
 Ханнан ханны мин ектым,
 Хан булып, син дә калмассың! –
 Сөт урынына кан койдың.
 Идегәй башы аны әйтеп,
 Көнгә табан әйләнде,
 Әйләнгәндә янә әйтте:
 – Алдагы көн агырға!¹
 Без барабыз, ул килмәс!..
 «Идегәй» дастаны

Казанда ул!
 Яңа гасыр башы. –
 Ич тә бетми Казан астында ут.
 Сүрәнләнә калса,
 Кисаугачлар
 Дөнья бутый башлый
 Шундук!

Казанда ул.
 Кайный гасыр башы!
 Ич кирәкми утын ватарга, –
 Бәйрәм ясаттырып,
 Мөмкин хәтта
 Казанны
 утсыз да
 кайнатырга!..

Казанда ул.
 Ташый гасыр башы!
 Татар башы сыман
 Такыр башы...

Туртасы да аның
 Исәптәдер:
 Юмартланып, Мәскәү
 Кисәткәндер:
 «...Исни алган кадәр
 иснәргә бер
 мөмкин хәтта
 Сөз яулаган Мөстәкыйльлектә!...»

Өреләрне Мәскәү жыеп торыр.
 Кыска Казан асты кисаугачы –
 Шаһгалиләр,
 Хуплап, жыен корыр.
 Яңа эмәл
 Этмәлләшергә –
 Оптимальләшергә кирәк, имеш,
 Бетергәнче,
 Юк иткәнче...
 Минимальләшергә!

Мәскәү сала, учлап, канәферен...
 Уңай гамәлеңнең
 Кылган берен
 Кире кагып тора гелән генә:
 «...Татар теле –
 Патша сые бит ул
 Кириллица белән генә!...»

Империядә –
 Пешекче холкы:
 Милли азчылык ни,
 Казчылык ни аңа... –
 Тере килеш мамыкны йолкы!
 Тере килеш халыкны йолкы!
 Шагыйрьләре аның
 Шырпы-шырпы... –
 Пешеклә дә йолкы!
 Пешеклә дә йолкы!

Казанда ул.
Яңа гасыр башы.
Татарныкы сыман такыр башы.

Кырылган баш, имеш,
Ул –
Өтелгән! –
Калмады төк
Мөстәкыйльлегеннән...

Бер өтелгән
Күпне өмет итмәс... –

Казан асышкан
Хан дәвереннән:
Кайнар халык! –
Кайнар холык кана!
Бурыч сеңгән! –
Борыч сеңгән канга! –
Берсәк...
Җилдерәлсәк!
Тамак ялы...² –
Җәбәленең кырык картасы да...
TARTAR картасына!³
Өверелә.

¹ «Алдагы көн агырга» – дастан табышмагы. Агыр – ике мәгънәгә ия. 1983 ел көзендә: «Йә, Нәкый ага, татарның киләчәге кемгә кала? Агыр – олы түрәләргәме? Әгер – бурзай этләргәме?» – дип сорадым. «Эзәрлекләүчеләргә!» – дип елмайды мәшһүр шагыйрь, галим...

² Тамак ялы – ялланган гаскәрне туендыру өчен вакытлыча бирелгән жирләр.

³ Тартар картасы – Алман сәяхәтчеләренең борынгы харитасында Татар иле – Тартария Үзәк Евразияне биләп тора.

Жидесу

Миркасыйм Госманов рухына дога

Ак утауның¹ түрөндә,
Яулыгын кыя салып,
Күргәннең исен алып,
Хур кызыдай утырган
Сыдуны күрдә Идегәй.
Алтын башлы чаң кубыз
Кыз кулында чыңгыйдыр;
Кыл кубызын чыңгытып,
Елый биреп җырлыйдыр:
– Ак беләкле кыз булдым,
Ак беләгем каерылып,
Бер гавергә кол булдым.

«Идегәй» дастаны

Кыл кубыздай чыңгый йөрәк:
Ханбикәне эзләп чыгу кирәк!
Ханбикәнең чулпы чыңы кирәк:
Хан-дәүләтең искә төшмәс,
Төшсә дә,

инде

килешмәс... –

Ефәк юлының да чыны кирәк! –
Учка төшкән алтын-көмешләрдә
Ханбикәнең
Чулпы чыңы кирәк...

Кыл кубыздай чыңгый йөрәк:
Ыргый поезд!
Шаһгалиләп салган
Сакма эзе буйлап.
«Дәште Кыпчак!
Син дә сатма безне!» –
Ханбикәнең чулпы чыңын танып,

Укага!

Ташлана!

Сакма эзе...

Ханбикә телендә пристань ялвара. –
Елатма:
«Елатма! – ди, –
Е-лат-ма-а...»
Казаннан Касыймга борылган ярларда
Барлык күнчек!²

Итәген

чылаткан...

Кыл кубыздай чыңгый йөрәк!
Ханбикәнең чулпы чыңы кирәк...
Хан-дәүләтләр искә төшмәс,
Төшсә дә,
инде

килешмәс... –

Иделнең саф сулы чагы кирәк! –
Казан ярларына ягылганда,
Ханбикәнең
Чулпы чыңы кирәк...
Ханбикәне эзләп чыгу кирәк!

Жидесуда³
Сагыш тукталышы... –
Горур кызын көтә Сары Шаган.
Жан да саргаймасы?
Поезд түгел,
Вакыт монда үзе
Шып туктаган!..

Өркәч-өркәч
Калкулыклар монда... –
Коммы күмгән
Кәрван дөяләрен?
Кушчылары⁴ инде әйдәмиләр:
Кайтып життек өйгә, диләр...
Йокла, жыллар искән көйгә, диләр...
Йокла, комнар күчкән көйгә, диләр...
«Жир астында тезелде ку сөякләр!...»⁵ –
Дияләрме?!.
«Ай-һайлаучы ком»⁶ барханын
Өркәчләрдә мең ел тоткан
Бөек Ефәк юлы дөяләре...

Кыл кубыздай чыңгый йөрәк:
Ханбикәне эзләп чыгу кирәк!
Ханбикәнең чулпы чыңы кирәк...
Хан-дәүләтләр искә төшмәс,
Төшсә дә,
инде

килешмәс... –
Ефәк юлының ул чыны кирәк!
Сары Чаган яфрак койган чакта,
Ханбикәнең
Чулпы чыңы кирәк...

Кыл кубыздай чыңгый йөрәк:
Поезд жылган Бөек Ефәк юлын
Бәйләп куйганнармы?
төйнәп-төйнәп... –
«Стопкран»га баса!
Кол тәкъдире
баса

асылыңны... –
Беркая да китә алмый ил-күч,
Чолыгында кала асылынып.
Китә алмый,
Көтә генә ала:
Өмет кенә итә, өмет бары.

Семафорлар яна! –
Сөен Бикә янган
Янгыннарның очкыннары...

Семафорлар янар,
Узганнарың
Каршы поезд булып, килми торып:
Сәгать түгел,
Гасырларга соңлый!
Вагоннары
өзелеп
калган
тарих...

Офыкларга китә атлар.
Рәшә...
«Кылган буге малай, качты атың!» –
Без көләбез,
Ә егылган малай
Тел күрсәтеп кала,
Ташлар атып.

...Тәрәздән бага Дәште Кыпчак.
Баялычка
Төргән
Такыр башын.
Ярты вагон куба йокысыннан:
«Кая минем атым?!» –
дип саташып...

Без китәбез.
Офыкларда – рәшә!
Без китәбез!
Дәште Кыпчакмы ул?! Дәшә:
«Таш атачак сезгә!
Үкенечем... –
Аттан егылып калган
Үткән өчен!»
Кыл кубыздай чыңгый йөрәк –
Яулыккаен кыя салган
Ханбикәнең чыны кирәк:
Яулап алган!
Чулпы чыңы кирәк... –
Ханбикәне эзләп чыгу кирәк!

Тозлы балык сата дала кызы.
Ком ирендә көя...
Су!
Су сорыйм! –
Кое суларының тын шәүләсе
Бөек ат күзгә йокымсырый.

Алатаудан төшә кар сулары,
Чаң кубызда чыңгу көйли-көйли:

Үзәннәрдә бии Элә суы,⁷
 Бии, дала тозын или-или! –
 Жидесуны иңләп килә!
 Дала тозын иләп килә!
 Алатауның асау суын,
 Ипләп кенә, ипләп килә
 Тозлавыкта үскән кылганнарга!

Озак жилгән атта дала кызы... –
 Яланаякларын кылган ярган.
 Күңелендә әллә кинә бармы:
 Сусатырга килгән юлчыларны
 Тозлавыкта үскән кылганнарга!

Су сатарга монда жилмәгән ул,
 Сусатырга килгән,
 Су-са-тыр-га!
 Ул –
 үзән түгел,
 Үз сүзлә гүзәл! –
 Жөясә ни⁸ йөз чакрым су ташуның:
 Айдалага
 Балхаш кадәр Балхаш! –
 Бал кашыгы бары,
 Бер йотымлык бал кашыгы!

– Коктал⁹ алың! Сазан алың!
 – Алың! Кылганда ысланганын!..

Кылган шавын
 Саклый кемнең каны?
 Ә мин яңгырларны тыңлап үстем... –
 Тик бер тәлгәш...
 Яңгыр!
 Бирче, жаным.
 Бармы толымында...
 Яңгыр шавы?!.

...Ишетми дә.
 Бакыр беләгенә балык өйгән.
 Кыстый мине, кыстый дала кызы.
 Балык алдым – абау!
 Кулы икән!
 Ирекседән, куллар күрештеләр.
 Ирекседән күреште күз...
 Кисәк!
 Киермәле сонай!¹⁰
 Тойдым кулда,–
 Уң учымны
 жәя жебе кисә!

Карлыгачтай кузлы,¹¹
 Кыйгач күзләр! –

Яурын башак¹²
 уклар оча,
 зеңләп:

Хәтер төпкеленә төбәлгәннәр
 Алыска сирпелгән
 Сәрпи¹³ күзләр! –
 Миннән ерагая...
 Оран эзләп?! Ыру эзләп?!
 Шәжәрәле Коръән эзләп?!.¹⁴

Сер-елмаю белән кайта кире,
 Әллә табалмыйча,
 Әллә табып:
 Дулкын дип белдеме эзләремне? –
 Комга
 Ыргып төште!
 Барлык!

Балык!
 Кыл кубыздай чыңгый йөрәк:
 Ханбикәнәң
 Яулыкларын
 Кыя салган чагы кирәк...
 Ярлыкаган!..
 Чулпы чыңы кирәк... –
 Кыл кубыздай чыңгый йөрәк!

Хан-дәүләтләр... Искә төшмәс,
 Төшсә дә,
 инде

килешмәс... –
 Ефәк юлының да чыны кирәк:
 Курганда тал¹⁵
 Тәңкә яфрак яра! –
 Ханбикәнәң
 Чулпы чыңы кирәк...
 Кыл кубыздай чыңгый йөрәк!
 Без китәбез.
 Офыкларда – рәшә!
 Без китәбез!
 Дәште Кыпчакмы ул?! Дәшә:
 «Таш атачак сезгә!
 Үтәмешем!..¹⁶ –
 Аттан егылып калган
 Үткән өчен!»

Тозлы балык сата дала кызы.
 Ком ирендә көя...
 Су!
 Су сорыйм! –
 Кое суларының
 Тын шәүләсе
 Боек ат күзендә йокымсырый...

¹ Ак утау – күп гөмбәзле зур тирмә.

² Күнчек – килен-киленчәк.

³ Жидесу – Үзәк Азиядә, жиде зур күл: Эссекул, Балхаш, Зәйсән, Сасыкул, Алакүл, Әби-нур, Сәйрәм-нур күлләренә коючы дистәләгән елга-инешләренә мул тугайларын биләгән борынгы төбәк, төрки халыкларның уртак бишеге, Бөек Ефәк юлының – Кытай капкасы.

⁴ Кушчы – кәрван хезмәтендәге кол.

⁵ «Жир астында тезелде ку сөякләр!» – Дәрдемәндкә тәкълид.

⁶ «Ай-һайлаучы ком» – (Айгайкум) дөньяның жиде могжизасына кертелгән, меңәр ел урыныннан купмаучы, әле көйләп, дога укучы, көннәр бик коры торганда, орган тавышлары чыгарып, нәгърә оруды тозлы ком барханы.

⁷ Элә суы – Кытайда башланып, Жидесу аркылы узып, Балхаш күленә коючы елга.

⁸ Жөясе ни – ни мәгънә.

⁹ Коктал – (күктал) баялыч күмерендә кыздырылган акбалык, Жидесу халкының кунак сые.

¹⁰ Сонай – жәянен бер төре.

¹¹ Карлыгачтай куз – ук сабагына юнәлешне дәрәс бирү өчен куелган жәпле койрык.

¹² Яурын башак – яуда кулланыла торган ук башы: тисә үтерми калмый, кан күп аксын өчен улагы бар.

¹³ Сәрпи – ерактан алучы ук.

¹⁴ Шәжәрәле Коръән – буыннан-буынга тапшырыла торган изге китапка укымышлы татарлар жиде буын бабасы теркәлгән кәгазьне – нәсел-ыру шәжәрәсен кыстырып куярга онытмаган.

¹⁵ Курганда тал – Жидесу төбәгенә үзәге; Ефәк юлының Кытай капкасы, сәүдәгәр татарлар борынгыдан күпләп яшәгән Талды-Курган каласы.

¹⁶ Үтәмеш – Үтәмешгәрәй (1546-1566) – Казан ханы. 1551 елда әнисе Сөен Бикә ханбикә белән Мәскәүгә әманәткә – әсирлектә озатыла.

Кайтаваз

ТАРИХ БЕР ГЕНӘ БУЛА

Эльмира Шәрифуллинаның «Оран» поэмасы («Казан утлары», №4, 2020) сугыш һәм сугыштан соңгы чорны бөтен тулылыгы белән тасвирлаган әсәр.

Автор яуны да үз башыннан кичергән кебек, ачык чагылдыра. Мәсәлән, Днепрны кичү. Дошман елганың арьягында ныгып урнашкан. Күпер юк. Безнекеләр кечкенә саллар ясап жайлаша, тик немец снайперлары аларны кыра гына. Днепр суы кызыл төскә керә. Күпләр һәлак була, яралана. Шуларның берсе – поэма герое Нигъмәтулла.

Нигъмәтулла кайтуга өй-каралты тузган. Хәтта түбә япкан саламны да мичкә якканнар. Бик күпләр икешәр-өчәр гаилә бергә кушылып, кыш чыгалар.

Безнең күрше Иректаң авылында колхоз рәисе аксак Хафиз Кәлимуллин, Баланлы авылында Фатих Хафизов булдылар. Фатих абый иске-москыдан сепарат жыеп, авыл халкын катыклы итте. Сөт өсте исә – фронтка! Яраланып кайтканнарны, ярасы төзәлгәч, тагын фронтка алалар. Бу чорны – «аксак житәкчеләр чоры» дисәң дә була. Бу – чынбарлык. Нигъмәтулла кебекләр колхоз рәисе булып, көнне төнгә ялгап, мөмкин булганны да, мөмкин булмаганны да эшләделәр. Арык атлар, тузган сбруйлар белән иген чәчеп, илне ипиле иттеләр. Ул вакыттагы райком бюроларында секретарь белән бергә өстәл янында НКВД житәкчесе дә утыра, ә ишек катында – ике милиционер. Әз генә гаеп тапсалар да, колхоз рәисен төрмәгә алып китәргә әзерләр. Әнә шундый шартларда да бирешмәде Нигъмәтулла кебекләр. Автор шуларны язган. Төгәл язган!

Мин сугыш башланганда, мәктәпкә кергән, бу чорны үз башымнан кичергән кеше буларак, тарихи вакыйгаларны дәрәс сурәтләгәнә өчен Эльмира Шәрифуллинага рәхмәт әйтәм! Яшерәсе юк, бик күпләр тарихны белми яки белеп тә тискәрәгә борып язалар. Ә тарих нәкъ Эльмира Шәрифуллина язганча, бер генә төрле була ала.

Зөфәр ДӘУЛӘТШИН.

Тукай районы, Иске Абдул авылы.

«Аһ, туган каумем газиз!» әдәби конкурсы

Айзирәк Гәрәева-Акчура

ИСТАНБУЛ МАЛАЕ

ПОВЕСТЬ

Истанбул татарларына багышлыйм

Беренче инкыйлаб

Хәрбиләр радиодан барган тапшыруны өзеп, оран салды: «Сөекле Ватандашлар! Бүген Төркия хәрби көчләре, демократиябезнең кризиска төшүе сәбәпле һәм соңгы вакытлардагы аяныч хәлләргә бәйле рәвештә, кардәшләр гаугасына майдан бирмәү максатыннан мәмләкәт идарәсен үз кулларына алды. Бу көннәрдә урамга чыгып йөрүләр тыела...»

Бәбиләр вакытына санаулы гына көннәр калып барган яшә ана радио хәбәрән ишетеп, әллә үзен, әллә туасы баласын тынычландырырга ашыкты: «Ишеттеңме, урамга чыгарга ярамый! Сабыр!»

Карында тыпырчынган һәм озакламый дөньяга аваз салырга жыенган сабийга кем фәрман бирә алсын?! Ни хәрбиләр, ни газиз әнисе...

1960 елның 27 май көнөндә яңгыраган белдерү аша илдә яз дәвамында студентлар, хәрбиләр, зыялылар, житәкчеләр, байлар һәм башкалар арасында барган тартышның хәрбиләр жинүе белән тәмамлануы мәгълүм булды.

Дәүләтнең гаугалы көннәрендә гадәттән тыш хәл игълан ителеп, урамда йөрү тыелды. Миллионнан артык кеше яшәгән Истанбул тынып калды, халык күп йөри торган мәйданнарда танклар керде. Алар тарихи мәчетләр, борынгы корылма-диварлар фонында көннәргә шомлы иткән гайрә көч булып тоела иде.

Алтымышынчы еллар башына Төркия дәүләтенә партияләргә бәйле эчке сәясәткә катлауланды, шулай ук мөһажир татарлар арасындагы вазгыять төрле төсмер алды. Иң әүвәлге үзгәрешләр элеккеге мөһажирләр арасында күзәтелде: чит җирдә авыллар корып яшәгән татарларның өченче буыны акрынлап, шәһәрләргә тартыла башлады. Эш эзләп, бәхет сынап, башта Искешәһәр, Конья кебек кечерәк шәһәрләргә жирләштеләр, аннары Истанбулны үз иттеләр. Югыйсә заманында Казан, Оренбург,

Самара, Пермь, Сарытау һәм башка тарафлардан килгән бабалары дымлы Истанбулда калуны хуп күрмичә, Төркиянең эчке биләмәләренә кичкәннәр, диңгез ярларыннан ераккарак киткәннәр. Тигез жирләр тапканнар, шунда мең газап белән булса да, янә тамыр жибәргәннәр, авыллар корганнар. Менә шул тигез, таштан гына торган кырларны эшкәртеп, басулар иккән кырыс татар картлары фани дөнья мәшәкәтләрәннән арынып, берәм-берәм бакыйлыкка күчкәндә, әйтерсең, аларның горбәт ачысын башыннан ахырына кадәр татыганның житмәгән, оныклары ил эчендә горбәт чигә башлады. Телләрендә исә һаман бер сүз: «Көйдә¹ картлар сөйләнәләр иде, Нужа бабай йөртә, Нужа бабай өйрәтә... Дөрөс икән...» Алар жир кишәрлекләрен – тарла, авылы – көй, аерымы кеше ихатасын «авыл» дип үскән буын иде. Ихаталары зурдан, үзе авыл кадәр диярлек, тамак туйдырырлык жирләре житәрлек, тик аңа карап кына, көн-күрмешләре рәхәткә күмелмәде. Иҗтимагый бер сәбәп: яхшырак тормышта яшәргә теләгән яшьләрне шәһәрдә сәнәгать кору мөмкинлегенә жирдән суырды. Табигый бер канун: нәсел үрчәсә – читкә жәелә.

Башка агым татар мөһажирләре – Русиядән инкыйлаб вакытында кытай-чиннар тарафына чыгып киткәннәр кырыгынчы елларда Кореядан, Кытайдан, Япониядән Төркиягә килеп жирләштеләр. Күбесе Истанбулда тукталды, берникадәр вакыттан соң, Анкарага күченделәр. Тора-бара бер өлеше Америкага ук китте. Менә шул рәвешле бу татарларның да илдән-илгә, шәһәрдән-шәһәргә горбәтләре давам итте.

Инде 50 нче еллар башында Төркиягә Икенче Бөек Ватан сугышы вакытында Германиядә эсир хәлендә калучылар күчкәндә, боларның туган жирләренә әйләнеп кайта алмавына башта сугыш, аннары Сталин сәбәп иде.

Шушы рәвешле төрле тарафлардан килгән һәм төрле тарафларга күз аткан татарларның юллары еш кына Византия һәм Госманлы империясә башкаласы булган, һәр урамы, һәр тыкрыгы диярлек гажәп риваятьләр белән каршы алган шанлы Истанбулда кисеште.

...һәм менә шул Төркиядә күпләр килчәкләре өчен каты борчылган, Истанбулда яшәүчеләр тәрәзәдән башын тыгып карарга да курыккан көннәрдә, беренче сабыйларының тууын көткән Хөсәен һәм Сәрвиназ мәгърур Сөләймания мәчете каршындагы бала табу йортына юл тотты.

Йөзем куаклары, инжир агачларына төренгән өчәр катлы бакчалы агач йортлар арасыннан узган бормалы, тар юлларда гасырлар шомарткан чуар ташлар кояшта кызына, еракта дулкыннарын ярга бәрәп шаярган Алтын мөгез бугазы күренә. Фирүзә төсәндәге диңгезнең ап-ак күбекләре ярга коела. Истанбулдагы һәркемгә билгеле жиде калкулыкның берсе өстенә салынган, төзегәндә үк, «мәңгелеккә» дигән саллы сүз белән корылган Сөләймания җәмигы якында гына кебек. Кебек кенә шул, әле урам арты урам үтеп, шактый юл үтәсе. Урам саен диярлек хәрбиләр юл бүлә. Янәсе, нишләп йөрисез, кая барасыз...

Бала табу йортына мең газап белән барып життеләр. Берничә көннән соң, юлларында очраган, шикләнеп туктаткан хәрбиләргә «төенчек»ләрен күрсәтә-күрсәтә вакытлыча яшәп торган өйләренә ашыктылар.

Әтисенә охшаган кара чәчле, бодай тәнле, тулып торган яңаклы

¹Көй – төрекчәдән: авыл.

Истанбул малае менә шулай беренче хәрбиләр инкыйлабы көннәрендә дөньяга килде, балага азан белән төрөкләрдәгечә ике исем куштылар, документка исә этисе берсен генә яздырды. Шуңа күрә һәркем баланы бары тик бер исемле малай буларак белде.

Дөнья ялгыз, сынавы мең төрле. Авырлыктар, мәшәкәтләр йогынты ясадымы, тынгысызлык тәэсир иттеме, Сәрвиназга яңа борчу килде – сөтө төшмәде. Сабый ач калды. Ярый әле, сөт әнкәсе тиз табылды. Күршеләре, татар апае Хәйрия – ике бала анасы, рәхмәт яусын, Кара малай дип сөя-сөя имезде.

Азан белән кушылган икенче исемен ни әнисе, ни этисе, ни башкасы телгә алмагач, Мәхмәт үзенәң бүтән исеме барлыгын белмичә үстө. Аның урынына сөт әнисеннән башланган «Кара малай» дигәнгә ияләште. Төрөкләр дә анар еш кына «Кара оглан» дип дөштөләр.

Бер эт бер тире өстерәмәсме?!

Төркиядә бабалары салган татар авылы һөектән беренчеләрдән булып чыгып киткән авылдаш егетләр Хөсәен, Сәлахетдин, Шаһбан, Рәфыйк башта бер бүлмәдә яшәделәр. Тора-бара кем гаилә корды, кем алар артыннан шәһәргә аяк баскан бүтән авылдашлары янына күчтө...

Ташхан базарында Икенче Бөтөндөнья сугышыннан соң Төркиягә килеп урнашкан Кәбир Канбир ательесында эшләделәр. Кәбир әфәндегә авылныкылар мөкиббән иде, чөнки ул ел саен жәйләрен кайтыр, гармунын алып, урамга чыгар. Һәркемнең күңелен күрер, һәркемгә ярдәм итәргә эзәр торыр. Эшлекле, акыллы, миһербанлы Кәбир абыйлары авыл яшьләрен эшлө генә түгел, истанбуллы иттө.

Хөсәен монда килгәнчө Искешәһәрдә үзәнә эш табуын тапкан иде. Шикәр заводы 2-3 айга эшчеләр жыйды. Әгәр шунда үзәнчө яхшы яктан күрсәтөп өлгөрсән, даими эшкә калдыралар, диләр. Хөсәен озын, чандыр буйлы, каты куллы, тырыш авыл малае, авырлыктан куркып тормады, жиң сызганып эшли башлады. Әмма... Иптәшләреннән генә уңмады. Беркөнне гел янында бәйләнергә сәбәп юллап йөргән Искешәһәр малае аны чыгырыннан чыгарды. Хөсәеннең лимон ачысына түзә алмаганын, хәтта башкалар ашаганда, йөзөн жыерып китеп барганын күрөп алган. Эшлөп торган Хөсәен каршына килеп утырды, авызын тутырып, көлө-көлө, лимон ашый башлады.

– Күрәсеңме, нинди тәмле! Әчө! Сулы!

Бу күренеш Хөсәеннең тешенә генә тиөп калмады, жөн ачуын чыгарды. Юри мыскыл итөп утыра! Шулай да башта түздө, тешөн кысып, карамаска тырышып, эшен дөвам иттердө. Ләкин хөзмәттөшенөң туктарга һич уө юк иде, һаман үзәнә игътибар иттерөргә тырышты.

– Мә, ал, сиңа да бирәм! Әйдә, син дә аша! Лимон ашый алмыйсыңмы?! Көшө көлдөрмә!

Башка түзәрлөгө калмады, Хөсәен авызына лимон тутырган ирнө бар көчөнә этөп жибәрдө.

– Бар әлө кит! Лимоныңны башка урында аша!

Төгөсөнә шул житә калды, тәки чыгырдан чыгардым дип куангандай,

авызындагы лимонун чэйни-чэйни, йөзенә үк терәлеп басты. Бу инде кызган майга су сипкән төсле итте, гөлт итеп ут капкан кебек тавыш купты. Хөсәенне шул ук көнне эштән чыгардылар.

Истанбулга алып килгән Кәбир абыйлары яшьләргә үзенң ательесында гаскәриләр өчен күзлекләр ясатты. Хужа кеше һәр күзлеккә бая куйды. Бер җилем күзлек өлгесе мичтә 5-6 минут пешкәнне истә тотканда, көнгә күзлек ясау саны да, алачак акча күләме дә билгеле. Барысы разый кебек, эш булсын, азмы-күпме акчасы килеп торсын... Бары тик Хөсәеннең бертуган энесе Рәфыйкны гына бу шартлар канәгатьләндермәде. Күңеленнән исәп-хисап ясагач, күзлекләрне вакытыннан алдарак мичтән ала башлады. Ясалган күзлекләр саны артты, димәк, акчаны күбрәк алачак! Тик күзлекләр аны төп башына утыртты, кызуда азрак тотсаң да, алар тыштан пешкән, эзер булган төсле күренә. Ләкин эче пешеп житми, шундыйлар бераз вакыт узуга агара башлый. Җилем эшендә һич тәҗрибәсе булмаган Рәфыйк моны каян белсен?!

Акча күбрәк эшлисе килеп, хужага шактый зыян салды. Әлбәттә, Кәбир абый ак күзлекләрне күрүгә аны эштән чыгарды. Ярдемгә абыйсы Хөсәен килде, энесенең Искешәһәрдә зәрканчылар янында әйбәт кенә эшләгәне исенә төште. Аны Капалы чаршы дип йөртелгән борынгы ябулы базардагы татар зәрканчысы белән таныштырды. Рәфыйк үз елгасына элэккән балык төсле яхшы гына йөзеп китте...

Шулай акрын гына үз тормышларын үзләре тартып, истанбуллыга әйләнеп барганда, Шаһбан авылдан хат алганын әйтте. Авылда үги ана янында яшәп калган сеңлесе Сәрвиназдан. Кыз шәһәргә килергә тели икән. Иң авыр жөмләсен Хөсәенгә кат-кат укыды: «Әти һәм үги ана таягыннан котылган булырмын, сезгә ашарга пешереп торырмын...»

Хөсәен туган нигезендә җәфа чиккән, кыйналган кызны бик кызганды. Һәм үзенә инде күптәннән өйләнергә кирәклеген уйлап, дустына:

– Ачуланмасаң, мин синең сеңлең өйләнер идем. Әгәр каршы килмәсәң, аны этиеннән сорар идем, – диде. Өйләнә-нитә калса, Истанбулдагы эшен ташларга, янадан Искешәһәргә кайтырга туры килерме, кем белер... Ярый, күз күрер...

Шаһбанга кардәшен коткару гына кирәк, шатланып, җилкәсеннән кочты.

– Риза! Бик яхшы! Синнән әйбәт кешене таба алмас! Мин әтигә үзем язармын, син үз этиеңә яз. Алар дуслар, бергә урманга утын эзерләргә йөргәннәр, эти каршы килмәс. Болай ул һәр кешедән гаеп эзләп тора, Сәрвиназны бирмәскә сәбәп таба. Әй, аңламассың авылдагы картларны!

Хат килгәч, самавырчы, шигыр чыгарырга оста Йосыф чордашыннан кыз сорап барды. Мичче, холыксыз Хәниф бик каты торып маташты, тузынды, котырынды. Ике кашыгы юк хәерчегә кыз бирәләрмени?! Шулай да башка туганнары басымы беләнме, әллә егетнең эшләп йөргән белгәнгә күрә, ахырдан ризалашты. Ике оста кул кысышты. Хәниф кызын район үзәге Чифтәлегә барып, үзе яздырды. Аннары өйлелек² кәгазен Сәрвиназга алып кайтып тоттырды. «Сине кияүгә бирдем. Йосыф малаена», – диде. Кызыннан ни ризалык, ни фикер сорасын... Егет үзе дә авылга кайтып җитте. Хәзрәт никах укыганнан соң, яшь пар Искешәһәргә чыгып китте. Чөнки егетнең әтисе икенче хатыны белән монда тора иде.

² Өйлелек – (төрөкчәдән) ЗАГС кәгазе, өйләнешү, гаилә кору турында таныклык. Өйлелек – гаилә кору була.

Чынлыкта эшчэн, тэртипле, сабыр Сэрвиназның абыйсына зар елап, хат язуы бераз шиклэндерэ иде. Бер мосафир килгэндэ, чэй ясап чыгаргач, жиң очы бераз күтэрелгән өчен яңагына тондырган атасыннан курыкмыйча, хатны кемгә бирсен? Ишегалдыннан ары чыгалмаган кыз хатны язган очракта ничек Истанбулга юлласын? Хатны кызының мөшкел хәлен күргән, ярдәм итэргә теләгән башка берәү уйлап чыгарганмы? Бәлки, мәрхүм әнисенең Искешәһәрдә яшәүче кардәшләредер?! Өйдә жәберләүләргә түзгән, һәрвакыт ярдәм итэргә торган, кечерәк буйлы, жор телле, ачык йөзле, зәңгәр күзле кызны якын итәләр. Бик яшьли әнисез калганы өчен кызганалар. Хәнифкә кызын һәм башка балаларын да жәберләгәнгә бик кыззалар. Ә бәлки, абыйсы Шаһбан үзе язгандыр?! Бүлмәдәше Хөсәеннең мәрхәмәтле күңеленә өмет баглап. Хат язылу сәре урталыкта калды. Алга таба кызга яманлык кылудан курыктылармы, хат язу тарихын бер тараф та күпертмәде, сөйләмәде. Хәниф карт кызын биргәч, анысы мөһимме?!

Хөсәен Истанбулдагы эшеннән аерылып кайтканга күрә, берара Искешәһәрдә яшәп алдылар. Киленне авылдан үги әни озатса, монда үги каенана каршы алды.

Хөсәен атасыннан, чынын әйткәндә, шактый шүрли иде. Авылдан килгән элеккегә каты тәрбия канга сеңгән. Урамнан өлкән кеше узганны күрсәң, берүк алдына чыга күрмә! Өлкәннәр сөйләшкәндә, теленә тешләп утыр!

Әлбәттә, үз тормышларын корып жибәергә тәвәккәллек кирәк иде. Тик ата кешегә сүз катырга куркыта... Китәбез, дисә, рәнжерме? Китмисез, дисә, ни кылырлар? Барыбер ташлап чыгып китәләрме?! Сэрвиназның түземлеге бетеп килә, иренәң су капкандай авыз йомып, икеләнеп йөрүе белән һич килешми. Чөнки белә, икесенең дә Истанбулга кабат китәселәре, шунда үз көннәрен күрәп карыйсылары килә. Искешәһәрдә эш тә юк, ичмасам. Яшь ир шулай атасы белән сөйләшергә кыймый йөрдә, килең батырлыгын жыйды. Иреннән бигрәк, үзе башлап сүз кузгатса яхшырактыр, ни дисәң дә, бабай яшь килеңгә ул кадәр каты бәрелмәс. Бәрелсә, дөнья жимерелмәс. Ниһаять, китәргә теләүләрен әйтеп салды. Шул вакытта Сэрвиназ жор телле, үткен күзле каенатасыннан гомер буена онытылмаслык саллы гыйбарә ишетте: «Бер эт бер тире өстерәмәсме?!» Бу кырыс жөмлә үз көнегезне үзегез күрегез дигәнне аңлата иде. Ата кешенең читкә – Истанбулга чыгып китәргә жыенган балаларына биргән фатихасы да шул булды.

Истанбулга килгәч, яшь гаилә икенче бер авылдашлары белән бергә тарихи Фатих мәчете каршында Катанов китапханәсе тирәсендәгә ике катлы өйне арендага тотып яши башлады. Гаилә башлыклары Хөсәен белән Өлкәрнең эшләгән урыннары бер жирдә – Ташханда тимерчеләр өчен калай күзлекләр ясыйлар. Чит илдә ата-бабалары корган авылдан Истанбулга беренчеләрдән чыгып киткән яшьләр бит алар, алтын сарай эзерләп көтеп торганнармы әллә?... Әле шул өй өчен түләп бара алсалар, бик яхшы. Болай да тартып-сузып барган тормышка шом, билгесезлек алып килгән инкыйлаб вакыйгасы өстәлүен әйт...

Озак та үтми, яңа борчу килеп чыкты. Күрше гаилә башка жиргә күченергә карар иткән. Ә яшь гаиләнең өй кирасын – аренда түләвен бөтен килеш күтәргә көчләре житмәде, шуңа күрә ни чарадан бичара дигәндәй, очсызрак урынга күченделәр.

Хөсәен гаиләсен балыкчылары белән дан тоткан, төрле милләт кешеләре яши торган, Аксарай майданыннан Мәрмәр дингезенә төшә торган юлда, яр буенда урнашкан Кумкапы бистәсенә алып китте. Бистә исемен татарчалаштырып әйткәндә, ком капка. Исеменә күрә комнан ясалган капкасы юк-югын, ә менә әрмәннәрнеке икәнне раслап торган әллә ничә чиркәү бар. Хөсәен бер иске йортның иң аскы катында өстәл, ятак кына сыярлык кечкенә бүлмә тапты. Шушы кысан бүлмәне жылытыр өчен күмер алырга рәтләрә житә элегә, иң мөһиме – ризыктан өзмәсен Ходай. Ризык дигәннән, энә, ярты уч май артык калса, күселәр – ач күзләр хәзер исен сизеп чабыша башлыйлар. Сәрвиназ югыйсә күпме куа үзләрен... Юк, төн житсә башларыннан, өсләреннән йөриләр.

Берникадәр вакыттан соң бу күселе мәхшәрдән арынып, хужасы әрмән гаиләсе булган бүтән йортның аскы бүлмәсенә күченде. Бу инде яшьләрнең гаилә корып, Истанбулга килгәннән соң арендага алган өченче урыны иде.

Мин лимон сатучыны сөймимен...

Тора-бара Кумкапы бистәсендә яшәүче әрмәннәр, көртләр, греклар, төрекләр янына берәм-берәм татар гаиләләре өстәлдә, чөнки Истанбулның башка жирләре белән чагыштырганда, кира³ хакы түбәнрәк. Бер татар авылыннан чыккан алты гаилә, алардан тыш Ташхандагы татарлар оештырган ательеларда эшләүче ялгызаклар шушы бистәдә вакытлыча яшәр урын тапты. Барлыгы 40ка якын татар жыелды. Үзара аралашып, татар җәмгыяте оештырган чараларда катнашып яшәделәр. Жәй көннәрендә атнаның һәр якшәмбесендә диярлек очрашалар, поездга төялеп, Көчөкчәкмәзә күле буена ял итәргә китәләр. Мәхмәт йөзәргә дә шунда өйрәнәп кайтты.

Тагын бер яраткан урыннары бар. Истанбулның Шишле районында Япония мөһажирләреннән саналган Ядкәр жизниләре яши, хатыны Мафия исемле. Шул жизни ай саен татарларны өенә жыя. Үзе фольклорчы: рәхәтләнәп бии, җырлый, башкаларны да өйрәтә. Ул арада хатыннар мәш килеп пәрәмәч, бөлеш пешерә, пилмән ясарга өлгәрә. Жизнинен исә «фирменный» ризыгы – балык көфтәсе. Япониядә яшәгәндә өйрәнгән икән, шуның белән сыйлый. Жизни өендә узган очрашулар күрешү, хәл белешү, ял итү кебек кенә тоела, алай да татарларга бер-берсен югалтмый яшәргә көч бирә иде. Милли ризык, милли көйләр ата-бабаларыннан күчкән жирсү хисенә, хәтер төпкелләренә яшеренгән сагышка дөва төсле. Ә Мәхмәт кебек аяк астында уралган бала-чагаларга исә, тәмле кош теле, пәрәмәч булсын...

Кумкапыда төрле милләт яшәгәнгә күрә бистәдәге балаларның тышкы кыяфәтләре бик нык аерылып тора иде. Үзләре бер-берсенен йөз-төс төрлеләген һич абайламады. Алай гынамы, әле кем кыз, кем малай икәнне бутаучылар бар... Алай гынамы, кайчак жыелышып, мәчеткә баралар, кайчак чиркәүгә китәләр...

Менә Мәхмәтләрнең каршы күршеләре грек малае Христос. Аның әнисе Марика исемле, «энә ясарга» ярата торган апа. Кемгә кирәк, хәзер барып житә, энә кадап кайта. Марика апа баласының кыз булганын бик тә теләгән икән. Шуңа күрә Христосның чәче кызларныкы кебек озын. Хәтта Мәхмәт һәм бистәдәге башка балалар белән фотога төшкәндә, әнисе итәк кигерде.

³Кира – төрекчәдән: аренда.

Мәхмәтнең эти-әнисе арендага тоткан өйнең икенче катында йорт хужасы – әрмән гаиләсе тора. Балалары Мәхмәттән берничә яшкә генә зур. Беркөнне өй хужасы Сыранум ханым малае Манук, кызы Галита белән Ункапаны бистәсенә барырга жыенды. Өстәвенә, өй тирәсендә уйнап йөргән Мәхмәтне үзләре белән ияртәргә теләде. Сәрвиназ каршы төшмәде, рөхсәт итте. Өйдә, йөрөп кайтсын. Чит кешеләр түгел.

Шулай итеп Сыранум ханым үз балалары белән бергә Мәхмәтне Ункапаны бистәсендәге әрмәннәр чиркәвенә алып китте. Мәхмәт чиркәүдәге чишмә янында берәз уйнап, әвэрә килгәч, бакчадагы башка малайны күрөп алды. Поп улы кечкенә, педальләре аяк белән әйләндереп йөртелә торган машинада йөрөп маташа. Янына барып, бистәдә яшәүче әрмән дусларыннан отып калган сүзләр белән эндәште. Шулай танышып киткеләр, Мәхмәт чиркәүдән кайтып киткәнче машинада йөрдө.

Кичкә таба исә яңа бәхет елмайды. Урамнарында бик тә шәп һөнәрле лимонадчы абый яши. Шуның һөнәренә кызыгып үлмәле, көн дә тәмле лимон суы – лимонад эчеп яши торгандыр!

Урамда тирләп-пешеп уйнап йөриләр иде, кул арбасын тартып кайтып барган лимонадчы абый кычкырды:

– Балалар, килегез, лимонад бирәм!

– Лимоната? Бушкамы?

– Әйе, килегез! Бөтенегезгә житә!

Сатуы бармады, лимон суы шактый калды. Иртәнгә инде ул эчеп чыгачак, барыбер сатарга яңасын ясыйсы. Ө монысын һич исраф итәсе килмәде. Балаларны күрөп алгач шатланып куйды, менә шуларга өләшсә, әрәм булмас.

Мәхмәтнең гомерендә шуның кадәр күп һәм тәмле лимон суы эчкәне юк иде! Корсагы кабарып чыкканчы эчте! Башкалар да калышмады, әлбәттә.

Өтисе эштән кайткач, кичке аш вакытында лимонадчы абыйның тәмле лимон суын әллә ничә кат мактады. Галәмәт шәп эш кылырга жыенгандай өстәде:

– Иртәгәдән башлап, көн дә урамда лимонадчы абыйның кайтканын көтеп торачакбыз!

Өтисе җавапка елмаеп, шаян җыр әйтте.

– Бак, улым, лимон суы яратсаң, менә бу җырны өйрәнергә кирәк.

Өткәй, башым бик авыртадыр,
Өйткәй, башым бик авыртадыр.
Ай, бәбкәм, ни булды,
Вай, бәбкәм, ни булды?
Лимончыга бирермен,
Лимонлап чәй эчәрсен.
Алай димимен, мин лимончыны сөймимен,
Алай димимен, мин лимончыны сөймимен.
Өткәй, башым бик авыртадыр,
Өйткәй, башым бик авыртадыр.
Ай, бәбкәм, ни булды,
Вай, бәбкәм, ни булды?
Сәүдәгәргә бирермен,
Көн дә акча санарсын.
Алай димимен, мин сәүдәгәрне сөймимен,
Алай димимен, мин сәүдәгәрне сөймимен.

Өткәй, башым бик авыртадыр,
 Өйткәй, башым бик авыртадыр.
 Ай, бәбкәм, ни булды,
 Вай, бәбкәм, ни булды?
 Бер галимгә бирермен
 Көн дә китап укырсың,
 Алай диямен, мин галимне сөямен,
 Алай диямен, мин галимне сөямен.
 Алай булса бергәләшеп,
 Киленле туйлар ясыйк.
 Алай булса бергәләшеп,
 Киленле туйлар ясыйк...

Чыннан да балалар кичләрен урамда «Лимон суы тагын сатылмасын иде», – дип теләп, өметләнеп көтеп тора башладылар. Өйтерсен, теләкләре гомергә тормышка ашмастай, лимонадчы буш савытлары тезелгән кул арбасын сөйрәп кайта да житә. Шуннан Мәхмәт әтисе өйрәткән жырның истә калган кадәрен көйләп йөри башлады:

Өткәй, башым бик авыртадыр,
 Өйткәй, башым бик авыртадыр.
 Мин лимонадчыны сөймимен,
 Мин лимонадчыны сөймимен...

Кумкапы базарында

Өй хужасының малае Манук берәз өлкәнрәк яшьтә булганга күрәдер, кайчак Мәхмәт, Христос һәм башка кечерәкләр аңар каршылык күрсәтмичә иярәп китәләр иде. Базарда үлән сатарга да шул Манук котыртты аларны.

Манук әнисе белән базарга баргач «дереоты» үләннен сатканнарын күреп кайткан. Төрөкчә укропны шулай әйтәләр, асылда «дереоты» кәлимәсе фарсыча «дере» – «таза», «тере» дигәннән һәм төрөкчә «от» – «ут, үлән» сүзеннән ясалган. Ягъни тере үлән, яңа өзәлгән үлән. Манук урам малайларын жыйды да базарда сату белән шөгыльләнәргә һәм акча эшләргә тәкъдим итте. Бик эшлекле кыяфәт чыгарып:

– Базарда дереоты сатып утыралар. Ә ул безнең бакча артында гына үсә. Өй артыннан тимер юл уза, шул тимер юл буйларында, – диде.

Мәхмәт берәз икеләнеп куйды куюын, ләкин каршы эндәшмәде. Чөнки Манукларның өе артыннан поездлар үтеп йөри, ерак барасы түгел. Ул арада малай ныграк котыртты:

– Менә шул базарда сатыла торган үлән тимер юлы тирәсендә күп! Өйдәгез, жыеп кайтабыз һәм без дә сатабыз!

Базар көнендә урам малайлары бергәләп, үлән жыйдылар. Сатар өчен жайлы булсын өчен бүлеп-бүлеп, жепләр белән бәйләделәр. Шуннан Манук, Мәхмәт, тагын 2-3 малай базарга китте.

Үлән сатучылар арасыннан урын таптылар, жир өстенә кәгазь жәеп, жыйган үләннәрен тезеп салдылар. Күп тә үтмәде, сатып алучылар туктала башлады. Кайберләре берни сорап тормый алып китәләр. Урта яшьләрдәге апа тукталды һәм нигәдер шикләнде. Үләнне сындырып кабып карады. Шунда чәрелдәп кычкырып жиберде:

– Өче! Тәмсез! Ни сатасыз? Бу дереоты түгел!

Шунда якында гына үлән сатып утырган киң жилкәле, олыгаеп барган базарчы абзый жил-жил атлап якынлашты. Күрәсен, баядан бирле читтән күзәтеп, үзенеке сатылмаганга, боларныкы сатылганга эче пошып утырган. Килә-килешкә: «Каян чыкты бу сатучы кисәкләре!» – дип кычкырды. Малайларның жирдә яткан үләннәрен аягы белән типкәләп-чәчкәләп ташлады. Житмәсә, сүгенә-сүгенә үзләрен кыйный ук башлады.

– Ишәк улы ишәк! Сатучы кисәкләре!

Манук үлән ашап караган апа кычкырганда ук шылган икән, абзыйдан аңар эләкми калды. Калганнар жилкәләреннән тотып селкегән базарчы карттан ничек ычкынырга белми аптырады. Аның өстенә тавышка жыйелганнар уратып алды. Качам, димә! Өсләренә ябырылган базарчылардан куркып елап ук жибәрделәр.

– Башка сатучыларның икмәген ашарга килдегезме, намуссызлар!

– Абый, жибәр безне, без дереоты сатабыз.

– Тәрбиясезләр! Нинди дереоты булсын бу?! Папатия!

– Без белмәдек. Манук абый дереоты, диде...

Папатия дигәне ромашка, әле уртадагы сары төймәсенә урап тезелгән ак тажлардан торган чәчәкләрен ачарга өлгермәгән иде шул, дереоты белән бутарга бик мөмкиннәр. Яфраклары, саплары укрупны бик хәтерләтә: нәзек-нәзек, чатлы-чатлы...

Базарчы абзый берәз тынычланды, кычкырудан туктады. Бая болар янында башка олырак малайны абайлаган иде шул, хәзер күренми, шуган, димәк. Манук дигәннәре шулдыр.

– Манук ияртеп алып килдеме?

– Әйе...

Абзый котларын тагын бер кат алып, каш астыннан сөзеп карады. Аннары жиргә чәчелгән папатия яфракларын аягы белән яңадан читкә тибеп жибәрде. Йомшарырга, кызганырга һич уе юк кебек! Берәздән күңеленә мәрхәмәт килде, күрәсен, усал тавышын баса төшеп, аталарча үгет-нәсихәтен бирде:

– Һәр сүзгә ышанып йөрмәгез. Акча эшләре булганда, үзегездән өлкәннәр белән киңәш итегез. Барыгыз, кайтып китегез!

Мәхмәтләр мышык-мышык килеп кайтып бара иде, ни күрсеннәр, Манук өйләре каршында урамда көтеп утыра. Елауларын оныттылар, Манукка чат ябыштылар. Ачуларын алдылар.

– Син безне алдадың!

– Дереоты дип, папатия жыйдырттың!

Кемдер базарчы картның каты кулы элэгүдән кызарган жилкәсен күрсәтте, кемдер аркасын. Малайлар арасында акырыш-бакырыш көчәйгәннән-көчәя барды. Манук аларны туктатырга тырышты.

– Мин белмәдем. Тимер юл буеннан жыеп сата...

Сүзен әйтеп бетерергә ирек бирсеннәрме!

– Үзең ташлап качтың!

– Синең аркада безгә эләкте!

Кыйнарга ук жөрйәт итмәсләр итүен, әмма дуслыктан ваз кичеп китеп

барачаклар. Манукны кесә төбөндәге акча коткарды. Шуларны тизрәк кесәсеннән чыгарып, алга сузды:

– Миндә сатудан кергән акча бар! Хәзер шуңа тундырма алам!

Базар вакыйгасы онытылды, әле генә дөнья бетереп талашкан малайлар өере урам тундырмачысы янына чапты.

Икенче мәртәбә Мәхмәт базардан әнисе белән елап кайтты. Сәрвиназ аны базарда сумка күтәрешер дигән уй белән ияртте. Файдасы әллә ни тимәсә дә, малай кеше, әйдә, булышырга өйрәнсен. Шулай бер кулына Мәхмәтне, икенче кулына сумкасын тотып гизде базарны. Базар тулы кеше, ерып йөрергә, яшелчәләрне сайлап алырга кирәк, кайда очсыз, кайда яңа чыккан дигәндәй. Шулай байтак кына ара узгач, балыкчы каршысына тукталды. Кулын кесәсенә тыккан иде, янчыгы юк!

– Акчам юк! Акчамны алганнар!

Сәрвиназ тетрәнеп кычкыруын дәвам итте, бөтен кесәләрен карап чыкты, сумкасын бушатты. Табалмады. Ул арада Мәхмәт өзгәләнгән әнисенә карап тормады. Янчык жиргә генә төшкәндер дип, аяк астын кармалады. Бәлки, килгән якта төшкәндер, кирегә таба китте. Шулай янчык эзләп тәмам онытылган, күтәрелеп басса – тир-як сатучылар, алучылар белән тулган. Кул арбасы өстерәгән әле тегесе килеп бәрелә, әле монысы. Ә әнисе юк! Мәхмәт базарда әнисен югалтканны аңлагач куркып кычкыра башлады:

– Әни! Әни, син кайда?! Әни! Тап мине! Әни!

Кычкыра-кычкыра тамагы карлыкты, күзләренә яшь тулды. Әнисе һаман табылмады.

Сәрвиназ да берара айнып киткәндәй булды. Малае янында гына иде бит, тирә-ягына карады – юк.

– Мәхмәт, улым...

Ләкин малай ни үзе күренмәде, ни тавышы ишетелмәде.

– Мәхмәт, улым! Кая киттең! Мәхмәт!

Әле генә акчасын урлатканга борчылган Сәрвиназ малае юкка чыгудан шаша язды. Базарны аркылыга-буйга урады. Әйбер өстенә әйбер өелгән, халык белән тулган базардан кечкенә баланы тиз генә табармын, димә!

– Мәхмәт! Мәхмәт!

Жавапка төрле тарафтан һәм жыр сүзләрен, һәм көйләрне бутап бетергән хор жырлаган төсле әллә ни кадәр тавыш ишетелде, тавышларны бер-берсеннән аерырлык түгел.

– Апа, апа, ал!

– Кил! Кил!

– Чәй!

– Әни!

– Әче борыч, татлы борыч!

– Кызыл алма!

– Әни!

Ниһаять, Сәрвиназ гөрләп торган базарда улының тавышын таныды. Чуар халыкны ерып, тавыш килгән якка таба ашыкты.

Юл буе икәүләп елап кайттылар. Мәхмәт, билгеле, югалудан куркып елады. Әнисеннән дә эләкте берәз. Ә менә әнисе нигә елый? Янчыкны югалткангадыр инде... Әни кеше хисләрен бәләкәй бала каян аңлап җиткерсен?!

Озакламый Мәхмәт тормыш сабагын әллә ничә укыткан базардан, һич уйнап туймас грек, әрмән дусларыннан, юмарт лимонадчы абыйдан гомерлеккә аерылды.

Көннәрдән бер көнне Хөсәен татарлар жәмгыятенә чираттагы очрашуында Икенче Бөтендөнья сугышыннан соң Төркиягә мөһажир булып килгән Жаббар белән танышты. Әлегә танышлык дистә елларга сузылган дуслыкка әвереләсен һичкем күзалламады. Күрәсен, шулай язылган. Башка урынга күченергә дә әлегә танышлык-дуслык этәрде. Олы малайлары Мәхмәттән соң икенче уллары, аннары кызлары туды, яшәгән урыннары тараеп китте төсле. Кунакка килеп-китеп йөргән Жаббар өч бала белән кечкенә бүлмәгә сыя алмый башлаганнарын сизеп йөргән, күрәсен. Буш торган өенә яшәргә чакырды. Әтиләре ризалашты. Беркөн өйләре каршына зәңгәр машина килеп туктады, шуңа тиз-тиз төяңделәр. Хәтта утыннарын да калдырмадылар. Аннары әйберләр арасына үзләре менеп утырды. Мәхмәт энесе һәм сеңлесе белән бергә тәрәзәгә үрелде, урамга тезелгән балачак дусларына кул болгады. Тагын бер очрашмалар, уйнамалар, лимон суы эчеп йөрмәсләр инде... Әмма Кумкапы бистәсә һич хәтерләреннән чыкмас.

Ике татар гайләсе Истанбулның тарихи үзәгендә иң якын туганнар төсле үзара ярдәмләшеп-киңәшәп, көн күрә башлады. Өйләре бары тик өч урам аша, шуңа күрә еш күрешәләр, йөрешәләр.

Татардан ярлык калыр

Әтисе: «Зур үстән, быел мәктәпкә барасың», – дигәч, йөрәгә дөп-дөп тибеп куйган иде. Аннары укол кадатмасаң, әллә нинди чыж-пыж иткән аппарат каршында ыргылаш чишенеп тормасаң, мәктәпкә кертмиләр дигән булып, докторларга йөрттеләр. Бармый калырга сәбәп юк – үпкәсә таза, прививка ясалды. Малайның гына докторларга йөргәч, кәефе ныграк кырылды, нигәдер күңеленә мәктәп дигәннәрендә укол кадатканнан куркынычрак булып дигән шик керде. Ләкин никадәр бармаска карышмасын, әтисе аны урамнан өстерәп алып барды, ягъни елата-елата, мәктәпкә илтәп куйды.

Һәм менә ул үзе генә аерылып утыра. Әйтерсәң, сайлап жыйганнар, сыйныфтагы 30 баланың 29ы бер тирә, Мәхмәт кенә башка. Тора-бара кайсыдыр аңа: «Син – япун», – диде. Икенчесе: «кытай», – дип дәште. Башкаларныкына караганда, күзләре кысыграк шул. Бәлки, шуңадыр.

Сыйныфташларының үртәүләре бер хәл, укытучыга кадәр аның үзгә икәнән сиздереп тора.

Бер көнне укытучы Фирдәвес апалары Жир шарының түгәрәк булуы хакында аңлатырга тырышты, укучылары күз алдына китерсен өчен тирә-юньнән чагыштыру эзләде. Һәм шулай тиз табуына сөенгәндәй, кычкырып жибәрде:

– Әнә, Мәхмәтнең башына карагыз. Жир шары шулай түгәрәк!

Укытучы шулай диюгә, барсы берьюлы аның башына төбәлдә. Әйтерсәң, аларның башлары шакмак. Болай да үзенә бүтәннәр кебек түгеллегә өчен эченнән иза чиккән Мәхмәтне бу чагыштыру иптәшләреннән тагын да ныграк читкә этәрде.

Икенче юлы ниндидер сорауга җавап бирә алмагач, укытучысы:

– Синең борының бәләкәй. Шуңа тын ала алмыйсың һәм башың әйбәт эшләми, – дип орышты. Шулвакыт тактага ачуыннан басыбрак язган иде, акбуры кулыннан коелып төште.

Мәхмәт мәктәптән тәмам кәефсезләнеп кайтты. Башка аяк атламас! Чөнки һәр көн мәктәпкә бара, һәр көн диярлек бүтәннәрнең үзенә карата мөнәсәбәтен аңламыйча чыгырыннан чыга. Киеренке халәттә йөрү аны тәмам арытты, укудан күңелен кайтарды. Акбур төсле таралып төшә озакламый.

Әтисе эштән кайтып керүгә түземсезләнеп, көне буге күңеленнән кабатлаган сорауларны тезде:

– Нигә мине чит күрәләр? Нигә япун, кытай диләр? Нигә минем күзем кысык? Нигә минем борыным бәләкәй?

Төкерекләре чәчрәп чыкты, үзе тирләп пеште. Тизрәк аңлат, әтисе, җавап бир, югыйсә ул мәктәпкә башка беркайчан бармаячак! Кулдан өстерәп тә алып бара алмассың!

– Нигә япун, кытай диләр? Нигә минем күзем кысык? Нигә минем борыным бәләкәй?

Хөсәен маласың маңгасна бәрәп чыккан тирен сөртеп, чәчен тузгытып, яратып алды да, тапкансың борчылыр әйбер дигәндәй, жиңел генә җавап бирде:

– Чөнки без – татарбыз.

– Татар?

– Татар. Безнең бабайлар Русия дигән илдән татар булып килгәннәр, әйеме, диген.

– Әйе. – Кара малай аптырап кына, әтисен жөпләп куйды.

– Шуңа күрә без монда яшәүчеләрдән сөйләшүбез, тышкы кыяфәтебез белән аерылып торабыз.

– Минем борын татар булганга олы түгелме? Татар булганга, күзләр башка төрлеме?

– Нәкъ шулай, улым. Син башкаларга охшамассың инде, татар булгач, әйеме, диген.

– Әйе...

Мәхмәт иртәгә мәктәпкә бараачак һәм барысына: «Мин татар!» – диячәк. Кем икәннән һәм ни өчен аерылып торганын аңлаудан күңелендә какшамас ышаныч барлыкка килде. Ул куркып-кыенсынып һәм тарсынып тормыйча, татар булганы өчен үзенең башкаларга охшамаганын әйтә башлады. Бу мәктәптәгә хәлләрне начарайтты гына. Тормыш бала күңеле төсле бер катлы түгел шул. Жиде яшьлек кенә дә түгел. Күп гасырлык һәм катлам-катлам вакыйгалардан тора.

Бу вакытларда Төркиядә «татар» кәлимәсеннән һич хушлану юк иде. Сәбәбе – тарихи вакыйгалар хакындагы мәгълүматларның халык арасында бик чуарланып таралуы. Госманлы вакытында Әмир Тимер – Аксак Тимер белән килгән гаскәриләрне «кара татарлар» дип атаганнар. Менә шулар жирле халыкны борчыганга күрә, халык хәтеренә «татарлар яулап алды» дигән рәнжү сеңеп калган. Хәтта татар китте – бәтәр килде, дигән гыйбарәне кулланалар. Ягъни, начар китте – начар килде... Тагын бер гыйбарәне исә бала-чагага кадәр белә иде. Мәхмәтне шул сүзгә әйтеп үрти башладылар:

– Татар, татар искәләдән (пристаньнан) бугатар!

Заманында авыллар корып, басу игеп яши башлаган мөһажир татарларның төрекләрне гажәпкә калдырган гамәлләре күп булган. Шуларның иң кызыгы, көз көне басуларга ат арбасына төяп, тирес чыгару һәм шуны арбадан кырга чәчеп йөрү. Жир эшенә исә китмәгән төрекләргә, күрәсәң, бу бик сәер тоелган. Ни кылганнарын, ни өчен шулай эшләгәннәрен аңламаганнар. «Татарлар нигә арбадан тирес ата?!» – дип сөйләнгәннәр. Тора-бара ул халык теленә «Татарлар искәләдән бугатар» рәвешендә килеп керә.

Ул гына житмәгән, татарларның ат ашавыннан көләләр. Нишләп Мәхмәт ат ашасын, ди! Әтисе дә ашамый, әнисе дә ашамый! Әлбәттә, Кара малай балалыгы белән шулай уйлый иде, чынлыкта исә, бабайлары яшәгән татар авылында атсыз тормыш барымы, ат ите исә ашка менә дигән...

Кабат өйгә тузынып кайтып керде, кабат әтисенә сыйныфташлары әйткәннәрен сөйләде. Бу юлы әтисеннән башка төрле җавап ишетте, тынычланды. Хәтта икенче көнне мәктәпкә тагын да батырланып барды.

– Әй, белеп торыгыз, татар булмаса, дөнья батар!

Мәхмәт шактый вакыт калкан төсле әтисе әйтеп жибергән шул җөмләне кулланды.

– Татар булмаса, дөнья батар!

Тик сыйныфташлары өйрәтеп куйгандай, яна җавап таптылар:

– Татар дөнья төсле дүнәр-дүнәр дә (әйләнер-әйләнер дә) янадан бугатар!

Мәхмәт ялгыз, бүтәннәр күп. Шуның белән көчләре тигез түгел шул. Ярый әле, әтисе бар. Бер чара тапмый калмас. Мәхмәт янә әтисенә сыйныфтагы хәлләрне аңлатып бирде. Бу юлы ул елап кайтмады, хәтта зарланып сөйләшмәде. Олыларча киңәш тотты:

– Әти, җавап табарга кирәк.

Әтисе азмы-күпме уйланып торгач:

– Татарның – барлыгы, сезгә калыр – ярлыгы! Шулай дип әйт, улым, – диде. Аннары үз-үзенә сөйләненп куйды: – Вакыты килгәч, чынлыкта татарның барлыгын, асылын өйрәнерләр әле, әйеме, дигән...

Мәхмәт әлегә сүзләренә мәктәптәгеләргә килеп әйткәч, тегеләр аптырап, телсез калды. Аннары үзара төрекчә чыш-пыш килеп киңәш тоттылар.

– Ни ди?

– Ярлык калыр, ди.

– Ярлык ни димәк?

– Яу! Нигә татарлардан ярлык кала?

– Беренче ишетүем.

– Белмим...

Чыш-пыш озакка сузылды. Чөнки ярлык сүзен моңа кадәр ишеткәннәре юк иде. Шул ук вакытта аның юк-бар сүз түгеллеген чамаладылар.

Бәлки, өйләренә кайтып сорагач, аның госманлы чорыннан мәгълүм һичшиксез үтәләргә тиешле житди «боерык», «фәрман» дигән мәгънәсен ишетү сагайткандыр? Ни булса булды, ханнарның, солтаннарның, хөкемдарларның боерык һәм фәрманын аңлаткан, төбе-тамыры «ярлыкагыл – гафу кыл»дан калыккан борынгы төрки «ярлык» сүзе телләрен тешләтте. Хәер, Мәхмәт үзе дә сыйныфташларынан читләшә төште.

Әтисенен аңлатуларыннан соң аның күнел күзләр ачылып киткәндәй тоелды. Төрөкләр, кытайлар, японнар, греклар, әрмәннәр дип йөргәндә, әллә каян гына татарлар калкып чыкты. Дөрөс, моңа кадәр өйләренә никадәр татар килде, никадәр татарларга бардылар, исе китмәде. Өлкәннәргә иярәп йөргән бала-чага өчен искитәрлек нисе бар инде, ә хәзер менә, үзен шул татар дигән милләтнең кечкенә өлеше булганын аңлады. Әтисе аерым өлеш, әнисе аерым... Авылдагылар аерым... Барысы бергә татар. Бабалары исә аның, хәтта әтисе күрмәгән суык мәмләкәттән килгәннәр икән...

Мәхмәтнең мәктәптә укый башлагач, иң зур сөенече язгарга өйрәнү булды. Һәр хәрәфне тырыша-тырыша сырлый торгач, язуы шактый алга китте.

Ураза бәйрәме якынлашып килә, һәрвакыт бәйрәмләшергә Искешәһәргә, авылга кайтып киләләр. Ләкин юл мәшәкәте-чыгымы куркыттымы, әллә әтисенен эшләре чыктымы, бу юлы Истанбулда гына калачаклар икән. Бәйрәм якынлашарак әтисе:

– Әйдә, улым, син хәзер яза беләсең, бабаңа бәйрәм тәбрик картасы жибәрик. Бу бәйрәмдә кайта алмаганны әйтеп языйк, – дип, үзе белән ияртеп, урамга алып чыкты. Почтага юл тоттылар. Почта урнашкан урамны исә тәбрик карталары – откриткалар сатучы сәүдәгәрләр баскан. Нинди генә карта сатмыйлар, ике битләргә бар, зурлары...

– Улым, үзең теләгәнне сайлап ал.

Кара малай тәбрик картасының берсен алды, кире куйды. Янә бакты. Сайлана торгач, күңеленә иң хуш килгәннен алып, әтисенә сузды. Тәбрик картасына инсанларга охшатып, матур итеп киендерелгән, елмаеп торган маймыл гаиләсе фотосы ясалган иде. Ата маймыл белән ана маймыл кочагында нәни маймыллар утыра.

Тәбрик картасын сайлагач, почтага керделәр. Мәхмәт шунда тәүге тапкыр котлама язды. «Яраткан бабаем! Бәйрәм белән тәбрик итәбез! Без бәйрәмдә Истанбулда калабыз. Мин язгарга өйрәндем.» Әлбәттә, әтисе ярдәм итте, адресны өстәтте. Анысы тәбрик картасы югалмасын өчен кирәк икән.

Бәйрәмнән соң берничә көн узды. Өйләренә почта килде. Йосыф бабай тәбрик картасы юллаган! Мәхмәт аны кулга алуға маймылларны танып алды. Икенче ягына бабасы аның язуы астына кызыл каләм белән өстәп куйган: «Тәбригегезне кире кагам. Болай тәбрикләү булырмы?! Сөз безне маймыл гаиләсенә саныссызмы әллә?!»

Мәхмәт һөнәрен бабасына күрсәтә алганга ничек горуруланып-сөенеп кайткан иде теге көнне! Ә бабасы жавапка, кара, ничек ачуланган!

– И улым, борчылма, кеше картайган саен күп мәгънә чыгарта башлый. Син бәйрәм көнне көлсеннәр дип жибәрдең картаны! Бабаңны язуың белән сөендерәсең килде!

– Әти, маймыл булу начармы?

– Кешене хайван жиренә куйган кебек, диләр. Маймылларны циркларда уйнаталар. Шунда көләләр.

Бала бабасының нигә ачуланганын барыбер аңламады.

– Мин маймылларны бик яратам, әти.

Сүзгә әнисе нокта куйды:

– Әй, Йосыф бабай син уйламаган нәрсәне уйлар да табар... Йосыф бабай ул! Тәбрик картасын алып куй, улым. Дәресеңне кара.

Аннары маймыллар исеннен чыкты. Чөнки Мәхмәт һич көтмәгәндә, бик күп нәрсәләргә оныттырачак хәлгә юлыкты. Сыйныфларында бөтенләй үзгә дөньядан ап-ак йөзлә кызчык пәйда булды. Уку елы ахырына житеп килгәндә, арнаут милләтеннән булган Албания мөһажирләре кызларын мәктәпкә укырга жибәрде. Сары чәчләр, кара күзләр, кара кашлы, ак йөзләр кызчыкны күргә Мәхмәт күңелендә бер якынлык хисен тойды. Әллә бүтән сыйныфташларына һич ошамавы, әллә курчак төслә бик матур, ягымлы күренгәнгә Мәхмәт аңар мөкиббән китте. Мөкиббән дип әйтү генә аздыр...

Аннары ак йөзләр кыздан читтә торырга туры килде, чөнки жәйгә каникул вакыты житте. Димәк, Мәхмәтне әти-әнисе туган авылларына һәм Искешәһәргә кайтарып куячаклар.

Мәхмәт Йосыф бабайның агач кашыкларын сата

Мәхмәтнең ике бабасы һәм ике үги әбисе бар: берләре авылда, икенчеләре Искешәһәрдә яши. Алардан тыш авылда да, Искешәһәрдә дә абзыйлары, түтиләр әллә никадәр.

Истанбулдан Искешәһәргә кадәр поездда яки автобуста 5-6 сәгать кайтыш. Төркиянең көнбатыш-төньяк тарафындагы Искешәһәр башка бик күп калалар кебек кулдан кулга күчеп торган борынгы кала. Жирләре римләрдән сәлжүкләргә, сәлжүкләрдән соң госманлыларга, алардан грекларга, греклардан кабат төрекләргә төшкән. XV-XVI гасырларда Госманлы империясенә нигез салучыларның эзен саклаган тарихи Сөүт жирләренә якын урнашкан һәм тау итәгендәге атлылар көчкә сыйган тар урамнардан торган жыйнак кына кала. Шәһәрнең калкулыкта урнашкан өлешенә менсәң, дүрт ягын таулар ураткан тигезлек күренә, таулардан төшкән суларны жыеп, Пурсык елгасы ага...

Искешәһәр – XIX гасыр ахырында Төркиягә аяк баскан күп татарларның язмышын хәл иткән шәһәр. Дөрәс, заманында бу кала күпкә кечерәк булып, тау итәгенә елышкан, Пурсык елгасы тигезлек жирләргә хужа булып аккан, жирле халыкка жәелеп урнашырга жай калдырмаган. Еллар узгач, елга ярлары тарая, менә шул судан бушаган биләмәләргә күчмәннәргә тәкъдим ителәр. Тау итәгендәгеләр дә акрынлап аска төшә, шәһәр шулай тигезлеккә күчә. Татарлар исә шәһәр тирәсендә калудан баш тарта. Гажәпләнәсе юк, бердән елга буенда гел сазлык дияргә була, шуңа күрә төшләрә үтерә торган эре черкиләр мыжгып тора. Болар янында туган якларында жәй көннәрендә бызылдап теңкәгә тигән, төшләрәләр кычытудан башка зыян салмаган вак озынборыннарны сагынып искә алмалы. Жирле халык «сытма» дигән, Русиядән килгәннәргә «бизгәк» – «малярия» буларак таныш йогышлы чирне тарата торган ат башы кадәрле черкиләрдән ераграк торың хәерле. Икенчедән, килгән-киткән адәмнәр белән тулы шәһәр нәселләрен йотар, юкка чыгарып, аздырып дигән уй куркыта.

Чит-ят илдә нәсел саклар өчен шәһәрдән ераграк китеп, асрым урын табып урнашу никадәр әһәмиятле икәнне аңламыйлармы әллә?! Ничек кенә аңлыйлар!

Бабаларыннан күчә килгән мул уңдырышлы, төшләрәнә кереп сагындырган газиз туган жир туфрагын учларында кысып тотуны бары

татлы хыял итеп яшәрләрме?! Юк, әлбәттә! Үзләре өчен нәселләре ерагайды, жирләре югалды, ди, киләчәк буыңга яңадан табарлар!

Ләкин барыбер вакытлар узу белән елга шәһәр үзәгендә калыр, тормыш заманасына күрә корылыр, адәм баласы шуңа буйсыныр. Авылныкылар зурайган кала юлларын таптар, яңалар килә торыр, ризыкларын шунда табар...

Мәхмәтнең Искешәһәрдәге Йосыф бабасы һөек авылында торган Хәниф бабасы кебек жир белән шөгыйльләни. Авылда яшәгән чагында ук кәсебе тимерчелек булган, тишелгән самоварларны, комганнарны ямаган. Кайвакыт Истанбулдагы зәрканчы Рәфыйк абыйсы кунакка килгәч көлә-көлә, шул вакытларны искә төшереп, сөйләп утырырга ярата. Берсендә сүзен:

– Абый, хәтерлисезме, эти ямаган самовар өчен миңа шәп эләккән иде? – дип, нык кызык әйбер сөйләргә жыенгандай очынып башлап китте. Абыйсының елмаеп кына куйганын күргәч үпкәләгәндәй итте: – Көlmә, мин бары тик әтиңең эшлэгәнә бушка китмәсен өчен тырыштым.

Әтисе урынына Мәхмәт бабасы турында сораша башлагач кына сүзен дәвам итте.

– Ярый, ярый, хәзер сөйлим... Болай... Бабаң көне буге авылдагы бер кешенең самовары белән мәш килде. Әллә ничә урыннан тишелгән. Бик тырышты инде шуны ямап бетерергә. Әллә арып китте, әллә минем тик йөргәнне күрде, янартып бетергәч илтеп бирергә кушты. Киттем, кулымда үзем кадәр самовар. Авылның икенче очына кадәр барып житкәнче тирләп пештем, үзем уйлыйм. Эти сораган ике лира нәрсә инде ул?! Эти шулай әйбәт төзәтмәсә, Тимер абыйга яңаны биш мәртәбә кыйммәткә аласы булыр иде. Биш түгел, ун тапкырга күбрәк чыгар иде акчасы... Әтиңең эшлэгәнәнә ике лира бигрәк аз, дим. Әле илтеп биргәнне дә өстәсәң... Шулай хисаплай-хисаплай барып життем дә: «Эти биш лира сорады», – дип, ишегалдында йөргән Тимер бабай алдына самоварны китереп куйдым.

Мәхмәтнең әтисе энесен бүлеп кычкырып көлеп жибәрде.

– Син хисапларга яратасың инде! Ак күзлекләрең дә әйбәт ясаган идең!

Боларның нигә көлгәнән аңлап житкermәгән Мәхмәткә, көлүләреннән бигрәк, алга таба ни булып беткәнә кызык иде.

– Шуннан, Рәфыйк абый?

– Шуннан Тимер бабайның күзләре тәгәрәп төшә язды, һич көтмәгәндә, аяк киemen салды да шуның белән тотынды мине кыйнарга, көчкә ычкынып качтым. Артымнан аклы-каралы тавыш белән кычкырып калды: «Мин синең атаңны беләм, малай. Ул гомердә шуның кадәр сорамас! Синең атаң ачкүз түгел! Аның белән үзем сөйләшермен!»

Хөсәен бу юлы көлмичә, житди итеп әйтәп куйды:

– Дөресе шул, эти һәр нәрсәдән канәгать, һичкемнән артык акча сорамас, биргән кадәр алыр.

– Аннары Тимер бабай өйгә килеп житте, әтигә сөйләде.

Мәхмәтнең күз алдына кырыс бабасы килде. Рәфыйк абыйсын кызганып сорады:

– Бабай сине нык кыйнадымы?

Абыйлы-энеле бер-берсенә карап куйды, әллә ничек, этиләрен хурлап утыралар кебек. Ярамас болай.

– Юк, кыйнамады, үзе чыгарган жырларны гына әйтте.

Хөсәен янә көлеп жибәрде, Мәхмәт аптырап, абыйсына текәлде.

– Ник, әллә этиңчә һич сөйләмәдеме? Синәң бабаң шигырләр чыгара. Самовар күтәрәп йөргәндә. Менә тыңла:

Йосыф оста арбасын,
Этеп китә базарга.
Күп чалыша, аз казана,
Шөкер итә Ходайга...
Йосыф оста арба тарта,
Михнәт дисәң көн дә арта.
Базарларда сатыш юк,
Кайгы-хәсрәт алып кайта.

...Хәсрәт Йосыф бабайга шактый килгән шул. Кызы 8 яшьтә үлә, аннары 13 яшьлек улын эт тешли, шуннан тернәкләнә алмый мәрхүм була. Хатыны Мәхфүзә бишенче бала тапканда, якты дөньядан аерыла. Яңа туган сабий өч айдан соң күзләрен йома. Шулай итеп, олы улы Хөсәен 15, кече улы Рәфыйк 3 яшьләрдә чагында тол кала. 49 яшендә янә өйләнергә карар кыла. Күрше авылдагы төрекмән кызына – бик тә матур жырлый торган һавага. Кыз һөеккә бер туйга килгәч, жырлавы белән күпләрне сокландыра. Хәтта заманында әле исән-сау Мәхфүзә әби бу кызны туйда күреп, олы улына килән итеп төшерергә кызыккан була. Сорасак, бирерләр микән дип, ахирәте белән серләшеп ала.

Йосыф бабай моны белгәндерме-юкмы, беренче хатыны үлеп, 7-8 ел узгач, нәкъ менә һаваны әтисеннән хатынлыкка сорап бара ул.

Төркия төрекмәннәре кызларын болай гына биреп жибәрерме?! Юк, әлбәттә. Жирлек йоласы бар аның, «башлык парәсе» дип атала. Ягъни ата кеше кыз өчен акча сорый. Кем күбрәк бирә яки ул әйткән сумманы таба ала – кыз шуныкы. Һаваның әтисе куйган кыз бәясә – 500 лира. Заманасы өчен бик зур акча! Аз да түгел, ким дә түгел – бер өйлек акча! Бер ният тоткан икән Йосыф, кире кайтмас. Авылдагы өен сатып, икенче хатын ала. Һәм гаиләсе белән Искешәһәргә, татарлар күпләп урнашкан Шарһөек бистәсенә күченә. Бакчалы, ике бүлмәле өйне кирага тотта. Шунда ишегалдына үзенә аерым кечкенә остаханәсен қора.

Жәй көннәрендә Мәхмәтне дә шунда кунакка алып кайталар. Малайның иң яратканы – өй тәрәзәсеннән поезд юлы күренеп тора, пошкыра-пошкыра узган поездларны малай рәхәтләнеп күзәтә...

Йосыф бабай Искешәһәрдә эшсез утырмый, агачтан кашыклар, уклау-такталар, болардан тыш «дүдек»ләр – тимер сыбызгылар, тәнәкә тимердән шикәр кашыклары ясый һәм шуларны базарга алып барып сата. Мәхмәт кунакка кайткач, аны да базарга ияртте.

Малайның бабасына булышырлык тәҗрибәсе бар, шәһәр базарында үлән саткан иде бит бер тапкыр. Кычкырып-кычкырып сатып алучыларны чакырырга кереште:

– Агач кашыклар! Агач кашыклар!

Янәсе базарга килүчеләр аның тавышын ишетеп, яннарына килсеннәр. Кычкырып торы бушка китми, ыгы-зыгылы базарда һәр нәрсәне күреп бетерермен, димә, шуңа күрә кычкырып чакырганнарға кеше күбрәк туктала. Шулай кычкырып торганда, намаз якынлашты. Бабасы бар әйберләрен оныгына әманәт итеп, мәчеткә китеп барды. Ул юкта уртача яшьләрдәге, ыспай гына киенгән хатын килде һәм агач кашыкларның бәясен сорады. Мәхмәт: «Оныттым, хәзер бабам килер, ул әйтер», – дип торалмый инде. Хатын көтеп тормас, кашык алмый китеп барыр. Уена килгән бәяне әйтте дә куйды. Ни гажәп, хатын янчыгыннан акчасын чыгарып, малайга сузды, үзе теләгән кашыкны сайлап алды һәм юлын дәвам итте. Мәхмәт үзен әллә нинди зур эш кыргандай хис итте, эченә горурлык кереп утырды. Горурлыктан бигрәк, тәкәбберлек иде, ахры. Бабасы килгәч, эшләгән акчасын аңар гаярь кыяфәт чыгарып сузды.

– Бабай, мин кашык саттым. Бер хатын алды. Менә акчасы.

Бабасының күзләре түгәрәкләнде, бер акчага, бер аңар карап сорады:

– Ничә кашык саттың?

– Бер.

– Бернеме?

– Әйе.

– Шуның кадәр акча алдыңмы? Өч кашык бәясе бу! Нишләдең син, улым?! Артык акча алгансың! Гөнаһ!

Бабасының ачуы тәкәбберлеген типкәләп кенә калмады, таптап-таптап изде төсле. Оятыннан базардан чыгып качасы килде.

– Кая таба китте? Кая ул хатын, күрсәт миңа!

Мәхмәт хатын киткән якка төртеп күрсәтте, бабасы кабалана-кабалана шул тарафка чапты. Оныгының начар гамәлен төзәтергә, гөнаһтан йолып калырга йөгерде генә бабасы! Малай аны борчылып, дүрт күз белән көтеп алды. Ун-унбиш минут узмагандыр, кашык алган хатынга акчасының күп өлешен кайтарган Йосыф бабай кире килде.

Кызуы басыла төшкән, кәефсез басып торган оныгына тыныч кына нәсихәтен бирде:

– Башка вакыт, үзең генә калганда, бәяне азрак итеп әйтсәң дә булыр. Улым, бәя күтәрәм дип, кеше хакына керсәң, бурыч җыярсың. Беркайчан бурычлы булып калырга ярамый! Аңладыңмы? Безгә бурычлы булсыннар, без бурычлы булмыйк!

Теге чакта, димәк, Рәфыйк абыйга менә ни өчен эләккән! Комсызлык, кирәгеннән артык бәя арттыру – кеше хакына керү, кеше алдау, бурычка бату икән!

Авылда башың тишелсә, тәгәрмәч мае бар...

Искешәһәрдән авылга кайтыр өчен башта шәһәрдән кечерәк, авылдан зуррак район үзәге Чифтәлегә кадәр бер автобуста барыш. Аннары авылга йөри торганына күчеп утырыш. Искешәһәр – Чифтәле арасы 60 чакрым тирәсе, Чифтәледән һөек авылына кадәр уннан арта. Якын булгач, авыл кешеләре базарга тегесен-монысын алырга, үзләре ясаганны сатарга еш йөриләр инде.

Чифтәледән соң сизелерлек тигезлек башлана. Ташлы басулар арасында үзәнлектә утырган авыл үзе, килеп житкәнче диярлек күренми. Тигезлек галәмәте.

Гадәттә, Мәхмәт юлда поезд булсынмы, автобусмы, тәрәзәдән карап кайтырга бик ярата. Кайта торгач, тәмам әлсерәп, арып, йокыга киткән чаклары күп. Шулай, жәйге эссе көннәрдә каты урындыклы автобуста дыңгыр-дыңгыр килеп бару бала кешенең түгел, өлкәннәренң дә хәлен ала. Әниләренң авылда яши торган бертуган Мәкбүлә апасына арып-талып кайтып керәләр. Ярты сәгать тә узмас, бала-чага арганын онытып, урамга чыгып чабар.

Кешеләр кая гына күченеп жирләшмәсеннәр, жирлек табигатенә, матди, ижтимагый мөмкинлекләренә карап жайлашырга мәжбүр. Шулай да авыл корган татар картлары үзләре белгәнчә яшәргә тырышканнар. Әйтик, төрек авылларында урамнар тар һәм чуалып беткән кебек тоелса, татар авылында урамнар туры, рәт-рәт тезелгән. Туган жирләрендә өйләрне агач бүрәнәләрдән өйсәләр, монда шакмаклы итеп ясалган балчык кирпечләр белән салганнар. Тора-бара мунча-абзарлар корылган. Хәзер дә каралты-кураны нык тотарга тырышу сизелә, ишегалды тавык-чебеш, каз белән тулы, ат, сыер, сарык – бер көтү.

Рәхәтләнеп уйна гына! Ишегалды, бакча, келәтләр – барысы синекә! Теләсәң, урамга чыгып йөгәр, теләсәң, авылны уратып алган тарлауларга кадәр барып жит! Бөтен дөнья синекә! Әмма сакланбач-качышлы уйнаганда, алай ук еракка китәргә ярамый, ишегалдында качар урын житәрлек.

– Собә!

Берсе бөтен авыл ишетерлек итеп кычкырып жибәрде, барысы качкан урыннарыннан дәррәү йөгереп чыктылар. Әбәне үртәргә дә керештеләр:

– Әбә йоклаган! Күрми калды! Безне табалмады! Тагын әбә буласың!

Авылныкылар һәм шәһәрдән кайткан татар балалары бергә жыелса, шулай татарча-төрөкчә катыштырып, «Һөек теле»ндә аралашу китә. Башкалар качканны көткән, санап торган «әбә» була инде, берәрсә әбә читкә киткәндә, елгыр гына аның урынына килеп басса һәм: «Собә!» – дип кычкырса, уен тәмамлана. Бу ике сүз дә телләренә төрөкчәдән кергән, әмма татарча «әби», «чәбә-чөбә-чәбәк», «әбәк-чәбәк» дигәнгә бик якын. Бәлки, чыгышлары бер төрледер. Төрөк авылларында «әбә» сүзе тагын бер очракта кулланыла, бала табарга ярдәм итүче хатыннарга «әбә» диләр. Татарның «Кендек әби»се була инде ул. Әбә-әби, әбәкле уены... Әлбәттә, бала-чага өчен сүз төшенчәсеннән бигрәк, уен мөһим! Өлкәннәр дә уйлап тормый әле, төрөкчә тарла, диләр, югыйсә татарча тарлау була...

Тиз-тиз генә әбә санап бетергәнче кая качарга? Мәхмәт урын тапмый ишегалдын урап чыкты диярлек. Әһә, келәт бар! Шәп! Келәтнең берсенә кереп шылганда, әбә санап бетерде. Мәхмәт исә өелеп торган бодай эченә чумды. Әбә йөгереп килеп келәт ишеген ачты, тиз-тиз генә күз йөртеп чыкты.

– Берәү дә юк. Гажәп. Монда керде кебек. Икенчесенә киттеме, әллә?!

Әһә, әбә Мәхмәтнең кая качканын күрәп торган! Чыккач әйтер әле, алай карап тормасын. Ә хәзер тизрәк бул! Собә ясарга кирәк!

Мәхмәт әбә икенче келәткә киткәнне ярты минут көтеп тормыйча, бодай бөртекләре арасыннан атылып чыкты. Һәм күзләреннән утлар атылды.

– А-а-а, башым!

Авыртуга түзә алмый башын тотып, бодай өстенә чүгәләде. Анын ачыргаланып кычкыруына башка балалар йөгереп килде, башын тоткан Мәхмәтне ишегалдына алып чыктылар. Бодай өстөндәге түбәдә кадак булган икән, башы белән шуңа бәрелгән. Тишелгәнме, ертылганмы, чуртым белсен, кан ага. Нишләргә белмәгән Мәхмәт Кәрим абыйсы янына чапты. Туганнан-туган абыйсы ярдәм итми калмас. Чыннан да куркып тормады, башта Мәхмәтнең башын кодан тарткан су белән юды. Аннары авырткан жиренә канын туктатыр өчен әйбәтләп ат тәгәрмәче маен сөрттә һәм бәйләп куйды.

Уен янә дәвам итте. Әбә санарга кереште. Баш кайгысы онытылды, тизрәк качарга!

Бер, ике, өч...

Кабат качышып беттеләр, табылдылар, кабат качтылар... Иң кызган чагында уен янә өзәлдә. Чөнки әбә Кадрины эзләп табалмады. Башта табылганнар әбәне күзәтеп утырдылар, үзләренчә үртәгән кыландылар. Янәсе, әбә була белми, кабат әбә булчак... Ләкин вакыт уза торды, Кадри килеп чыкмады. Инде аптыраганнан барысы бергә эзләргә кереште. Иң кечкенә кызчык, идәндә аяк очларын каз бәбкәсе кебек икесен ике тарафка каратып утырырга яратканга күрә Бәбкәгә әйләнгән Сәбилә Кадриның табылмавына бигрәк өзгәләнде. Бар тавышына кычкырды:

– Кадри! Кадри! Абый! Үзәң чык.

Аңар бүтәннәр кушылды:

– Кадри! Чык!

– Уен бетте!

Ишегалдын уратып төзелгән ни абзар, ни сарай читтә калмады. Кара мунчаның тәбәнәк миңенә кадәр кереп карадылар, урам якка да чыгып эзләделәр. Кадри беркайда юк. Шуңа вакыт өйдән Мәкбүлә апа чыкты, шелтәле тавыш белән сорады:

– Балалар, кем түбәгә менде? Тавыш килә.

Кәримгә әллә нәрсә булды, әнисе сүзен ишетүгә кардәше өчен курыкканы йөзенә чыкты.

– Түбәдә агулар бар, шуларны ашап харап булмасын!

Йөгереп, өйдән лампа алып чыкты һәм баскычтан тиз-тиз өй түбәсенә менеп китте.

Күп тә үтмәде, аның өстән кычкырганы ишетелде:

– Кадрины таптым! Бал ашап утыра!

Башта рәхәтләнеп көлделәр, аннары малайны әллә ничә кат әбә иттеләр. Бөтенесе аны эзләгәндә, ул качып, бал ашап утырган лабаса! Менә хәзер башкаларны рәхәтләнеп эзләсен!

Уен яңадан бүленде. Сәпиткә атланып, Хәниф бабай килде. Оныклары кулын үпкәндә, үзенә кунакка чакырды.

– Гел монда кайтасыз. Нигә безгә килмисез? Мин сезнең бабагыз. Килегез. Агач күрсәтермен, жимешләр ашатырмын. Агач уенчык арбалар ясап бирермен.

Озак тормады, ишегалдында йөргән олы кызына оныкларын алып килергә кушып китеп барды.

Балаларына таякны шактый ашаткан, усал даны чыккан бабайның болай сөйлөнөп торуу, кыш көнө кояш кыздырган кебек, көтөлмөгөнчөрөк иде. Юкка гына эйтмилердер, бала баласы балдан татлы дип. Оныкларына карата картның күңеле нечкэргэндер. Ә бәлки, балаларына иза чиктергэнгә үкенә торгандыр. Ихтимал, яшь барган саен холыксыз холкын бәйдә тотарга өйрэнгэндер.

Шулай итеп, икенче көнне Мәкьбүлә апа, ире, тагын абзый, түти тиешле туганнары басуга эшкә барышлый бер көтү бала-чаганы Хәниф бабайга калдырып китте. 8-12 яшьлек икетуганнар ат арбасыннан сикереп кенә төштә һәм бабайлары ишегалдына атылды. Бөтен уйлары вәгъдә ителгән агач уенчыклар белән уйнау! Кырыс бабай кочак жәеп каршы алды. Шундый шатланды!

– Килеп бик әйбәт иттегез! Ат абзарын чистартасы, тизэк чыгарасы бар.

– Бабай, уенчык арбалар кая?

– Безгә атларны күрсәтерсеңме?

– Күрсәтермен, күрсәтермен... Килүегез нык әйбәт!

Балалар бер-берсенә карашып алды. Хәниф бабай ни сораганны ишетмәгән кебек сөйләнә. Аптырап торырга ирек бирмәде, абзарга таба ияртте.

– Өйдәгез минем арттан, тиз, тиз...

Ишегалды түрәнә житүгә келәт диварына сөяп куелган көрәкләрне алып тоттырды, Кәрим оныгына тизэк чыгарасы арбаны алып килергә кушты. Үзе туктаусыз сөйләнде: «Мәгез, мәгез... Менә, тагын көрәк... Алыгыз...»

Үзләрәннән ике тапкыр озынрак саплы көрәк тоткан оныклары каршы төшмәде, бары тик иң кечеләре Бәбкә бабайга үз сүзен әйтергә жөрйәт итте:

– Бабай, атлар безне тешләр!

– Тешләмәс, тешләмәс.

– Тешләмәсә, тибәр!

– Типмәс тә. Атлар бик акыллы!

Кыскасы, бабай белән бәхәсләшү файдасыз.

– Ярый, без ат күрергә килдек, – дип куйды Мәхмәт, аңа калганнар иярде, көрәк-арба өстерәп, абзарга юл тоттылар.

Уеннан коры калганнары житмәгән, үги әби өйдә ниләрдер пешереп мәш килде, аш бүлмәсеннән чыккан тәмле-тәмле исләр бакча тарафына таралып котыртты. Абзарга кадәр килеп житте. Ә ат абзарын чистартып бетерәм, димә! Ул арада бабайлары әллә ничә тапкыр әйбәтләп эшлөргә өйрәтеп китте. Мәхмәт инде ризалашканына үкенә башлады. Ичмасам басудагылар кайтышлый тизрәк алып китсеннәр иде! Басу юлында атлар күренсә, һәркайсы урамга чыгып сызарга эзер! Үч иткәндәй, басу юлы гел буш торды, арбалы түгел, сыңар ат та, хәтта сыңар жәяүле узмады. Эштән кичкә таба гына кайталар шул.

Тырыша торгач, абзар чистарды, үзләре тәмам арып беттеләр. Шул вакыт Хәниф бабай үги әби пешергән пәрәмәчләр белән чәй эчәргә керергә кушты. Пәрәмәчләрне суктылар гына. Тамаклары үтереп ачкан.

Ашап утырганда, Хәниф бабай алларына кулдан ясалган, этеп йөртә торган уенчык арбалар чыгарып куйды.

– Сөз эшлөгәндә, мин дә тик утырмадым. Менә болар сезгә! – диде.

Оныкларының куанычтан башы күккә тия язды. Алжаганнары шунда ук жилгә очты. Бая күпме көтеп тә кайтмаган басуда эшләүчеләр, ниһаять, капка ачып керде. Балалар исә аларны әллә күрдә, әллә юк. Хәниф бабай басудан кайтучыларга мунча яккан икән. Өлкәннәр бер-бер артлы яңа гына төтен юлы капланган эссе кара мунчага кереп чыкты.

Уенчыкның тәгәрмәчләре бүрәнәдән тар итеп киселгән агач түгәрәкләрдән ясалган, шуларны кыска күчәр тоташтыра. Күчәргә исә кул белән тартып-этеп йөртергә уңайлы озын таяк кадакланган. Ишегалдында шул ике тәгәрмәч һәм ике таяктан торган агач уенчыкны машина йөрткән кебек итеп уйнау шул кадәр кызык иде, мунчага куа башлагач, көчкә аерылдылар.

Мунча дигәннәре, мәмлөкәттән килгән бабайларча салынган юыну урыны. Мич өстенә зур-зур казаннар куелган. Аларында су кайный. Салкын су салынганнары ләүкә өстендә тора. Ишек төбөнә тагын зур савыт белән су куелган, өсте капланган. Анысы чыгып киткәндә коенырга. Өптәс алып, гөселләнеп чыгарга. Гадәттә, ләүкәгә утырып юыналар. Имән себеркесе белән чабынсаң, бөтен ару-талуларың бетеп киткәндәй итә, аяк-кул, бил сызлаганга яхшы шифа шул. Йомшак яфраклары чабынганда, бөтен тәнне яза. Себеркене берәз ыслатып, кызган ташлар өстенә куясың, тәмле хуш исе дөньяны оныттыра. Имән, рәхмәт яугыры, монда да үсә. Таулардан ирләр жыеп, себерке ясап алып кайта.

Мунчага эзерләгәндә, түткәйләре кат-кат өйрәттә.

– Башта табакларга су салып, башыгызны юыгыз, балакайлар. Ләүкәдә салкын су, мич өстендә кайнар. Ипләп алыгыз, пешмәгез. Баш югач, ләүкәдә берәз кер чыгарып утырырга кирәк. Кулыгыз белән ышкып-ышкып чыгарыгыз. Тирлэгәч үзе дә чыга ул. Аннары гына сабынланыгыз, яме. Аннары тагын чиста су белән юынып, чәчләрөгезне тарап чыгыгыз. Әйбәтләп юыныгыз, ашык-пошык йөгереп чыкмагыз!

Кереп киткәнче кат-кат тукудылар югыйсә. Ләкин шәһәр малае өчен мунчада юыну тәртибе бармы да, юкмы иде. Су житәрлек, кулларында сабын... Тагын ни кирәк?! Тик менә ышкынырга... Анысы да бар икән! Мичкә терәтеп куелган кисәугагач янында идәннән табып алдылар. Кара мунча эчәндә яктылык шул кадәр генә, кысык лампа яктысында сабынлы чүпрәк белән ышкынган малайларның шәүлэләре хәтта шәйләнми диярлек. Бервакыт ишек кактылар. Берсе кычкырды:

– Балакайлар, киёмнәрне чыгарып бирегез әле!

– Тышта салып калдырдык!

– Сезнекеләрне әйтмим. Үземнекеләрне онытып калдырганмын, мич тирәсендә идәндә.

Ә монда Мәхмәт алар белән ышкынып утыра.

– Без аның белән ышкындык!

– Нишләдегез?

– Юып куйдык...

Мәхмәт тиз-тиз генә юеш киёмнәрне кул көче житкәнчә сыкты һәм ишек ачып, тышка ыргытты.

...Беркөн Хәниф бабай Мәхмәтне ат арбасына утыртып, үзе белән кырга алып китте. Авылдан чыгып барганда, кәберстанга якынрак кына торган ялгыз өйгә күзе төште. Нигә ул өйне читкә салганнары турында сорады.

– Анда кемсә яшәми. Ул авыл тегермәне өе. Жир астыннан аккан суга эшли. Авыл мәктәбенә бара торган урамдагы коены күргәнәң бармы?

– Без анда аяк юдык.

– Аның тирәсендә йөрмәгез, үгез төшкән иде, көчкә тартып чыгардылар. Агып китсә, Сакария башыннан табылыр иде микән, белмим...

– Коедан агып китмиләр, бабай! Диңгез түгел лә ул!

– Белеп тор, авылда, казысаң, ике метр тирәнлектән су чыккан урыннар бар. Бу тирәләрдә жир астыннан безгә күренмичә генә сулар ага, шул сулар Чифтәле юлында өскә бәрәп чыга. Сакария елгасы шуннан башлана.

Мәхмәт курыкканын сиздермәскә тырышты. Жир ишелсә, үгез кебек суга төшәrlәрме? Тартып алырлармы? Агып китәrlәрме?!

Бодай, бәрәңге басуларына житкәнче шуларны уйлап барды. Аннары басуларның зурлыгын күрәп, гажәпкә калды. Бу кадәр басуга су каян житкерәләр икән?! Авылдан ташыйлармы икән? Әллә боларның да астына су жыелганмы? Су сипмәсәң, үлән үсми дип аңлатканнар иде мәктәптә. Әнисе Истанбулда гөлләргә гел су сибәп кенә тора.

– Хәниф, бабай, боларга су каян житкерәсәң?

– Без, улым, су сипмибез.

– Сусыз үсмәс, бабай!

– И-и-и улым, аны Ходай белә. Без белә алмыйбыз. Ходай яңгырлар яудыра, су бирә.

Ходай сүзен ишеткән бала телсез калды. Кара, бабай әйткән Ходай нинди көчле икән! Бу кадәр басуга су сибәп бетерергә, ай-һай, күп көч кирәктер!

– Ходай безгә әйтә, тырышсагыз, эшләсәгез ризык булыр, ди. Шуңа күрә без тырышып торабыз. Басуны эшкәртәбез, орлык чәчәбез, чүп үләннәрен утыйбыз. Ходайның яңгыр яудырганын көтәбез. Ә инде яумый торса, үзәбез сорыйбыз. Бик каты корыта башласа, кырга яңгыр догасына чыгабыз. Ходай безнең догаларыбызны ишетә, улым. Менә быел бик аз яуды әле. Жир кипте, озакламый яңгыр догасы укырга чыгылыр, мөгаен. Син дә чыгарсыңмы?

– Әйе!

– Ходай боерса чыгарбыз, улым!

Эсселектән жирләр яргалана башлагач, бабасы әйткәнчә, авыл картлары яңгыр сорап, дога кылырга карар иттеләр. Башта яхшылап эзерләнделәр, өй буенча әйбер жыйдылар. Һәр гаилә булдыра алган кадәр өлеш кертте. Берәүләр ярма бирде, берәүләр акча...

Авылда кеше калмады: карт-корысы, бала-чагасы, бөтенесе кырга юнәлде. Төркем белән авыл мулласы, тагын читтән килгән хәзрәт идәрә итте. Басу жиренә якынлашкач, кыйблага карап тезелделәр. Алга житмешләп ир-ат, алар янына эреле-ваклы егермеләп малай, артта шул тирә карчыклар, хатыннар, кыз-кырын жыелды. Мулла халыкны сәламләде, үгет-дәгъватларен житкерде. Гөнаһларны кичерүне сорарга, тәүбә итәргә өндәде, бер-беренә ачу тотканнарга, үзара ызгыш-талаш иткәннәргә бәхилләшергә нәсыйхәт итте. «Яңгыр сорап, жирләребезгә бәрәкәт сорап намаз укырга, дога кылырга жыелдык. Ходай укыган намазларыбызны, догаларыбызны кабуллардан кылсын!» – дип, вәгазен тәмамлады. Аннары

намазлар укылгач, халык зур казаннарда эзерлэнгән пылау һәм башка сый-нигъмәтләрдән авыз итеп, өйгә таралышты.

Ходай ишетте, кичен таулар артыннан килгән яңгыр ташлы басуларга бәрәкәт индереп иште генә...

Асуман

Укытучылары яңа сыйныфка килүгә уку елы башы бәйрәмен үткәрергә карар иткән. Әле сорап торган була, әйтерсەң, каршы килүче табылыр.

– Ел башын котлап, театр уйныйбызмы?

– Әйе, әйе! Уйныйбыз!

– Кем катнашырга тели?

Жавапка барысы берьюлы диярлек шатланып, кул күтәрде.

– Мин телим, мин!

Фирдәвес ханым гыйлем бирүгә караганда, күбрәк бәйрәмнәр уздырырга хирыс шул. Сыйныфтан үзенә ошаган, үзенә кулайларны сайлап ала һәм шулар белән йә театр, йә концерт оештыра, калганнар, гадәттә, боларның эзерлэнгән карап утыра...

Мәхмәт теләк белдерергә атлыгып тормый, чөнки укытучы барыбер аны сайларга ашыкмас. Асуман кул күтәрде бит! Шул житә калды Мәхмәткә, укытучы күрми калмасын тагы дип, кулын ныграк сузды. Ләкин бу юлы да ул «артистлыкка» үтмәде. Асуман уйначагын белгәнгә күрә тиз генә бирешсә килмәде, ялынып-ялварып сорады, бик катнашасы килгән кат-кат әйтте. Ниһаять, укытучы апалары рөхсәт итте:

– Ярар, – диде ул, бу кадәр ялынган балага каршы килергә жөрәт итмичә. – Син пәрдә бавын тартып торырсың.

– Ничек?

– Бауны кирәк вакытта тартасың, кирәк вакытта ычкындырасың, шуңа карап, пәрдә ачыла-ябыла...

– Ө кайда басып торам? Пәрдә артындамы?

– Сәхнә кырыенда.

Мәхмәт ни дисәң дә, Асуман янында булачак, аның уйнаганын күрер... Пәрдә артында торса ни, кырыйда торса ни, аерма юк. Бергә-бергә эзерләнеләр. Шулай уйлап ризалашты. Тик репетицияләр вакытында пәрдә юклыгын башына да китереп карамады. Шуннан зарыгып, театр куясы көнне генә көтәсе калды. Көтеп алган көн ялындырып кына килеп житте.

Балалар сәхнәгә чыгып, рольләрен уйный башлады. Ак йөзле арнаут кызы Асуман алар арасында кояш кебек балкыды. Мәхмәт сәхнә читендә, пәрдә артында тамашачыларга күрәнми генә йотлыгып, кызның уйнаганын тамаша кылып торды. Менә беренче өлеш тәмамланды. Бүтәннәр сәхнә артына китте. Асуман исә Мәхмәткә таба атлады. Кара малай көтелмәгән бәхеткә шул кадәр куанды, урынында сикергәләп куюдан чак кына тыелып калды.

– Мин тәнәфестә синең янында торыйм, – диде кыз, үзе кулын Мәхмәтнең жилкәсенә куйды.

Мәхмәт үз вазифасын жиренә житкереп башкарды – пәрдәне төшерде. Икенче өлеш башланыр вакыт житкәч, бавын тартып, пәрдәне ачты. Кыз сәхнәдә сөйләсе сүзә беткәндә, артка чыгып китмәде, яңадан малай янына

килеп басты. Чыгар вакытын көттө. Кара малайның тамаша дэвамында пәрдәне саклап торуының кирәге шул кадәр генә. Бавын читтәге тимергә бәйләсә... Ни үзенә китәсе, ни кызны яныннан жибәрәсе килмәде, бауга чытырдатып ябышты. Башкаларның уйнаганын яхшырак күрергә тырыштымы, әллә чыгасы вакытын уздырып жибәрүдән курыкты, кыз бик нык якынлашты. Мәхмәт аздан гына пәрдә бавын ычкындырып жибәрмәде. Жибәрсә, пәрдә вакытыннан алда ябылып тамашачыларны да, иптәшләрен дә тәмам аптырашты калдырыр иде. Уң тарафында күңеленә оя үргән кечкенә томшыклы, учка алып шул томшыгыннан, ап-ак мамык канатларыннан иркәлисе генә килеп торган йомшак кош баласын хәтерләткән Асуман тора. Их, тик кенә торса иде! Черек-черек итеп тавыш чыгаргалаган кошчык Мәхмәткә якынаепмы якыная, малай читкә тайпыла алмый, чөнки икенче яктан чыгып-кереп йөргән иптәшләренә юл бирергә кирәк. Диварга таба чигенде. Бау кыска, ерагайса ычкындырачак – пәрдә ябылачак! Башта бик сөенсә дә, аннары кызчык шулай якын басканга, әллә ничек иптәшләре алдында каушады, кыенсынды хәтта, тәмам тирләп пеште. Бауны ташлап китә алмый! Асуман Мәхмәтне нинди хәлгә төшөргәнән сизмәде, ахры, тамаша тәмам беткәнче читкә китмәде. Кызчык шулай балаларча самими беркатлылык белән сыйныфташлары читкә тибәрергә тырышкан малайга теләктәшлек белдерергә теләдеме, үзенә дә ялгыз түгеллеген күрсәтсә килдеме...

Бу вакытта Кара малайның күңелендә исә малайларча горурлык күкрәк какты: кара, сыйныфтагы ап-ак йөзле Асуман аны аерылып тора, дими, чит-ят күрми, үзенә дус-иш итә! Мәхмәт күңеленнән йөгереп узган шул татлы уйга бирелеп, кулын бушатты. Бау учыннан шуа башлады. Ярый әле ушына килеп өлгерде. Югыйсә пәрдәне вакытыннан алда төшөреп, театрны тәмамлап куясы иде.

Ни кызганыч, дуслыклары бик кыска гомерле булып чыкты шул. Арага башка малай керде. Асуманнарның өе мәктәпкә ерак түгел иде. Көннәрдән бер көнне аны олырак сыйныфта укыган малай озата килә башлады. Берсендә Мәхмәт укытучы апа тактага нидер язганда, тәрәзәгә карап елмаеп утырган кызга сиздерми генә жылкәсе өстеннән үрелеп, тышка карады. Ә анда теге малай бәхет кошы тоткандай көлә, Асуманга кул болгый, нидер аңлатырга тырыша. Мәхмәт бер аңа, бер кызга күз төшөрдө. Ак йөзле, курчак төсле Асуманның һичкемдә уе юк. Сыйныф тулы балалар арасында утырганын оныткан кебек.

Кара малай аның укытучы ападан качып кына, тәрәзәгә карап алуын, караган саен тагын да яктырып, тагын да ныграк елмаеп утырганын читтән шыпырт кына күзәттө. Шул вакыт күңеленә оялаган теге нәни йомшак кошчык шыпырт кына Асуман карап утырган тәрәзәнең ачык калган жиреннән тышка чыгып очты кебек.

Күпмедер вакыт бушап калган күңелен гап-гади үпкә хисе тырнап йөрдө йөрүен, әмма яңа дус тапкан өчен һич кенә дә Асуманга ачуланырга, аңа авыр сүз әйтергә кыймады. Аннары бер-бер артлы тезелгән башка балачак мавыгулары бөтереп алды. Шулай итеп, сыйныфларына килеп керүгә үзенә жәлеп иткән Албания кызы гадәти сыйныфташына әйләнде дә куйды. Әмма Кара малай бернәрсәгә карамастан, теге черек-черек итеп торган нәни кошчык күңеленә үргән ояны туздырмады...

«Үрдәк аяклар»га реклам

Озак та узмый укытучы апаларының яңа бәйрәме якынлашты. Бу юлы ул Төркиядә бик популярлашып киткән, һәр туйда диярлек биелгән «Катюша»ны биетергә уйлады. Иң кыю саналган сыйныфташ кызлары: «Минем эти хәрби. Ул миңа биергә өйрәтте», – диде һәм такта алдына чыгып биеп үк күрсәтте. Мәхмәт шунда: «Моңы «Эпипә»не биегән төсле сикереп-сикереп бийсе икән», – дип карап торды. Бик ансат икән. Озак уйламастан, биюдә катнашырга теләк белдерде. Ни гажәп, укытучы апа һич каршы килмәде.

– Син дә Русиядән килгән, сиңа килешер, биерсен. Калганнар реклам ясар, – диде.

Тик өйдәгеләр аптырашта калдырды. Мәхмәт «Катюша» биергә жыенганын кайтып әйткән иде, әтисе сөенмәде, хәтта хупламады.

– Син реклам күрсәтәм, диген. Без ясый торган «үрдәк аяклары»н, суда йөзә торган балоннарны күрсәтер идең.

Хактан да әтисе һәм аның кебек авылдан Истанбулга күченеп килгән оста татарлар бу вакытларда Төркиядә беренчеләрдән буларак, шәхси ательселарында тимер калыплар, суда йөзү өчен кирәк-яракларны ясарга тотынганнар иде. «Татарның клавишга ихтыяжы юк» дигән төрек мәкале дә шул вакытта чыкмады микән?! Юл күрсәтүчегә «клавиш» диләр. Мәкаль «эшән белгән, әйбәт башкарган кеше бүтән берәүдән ярдәм көтмәс» дигәнне аңлата. Янәсе, мондый кешеләргә юл күрсәтүче, өйрәтеп торучы кирәкмәс. Алар үзләре дә белеп эшләр.

Кыскасы, сәхнәдә реклам күрсәтерлек әйбер бар!

Мәхмәт ике уйлап тормады, әлбәттә, икенче көнне мәктәпкә баруга «Катюша»ны биюдән баш тартты һәм реклам күрсәтергә алынды.

Шуннан өйдә зур репетиция үткәрелде. Әтисе эшеннән су астында йөзгәндә, тын алып өчен авызга кия торган махсус көпшә, ишкәк аяклар, төрекчәләп әйткәндә «полетлар», күзлек, су балоны алып кайтты. Бер пар «үрдәк аяклары»н кулына тоттырды. Мәхмәт киясен киеп, тотасын тотып бетергәч, гажәп сәер кыяфәتكә керде.

– Менә шулай сәхнәгә чыгарсың, – диде әтисе. – Бер әйләнеп керсәң – житәр.

Мәхмәт аптырап калды. Сәхнәгә чыккач, сүз сөйләмичә кереп китәләрме?! Авызына капкан көпшәне салырга онытып лыгырдады:

– Аннары нишлим, эти? Бер сүз дә әйтмимме?

Мәхмәтнең кыяфәтенә карап көлөп торган Хөсәен аптырап китте. Малаена ни әйтергә белмичә генә килеште:

– Сүз сөйләмичә булмас.

Киноларда «Кока-кола» рекламнн күргәннәре бар барын, кыска, әллә ни башкатыргыч түгел. Шулай да реклам ясау җиңел түгел икән.

– Ни сөйлим?

Әтисе башын кашып уйланып торды, аннары жай тапканына сөенчтән елмайды.

– Улым, син бөтен кеше игътибар итсен өчен үрдәк кебек әвеш-тәвеш йөгереп йөр һәм бар көчәң кычкыр: «Хөсәен полетлары! Хөсәен полетлары!»

Мәхмәт этисен кабатлый башлаган иде, ошатмады.

– Болай лыгырдап торма, аңламаслар. Әйдә, кабат, әйбәтләп кычкырып йөрөп күрсәт әле!

И, тырышты инде Мәхмәт, тирләп пеште: бу үрдәк аяклар белән суда йөзүе генә рәхәт, коры жирдә чабу бер дә жай түгел икән. Шуңа карамастан репетицияне өзмәде, этисенен күңеле булганчы тырышты. Көпшә капкан килеш сүзләрен ачык итеп кычкырырга жаен тапты.

Бәйрәм көнне исә, Мәхмәт сәхнәгә йөгереп чыккач, әле генә «Катюша»ның дәртле көенә кушылып, урыннарында ук биеп утырган тамашачы тынып калды. Бердән, малайның кыяфәтен күреп «аһ!» иттеләр. Бу бала аягына ни кигән? Нинди күзлек таккан ул? Авызына нигә көпшә капкан? Ата-аналар аптырап калды. Мәхмәтнең рекламы озак сузылмады. Хәтта минут узмагандыр: тиз-тиз генә кулындагы үрдәк аякларын болгый-болгый, аягына кигәннәренә абына-абына, «Хөсәен полетлары!» дип кычкыра-кычкыра, сәхнәне урап чыкты да пәрде артына үрдәк төсле әвеш-тәвеш килеп йөгертте генә. Аннары бүтәннәр чыкты...

Берсе дә Мәхмәтнеке кебек нәтижәле реклам ясамады. Соңыннан әллә ничә сыйныфташының эти-әнисе янына килде, «үрдәк аяклар» белән кызыксынды. Бу вакытларда Төркиядә бары тик өч татар житештерә торган бик тә үзгә йөзү «приборы» турында ул рәхәтләнеп аңлатты.

– Абый, «үрдәк аяклар» суда тиз йөздәрә. Күзлекне, көпшәне киеп, су астына чумып була. Минем этиләр ясый боларны...

Кызыксынып сорашкан агайлар аның реклам өчен кигән йөзү әйберләрен сатып алдылар. Арадан берсе башкаларга караганда ныграк төпченде:

– Суда аяктан шуып чыкса батамы? Ни булыр? Югалырмы?

Мәхмәтнең үзенен боларны киеп йөзгәнә бар, ничек бар – шулай турыдан ярды:

– Әйе, батар.

– Мин Европада йөргәндә батмый торганнарын күрдем. Сөзгә дә шундыйны ясарга кирәк...

Мәхмәт реклам күрсәтеп кенә йөрмәде, өйгә акча эшләп кайтты. Аның өстенә этисенә баш катыргыч мәсьәлә тапты әле, теге Европада йөргән абый турында сөйләде. Улын тыңлап торгач, Хөсәенне «Нинди материал кулланып ясыйлар икән?» дигән уй биләп алды. Шактый вакыт шул мәсьәләне чишәргә тырышты, башы катып бетте. Кайдандыр шешә бөкеләре, кармак алдавычлары ясый торган күбек жыеп кайтты. Алар суда батмый. «Үрдәк аягы «камыры»на менә шуларны катнаштырып карыйк», – дип очынып йөрдә, тәжрибә уздырды. Ләкин ул күбек суда озак торгач сыйфатын югалткан кебек үк, жилем белән «дуслаша» алмады.

Этисе тәжрибәләре килеп чыкмаганга шактый борчылып йөрдә, пошаманга калды. Чөнки нидер житештерәсен икән, аны башка жирдә күпкә яхшырак эшләгәннәрен белә торып, алгартышын тәмин итмәсәң, соңы кызганыч булуы бар. Нәрсәдән курыксаң, шул килеп чыга дигәндәй, Елмаз дигән берәү Европа илләреннән суда батмый торган яңа төр материалны әллә китерткән, әллә өйрәнәп кайткан, кыскасы, суда батмый торган яңа төр «үрдәк аяклар» ясап сата башлады. Беренче житешкән алга тизрәк китәр. Елмаз яңача житештерүне алданрак жайга салганга

күрә, «Хөсәен полетлары» сатылмый башлады, эшләре кулдан китте. Нәтижәдә башка әйбергә тотынырга мәжбүр булдылар: хәрбиләр өчен яңартылган күзлекләр ясый башладылар. Әлеге күзлекләрнең үзенчәлеге шунда: пияласын алыштырып була. Әйттик, томанлы һавада акны куясың, карлы һавада яшел төсләсен. Хәрбиләргә дигән ул күзлекләр әле хажга да киттеләр.

Япониядәнме, Кытайданмы яңа килгән Гариф исемле мөһажир татар кибетләренә керде. Этисенә хажга барырга жыенганын әйтте. Юллык акчасы житүен житә икән, сәфәр вакытында ашарга-яшәргә дә кирәк бит әле. Шул хакта сузып-тартып аңлатып торгач, Хөсәенгә тәкъдим ясады:

– Менә сезнең бу хәрбиләргә ясаган күзлекләр гарәпләргә кирәкмәсме? Чүлләрдә йөргәндә, күзгә ком кермәсен өчен бик шәп әйбер! Әйдәгез, миңа шул күзлекләрне бирегез. Гарәпләргә сатармын. Күзлекләр урынына сезгә баян бирермен!

Хөсәен баян сүзен ишеткәч, кызыксынды. Әһә, татар абзые этисенен йомшак урынын тапты! Ни генә дисәң дә, музыка уен коралларына мөкиббән кеше, скрипка булсынмы, авыз кубызымы... Ризалашты. Мәхмәткә зур гына чемоданга күзлекләр тутырырга кушты.

– Гариф абый, кара аны, шулай килешик. Сиңа күзлекләр бирәм. Алып китәрсен. Баянны бездә калдыр, уйнап карыйк башта. Тоткан юк... Төзекме, аны да белмибез. Уйный алмасак, кире кайтарабыз, син акчаңны кайткач бирерсен.

Ләкин баян баян шул, ни өйрәтер кешесе юк, ни китабы. Төркиядә беленгән музыка коралы түгел. Этисе үзбашына көй чыгарырга нык тырышты, тәүге мәртәбә музыка коралында уйнарга өйрәнүе түгел бит. Аннан бушаган арада Мәхмәт кулына алды. Баян бер төрле киреләнде, тыңламады. Этисе кичләрен эштән кайткач, Мәхмәт көндезләрен укудан килгәч шактый вакыт тарткалады, уйнап китә алмадылар. Иһ, татарлар яраткан, мөһажирләр белән килгән тальян-гармун түгел шул! Авыл көйләрен уйный алмый гажиз калгач, этисе шулай диде. Гариф абый исән-сау хаждан йөрәп кайтуга илтәп бирде.

Исмәт абый

Мәхмәтләр яши торган урамда гәзит, журнал, комикс китаплары сатыла торган мөгжизаи урын – баккал, безнеңчә әйткәндә, кечкенә кибет бар.

Мәхмәт урамдаш дуслары белән күпчелек нәкъ менә шуның каршында кайнаша. Олырак малайлар яки күрше-тирә урамнардагы «ярамаслар» – тәртипсезләр килеп бәйләнә башласа, баккалчы агай хәзер калын тавыш белән кычкырып, тегеләрне куркыта: «Кем минем кардәшләремне кыерсыга?!»

Гомумән, күрше урам малайларынан качарга шәп урын ул баккал. Анда алагәем зур суыткыч тора. Тегеләр белән берәр нәрсә бүлешә алмыйча низаг чыкканда яки уйнаганда, берәр гаделсезлеккә ачулары чыгып талашып китсәләр, жиңә алмасалар, Мәхмәт дуслары белән шуның артына кереп шыла, ә баккалчы – Исмәт абый ачуланмас, каты сүз әйтмәс. Кибете алдында солтан сакчылары төсле күзгә белән генә тирә-юньне күзәтеп тик

утыра. Арттан кычкыра-кычкыра куып килгән малайлар таза бәдәнле, озын буйлы кибет хужасын күрүгә тавышсыз кала. Баккалчы абзыйның житди йөзе, әзмәвердәй кыяфәте үк шүрлэтә, нишләсеннәр, чарасыз кире борылалар. Кибеттәге суыткыч артына качкан малайлар белән исәп-хисапны башка вакытта ясарга уйлашып, үз урамнарына кайтып китәләр.

Мәхмәтнең балачак көннәре шулай күп вакыт, кала малайларының язмышына тугры каларак урам бүлешеп узар иде, әгәр китап укымаса... Һәм баскетбол килеп чыкмаса. Анысы тормышына берәз соңрак керде.

Исмәт абыйның сакчы булудан тыш икенче яхшы ягы – укырга яраткан Мәхмәтне баккалда һәрчак шатланып каршы алыр. Һәм ни укырга теләсә, шуны бушка биреп тора! Бушка! Шулай булмаса, малайга ни әтисе, ни әнисе акча житкәрә алмас иде. Мәхмәт китапларны бер көнне алып кайтып китә, икенче көнне китереп бирә.

Шуның өчен ул иптәшләреннән башка кибеткә еш килә. Бу юлы да баккалчы Исмәт ачык йөз белән каршы алды:

– О татар малае, килдеңме? Ни хәл, Кара малай? Әти-әниләрең ни хәл? Мәктәпкә бардыңмы?

Мәхмәт инде аңа җавап бирергә өлгерми. Чөнки ул арада башка сатып алучылар кибетченең игътибарын җәлеп иткән була. Мәхмәт исә, сатып алучыларын елмаеп озаткан кибетче абзыйның күзләренә текәлдә. Шаккатуын яшерә алмады, кычкырып жибәрде:

– Исмәт абый, синең дә күзләрең кысык икән!

Әле генә кергәннәр туздырып ташлаган газеталарны тезеп кую белән мәшгуль Исмәт абыйсы җавапка рәхәтләнеп көлдә.

– Әйе, шул. Яңа күрдәңме?!

Комикслар булганда, Мәхмәт кибетченең күзләренә карап торсынмы инде?! «Әйе» дигәнне аңлатып, баш кына селкеп куйды, аннары читкәрәк китте, балалар журналларын караштырырга тотынды. Исмәт исә чәй өләшеп йөрүчедән бер стакан чәй алды, урындыгын малай янына якынарак жиргә күчереп куйды. Шунда тәмләп, чәен эчеп утырды, үзе урамдагыларны тыныч кына күзәттә. Аннары яшерен хикмәт ачкандай серле, басынкы тавыш белән әйтеп куйды:

– Менә син татар малае, мин дә татар малае бит.

Мәхмәт Исмәт абзыйсына кулындагы комикстан аерылырга теләми генә күтәрелеп караган иде, гажәпкә калды. Комикс геройлары төсле баһадир абзыйның әле генә көлеп торган кысык күзләреннән берничә яшь бөртеге сыгылып чыкты. Тиресе жилдә, кояшта ашалып тупасланган яңакларга күренер-күренмәс кенә эз салып, бик тиз юк булдылар. Мәхмәт абзый якында гына утырганга күрә, аларны ап-ачык күреп калды. Ул арада баккалчы чәен тагын бер кат йотып куйды һәм кабат телгә килде.

– Менә минем исемне беләсең, Исмәт, ә фамилиям Бәкйәл. Бәк йәл ни дигәнне беләсеңме?

– Юк.

– Бәк йәл. Кырым татарлары шулай әйтә аны. Казан татарлары телендә «бик жил» була ул. Минем бабайлар Кырымнан Румыниягә күченгәннәр, аннары Төркиягә килгәннәр... Күрәсен, жилне бик әйбәт уйнатканнар...

Исмәт абзыйның күзләре янә кысылды, янә бер-ике бөртек күз яше

сытылып чыкты. Бу юлы күз төбөндөгө жыерчыклар арасында югалдылар. Баккалчы үзе генә белгән серне чишкәндәй кырымчалап кабатлады:

– Бәк уйнатканнар йәлне, бәк, югыйсә үзләрен Бәкйәл дип йөртмәсләр иде...

Чәен эчеп бетергәч, комикслар сайлап алган малайны:

– Менә шулай, Кара малай, белеп тор, мин дә татар малае. Синен этиләрең жәмгыять эшләре белән йөри. Син икенче юлы миңа татар жырларын алып кил, яме, – дип озатып калды.

Исмәт Мәхмәтне хәтта укытучысына караганда да, күбрәк укытты шикелле. Баккалындагы балалар өчен сатыла торган һәр төрле басманы укырга алып торырга рөхсәт итүе белән никадәр гыйлем бирде, никадәр яңа дөнья ачты...

Баккалчы булудан тыш, Исмәт абзыйның бүтән шәп һөнәре дә бар. Балыкка, балык тотуга исе киткән кеше! Көн саен диярлек таң атканчы урамдагы дүрт катлы өйләр түбәсенә чыгып караганда, якында гына кебек күренеп торган, жәяүләп киткәндә, ярты сәгәтьләп вакыт алган Мәрмәр диңгезенә балык тотарга бара. Иртән яктыргач, кармагын-чиләген күтәрәп, кибетен ачарга кайта. Үзләреннән арткан балыкларны еш кына күршеләренә өләшә, шул исәптән Мәхмәтләргә дә элгә.

Исмәт абый хатыны белән генә яши, балалары юк. Ә менә аквариум балыкларын бала бакканнан ныграк карыйлар төсле. Мөгаен, дөньяда үз өйләре булган бердәнбер балыклар аларныкыдыр!

Мәхмәтнең эти-әнисе күрше хакын хаклап һәм якин дуслары күрәп, Исмәт абыйларга хәл белергә керештерә, аны да ияртәләр, әлбәттә. Бу мөсафирлык бер үк вакытта нечкә күңелле, ярдәмчел һәм юмарт жанлы баккалчы агайга урамда уйнаган бала-чагага күз-колак булганга рәхмәт белдерү төсле иде. Мөһажирлек язмышына дучар милләт дәвамчыларына хас тумыштан күчкән сәләт – «жирсү», «югалту» кебек ачы хисләргә күңелләре белән тоя белү исә, юллары кайда, нинди шартларда кисешмәсен, күзгә күренмәс элементә жепләрен тиз үрә.

Өлкәннәр сөйләнеп утырганда, Кара малай аквариум каршысына утырып, судагы тормышка чума: күзен дә алмый берсеннән-берсе матур, тыныч жан ияләрен күзәтә. Салмак кына койрык селкеп йөзүләре, бер-ике бөртек жим төшүгә тынычсызланып, тавыш чыгармый гына «сугышып» алулары, мөлдәрәп торган түгәрәк күзләре белән карап торулары – барысы да малайга кызык тоела иде.

– Улым, балыклар белән сөйләшәсезме?

Чәй эчеп утырган Исмәт абый шулай ерактан балыкларын саклый.

– Алар сөйләшми!

– Сөйләшә. Ничек кенә!

– Юк!

– Балык, беләсезме, ни ди?

– Юк.

– Мин бик күп сөйләшәм. Авызым тулы су, шуңа күрә сөйләгәннәремне ишетмисез, ди! Улым, ипләп кенә тыңла, яме?

Балыкларның аквариумы гадәти пыяла савытка бөтенләй охшамаган. Чөнки аның урамдагы өйләренекә кебек түбәсенә кадәр бар! Гүя, Исмәт

абыйның балыклары пыяла савытта түгел, чып-чын өйдә яшиләр! Һәм өй «салып» бирүчене яхшы белә Мәхмәт. Алар торган өйдә өске катта яшәүче әнисенәң бертуган әнәсе Харун абый! Соң ничек белмәсен, Исмәт абый кәргән саен кабатлый:

– Кулларына саулык! Харун абың ясаган өйне балыклар бик яратты!

Фатих солтан Мәхмәтнең Наполеонга охшаган оныгы

Көннәрдән бер көнне әтисе, күп китаплар укуын күрәп, энциклопедия бүләк итте. Мәхмәт шулкадәр кызыклы, төрле мәғлүмат тупланган китапны укып туя алмады. Мажаралы, мавыктыргыч хикәятләр күңелен тиз яулап алды. Китапта рәсемнәргә кадәр бар, исе китеп сәгатьләр бие карады.

Менә шул энциклопедиядән Византия башкаласы Константинопольне яулап алган, аны Истанбулга әйләндергән Фатих солтан Мәхмәт, бөтен дөньяны үзенекә итәргә омтылган француз Наполеон Бонапарт турында бигрәк тә йотлыгып, гажәпкә калып укыды ул.

Батыр һәм кыю йөрәкле Фатих солтан Мәхмәт Византия башкаласы Истанбулны алыр өчен гаскәрләрен туплаган. Айлар дәвамында әзерләнгән. Һәм үзенекә ирешкән. Император, полководец Наполеон исә Париждан меңәрләгән чакрым ерак илләргә кадәр барып житкән, әллә никадәр жиңүләр яулаган. Болар кылганнар турында шундый кызык итеп сурәтләнгән, һич битараф калмалы түгел.

Әллә шуңа күрә болай да кызыксынучан, бай фантазияле Кара малайга бу китап хикмәтле тәсир ясады. Бер башка үстерде төсле. Хәзер инде ул мәктәптәге яшьтәшләренәң ят итүләренә үртәлми, киресенчә, үзенә алардан аерылып торына басым ясай башлады. Хәтта тагын да ныграк аерылып торырга тырышты.

Моның өстенә яшьтәшләре белән барган көрәштә малайларча каһарман калып жиңү теләгә көчәйде, шул ук вакытта үзен яклау юлын тапкандай хис итте һәм Наполеон сурәтендәге кебек бер кулын алга, икенчесен артка куеп, «наполеонча» йөрергә өйрәнде. Алай гынамы әле, үзен Фатих солтан Мәхмәтнең оныгы дип игълан итте.

Шуннан соң «Наполеонга охшаган Фатих солтан оныгы» һәр көн диярлек мәктәп бакчасында сабакташларына энциклопедиядән укыган гажәп хәлләренә аңлата, мавыктыргыч итеп сөйли башлады. Моңарчы өлкәннәрдән ишетмәгән әйберләренә сөйләгәнә күрә, укучылар аны рәхәтләнеп тыңлый. Әмма үзгә башка исем таптылар, «профессор» дип йөртә башладылар. Бу инде кушамат кебек яңгырамады, олылап әйткән төсле иде.

Тәнәфес вакытларында бакчага чыкканын көтеп ала башладылар.

– Профессор килер хәзер, ни аңлатыр бүген...

Мәхмәткә шулай һич көтмәгән хөрмәт килде.

Өйдә энциклопедиянең иң соңгы битендәгә рәсемле язманы ушы китеп укыган иде, бу юлы шуны аңлатырга карар итте. Өлкәннәр тарафыннан бала-чагага сөйләнми торган кайбер нәрсәләр була. Янәсе белергә иртәрәк, артык тирән фикерле, барыбер аңламас... Янәсе, үскәч белер. Тик еш кына өлкәннәр үзләре үк бу «бала-чага белергә иртәрәк» дигән нәрсәне, бигрәк тә фәлсәфи-психологик мәсьәлә икән, чынлап торып аңламас. Кая инде 10

яшылек балага аны сөйләп тору! Мәхмәт укыган һәм башкаларга житкерергә жыенган язма шундый тема иде: «Нәрсә ул холык?» Менә кайсысының этисе яки әнисе холык болай була, тегеләй була дип өйрәтеп утыра? Тәртип бозма! Мәрхәмәтле бул! Дәресеңне укы! Бабайларның, әбиләрнең, синнән кем өлкән – шуның кулын күрешкәндә башта үбәргә, аннары маңгаңа тигезеп алырга өйрәтеләр. Ө холык нидер?!

Кара малай үзенң хәтеренә гомерлеккә кереп урнашкан рәсемле язманы һәркем күз алдына китерерлек итеп сөйләде.

– Холык нидер? Беләсезме? Холык ул нинди дә булса вакыйгага тарыгач ясала торган гамәлләр. Ул дүрт төрле була. Менә берәү юлдан бара икән, каршында киртә күрә, ди. Нишләр? Менә шунда аның холкы күренә. Ул дүрт төрле була...

Китапта нәкъ ул әйткәнчә, юлдан баручы рәсеме һәм аның юлын бүлгән коймага охшаш киртә ясалган иде. Шулай ук дүрт төрле холыкны күрсәткән башка рәсемнәр бар иде. Беренче холыкны сүрәтләгән рәсемдә юлдан баручының киртәне жимерүе, ачуланганы, кызганы күренә. Икенчесендә урап узганы, өченчесендә сикереп чыкканы, дүртенчесендә кирегә таба китеп барганы сүрәтләнгән.

Мәхмәт һәркайсын аерым-аерым аңлатты:

– Холкы усал, тиз кыза торган кеше: «Бу киртәне юлга кем корды?» – дип кычкыра башлар. Киртәне ватар, жимерер. Әгәр кем корганын белсә, аны да кыйнар. Юлны шул рәвешле узар. Бу беренче төр холык була.

Наполеонга охшаган Фатих солтан оныгы янындагылар тын калып тыңлаганга, читтәрәк уйнап йөргәннәр дә аларга игътибар итте. Кайчан карама этәчләнеп йөргән, тукмашырга эзер сыйныфташлары килә-киләшкә сукмакта аунаган ташны ачуланып тибеп очырды. Таш тимер торбага бөрелеп, шак итте. Мәхмәтне тыңлаучылар шаркылдап көлеп жибәрде. Таш типкән малай бу кыланмышы белән Мәхмәтнең сүзләре дөрес дип, мөһер сукты, диярсен. «Профессор» көлмәде, Наполеонча кулын алга куеп, житди кыяфәт белән арлы-бирле йөрөп, сөйләвен дәвам итте:

– Икенче төр холык – беренченең киресе. Нич кызмас. Беркем белән талашмас, киртәне этәргә, жимерергә тырышмас. Урап узар. Өченче төр холык. Киртә күрсә сөенер, яшерен хәер бар монда дияр һәм спорт белән шөгыйльләнә башлар. Аннары юлында очраган бөтен киртәләрне сикереп кенә чыгар, ничкемгә ачуланмас, берни жимермәс. – Күңеле бу өченче төр холыкны үз иткәнгәме, аның турында яратып, озаң кына аңлатты. – Дүртенче холык. Ул юлында киртә күрсә, язмышым, дияр. Миңа юлны шушында кадәр генә дәвам итәсе икән, дияр. Һәм юлыннан борылып кирегә китеп барыр...

Башкалар ничектер, Мәхмәт тормышына үрнәк итеп, өченче холыкны сайлады.

Шул вакытларда, әллә артык күп укудан, әллә башка сәбәптән күзләре начар күрә башлады. Аны табиба алып киттеләр. Күзлек тактылар. Күзлек «профессорлыгын» арттырды гына. Ләкин «профессор»га әйләндем дип кенә, балалык беркатлылыгы бетеп китмәс шул.

Мәхмәт энциклопедиядән чынбарлыкта булган хәлләргә, тарихи шәхесләргә, галәм, жир, кеше сыйфатларына кагылышлы фәнни мәкаләләр

укуп, хыялый тормыш корса, этисе дә кимен куймады: ул киресенчә, күп серияле пәһлеваннар турындагы мажаралы хикәятләр белән мавыкты. Төрөкләрнең «майлы көрәш» – милли көрәш каһарманның пәһлеваннар, диләр. Адәм – адәм, пәһлеван – башка адәм. Шуларның үзара сөйләшкәннәре, ничек жинүгә ирешкәннәре, көрәшне алып бару ысуллары, башка көрәшчеләр турындагы уйлары укып туймаслык мажара итеп языла иде. Күрәсен, бала кешегә чын хикәят, ә өлкәннәргә чын тормыш авырлыкларыннан онытылып торырга һәр санда «дәвам бар» дип котырткан, кызыктырыч, дәвамлы мажара житми...

Пәһлеваннар турындагы күп бүлемле хикәятне Төркиянең бары тик бер гәзите бастыра. Ул «Һәркөн» дигән басма бөтен җирдә сатылмый эле. Этисе аны эштән кайтышлы ала. Ә ял көннәрендә гәзит алырга Мәхмәтне җибәрә торган иде.

Мәхмәтнең айдан төшүе

Дөнъяны шаулаткан хәбәр таралды. Американнар Айга менгәннәр!
Өйләренә кунаклар жыелса, татар агайлары җырлап утыра:

Ай югары, ай югары,
Айга менәсем килә.
Айга менеп, түбән карап,
Сезне күрәсем килә.

Ә менә анда чынлап торып менүчеләр бар икән!

1969 елның 20 июлендә миллионлаган кеше тын алырга куркып радиодан американнарның Айга менүе турында хәбәрне тыңлады. Һәр газета-журнал Җирне үтеп китеп, башка күк җисеменә аяк басуы турында язды. 12 космонавтның иң беренче айга басканы Нил Армстронг икән. Аның: «Минем өчен кечкенә, кешелек өчен зур адым» дигән сүзләрен кабатлый-кабатлай, шактый озак вакыт галәм, ай темасы телдән төшмәде.

Мәхмәтләргә исә бу хәбәрне укытучылары сөйләде. Хәтта бар кешенең ушын алган радиотапшыруны тыңлатты. «Наполеон кыяфәте алган солтан малае»ның бу хәбәргә исә китте дию генә аз булып. Энциклопедиясеннән йолдызлар турында укыганның искә төшереп, тагын да дулкынланды. Үз күзләре белән галәмне, айны күрде кебек. Бәлки, берникадәр вакыт узгач шау-шу тына төшкәч, башкалар кебек үк Мәхмәт тә ай турында онытыр иде...

Ял көне җитте. Гадәттәгечә, Мәхмәт этисенә гәзит алырга чыгып китте. Берникадәр ара узган иде, жир асты базары өчен казу эшләре барган, чокырлар казыганда, иске йортлар чыга башлагач күмеп, тигезләп куелган Аксарай майданыннан ишетелгән тавыш игътибарын җәлеп итте. Урам майданы уртасына машина туктаган. Машина янында басып торган тәбәнәк буйлы, чандыр гына, кара мыеклы, кара күзлекле агай кычкыра-кычкыра халык җыя. Үзе әллә ни таза булмаса да, тавышы көр чыга:

– Килегез, килегез! Карагыз! Жәмәгать, барыбыз да белә, технология бик алга китте. Хәтта Айга менә башладылар. Айдан Җиргә туры трансляция күрсәтү мөмкинлеге туды! Хәзер менә шушы робот-телевизордан

трансляция башланачак. Ярты сәгатьтән! Айда йөргән кешеләрне күрәчәкбез! Ярты сәгатьтән башлана! Килегез, күрегеz!

Чыннан да, машина өстенә робот утыртып куйганнар. Робот үзе әллә ни зур түгел, курчак хәтле. Хикмәте галәмәт: гәүдәсе телевизор экраны төсле итеп ясалган, озакламый шуннан Айны күрсәтә башлаячаклар икән. Мәхмәт күрми калудан курыкты, робот утырган машина каршына ук барып басты. Юк, күрсәтми әле, азрак көтәсе икән...

Ул арада шактый кеше жыелды. Машинаны уратып бастылар. Яңа килгәннәр аптырап:

– Ни бар? – дип, кызыксынса, Мәхмәт бик тә ышанырлык итеп җавап бирде:

– Айдан трансляция башлана. Көтеп тор.

– Айдан?!

– Айдан!

Кара күзлекле абзый гына түгел, беркатлы картлар, яшьләр энә шулай үткән-сүткәнгә сөйләнә-сөйләнә кеше жыйды.

Халык шактый туплангач, Айдан туры эфир ясарга җыенучының сүзе үзгәрде:

– Жәмәгать, технология шул кадәр алга китте. Менә бу технология казанышы булган продукт белән авырткан тешегезне үзегез тартып ала башлыйсыз!

Алдарак басып торганнарның «Аһ!» иткән тавышы ишетелде. Кайберләре абзыйны куәтлөгәндәй кычкырды:

– Шәп! Гүзәл!

Шәп булмасмы?! Докторларга йөрү кыйммәт, хастаханәләрдә чират, теш караучылар бик аз.

Ул арада машина янында түгәрәк корсагын сыйпап торган берсе:

– Теше черек кеше бармы? – дип кычкырды. Селкенми дә тыңлап торучылар ишетеп-аңлап өлгергәнче, алда торган өч адәм машина янына барып та басты. Түгәрәк корсак аларны ашыкмаска өндәп тынычландыргандай итеп йөрдә. Авызларын ачып карады, янәсе, чыннан да теше черекме?.. Иң черек тешлесен тапкандай, берсен аерып, чандыр ир каршына китереп бастырды. Шунда тегесе кесәсеннән мамык тартып чыгарды, кулындагы даруны шуңар тамызды һәм кычкырып сөйләвен дәвам итте:

– Менә шулай... Даруны тамыздык. Хәзер мамыкны тешкә ябыштырабыз. Һәм 30 секунд көтәбез. Бер, ике, өч... Аннары кулыбыз белән черек тешне тартып алабыз!

Һәм кулындагы тешне халыкка күрсәтте. Ягъни, күрәсезме, ничек җиңел генә тартып алды. Халык янә «Аһ!» итте.

– Чынлап тартып алды!

– Технология ничек алга китте, ә!

– Күрдеңме?!

Чандыр халык шаулашып алганны бер-ике минут көттә дә белдерү ясады:

– Жәмәгать, бу дару бик кыйммәт тора. Без аны күпкә очсызга сатабыз!

Айдан туры эфир башланганчы, кемнәр тели, сатып ала торыгыз!

Бу тамаша шул кадәр көтелмәгәнчә мавыктыргыч һәм ышандырырлык

итеп уиналды. Кечкенә баланың авызын ачып торуй бер хәл, сакаллы агайлар чиратка басып, «дару» алды. Алар айны онытты, аларга теш даруы кирәк иде. Мәхмәткә исә Ай! Инде кешеләр таралышып диярлек бетте. Абый теге черек тешле адәмнәр белән бергә жыена башлады. Ничек инде алай? Кая ашыга болар? Мәхмәт карап торды-торды да чандыр янына барып сорады:

– Абый, туры эфир башланамы әле?

Черек тешле ирләр кычкырып көлделәр. Чандыр аны ачуланып куды:

– Кит әле моннан! Ышанып торасың мәллә? Бар, өең чаптыр. Эти-эниен көтәдер! Бар! Кит тизрәк!

Мәхмәт шунда абыйларның калган даруларын, роботларын тиз-тиз генә машина артына тутырып, туры эфир күрсәтмичә китеп баруларына ышанмыйча озатып калды. Машина күздән югалгач айныды, инде караңгы иңеп килә икән. Этисе гәзит көтеп арыгандыр инде. Әнисе орышырга эзерләнәдер. Малай тизрәк дөм караңгы булганчы дип, гәзит алды да өйгә чапты.

Өйдә эти-әнисе: «Шулай озак кайда йөрдең?» – дип каршы алдылар. Малай урамда күргәннәрен сөйләп бирде. Этисе рәхәтләнеп көлгәч, телевизорны эшләтер өчен электр, антенна кирәклеген турында бөртекләп сөйләде. Мәхмәт шулай итеп айдан «төште». Энциклопедиядән тарихи хикәятләргә караганда, техник язмаларны аңларга тырышып, күбрәк укый башлады.

Ярым инкыйлаб

70 елларда хәрбиләр хөкүмәт эшенә янәдән тыкшынырга – интервенция ясарга эзерләнделәр. Европа илләрендә барган студентлар агымы йогынтысы: митинглар, полицияләр белән тарткалашулар Төркиягә кадәр килеп житте. Чит ил кешеләре уйлавынча, бу вакытларда Советлар иле «алтын чор» кичерә иде. Татарларда бер мәкаль бар ич, күрше тавыгы күркә булып күренә диләр, төрекләрдә дә бар бу әйтем. Күрше тавыгы, каз булып күренә, диләр. Бер сүзгә үзгәрсә дә, мәгънәсе шул.

Советлардагы тормышка кызыкканнар Төркиядә революция кирәклеген хакында сүзләр сөйли башладылар. Студентлар һәм эшчеләр хәрәкәте көчәйде. Хәрбиләр менә шуларны басарга, туктатырга теләделәр.

Әллә мөһажирлек юллары төрле булганга, әллә илдәге сәяси вазгыять йогынты ясады, татарлар арасында да 60-70 нче елларда фикер төрелеге шактый сизелде. Югыйсә бер милләт кисәкләре, һәркайсын шул бер Нужа бабай йөртә, дигәндәй... Теләкләре, нигездә, аерылып тормый кебек. Тормыш көтәрлек эш булсын, акча табылсын, гаилә тук яшәсен.

Әмма араларына үзгә ризасызлык хисе үтеп керде. Әлбәттә, беркайчан кеше кешегә ни сүзгә, ни гамәлгә белән ярап бетә алмас, бу ризасызлык исә бүтәнчәрәк иде. Үзгә күзгә ташланып-чәчрәп тормый, үзгә шактый тоемлана... Ул беренче булып финишка якынлашкан атның жайдагын иярдән сикереп төшәргә кодалаган кебек килеп чыга иде. Әйтерсең, аты чапсын, бик әйбәт, бөтенесе аның алга чыгуын тели, әмма жайдагы түгел... Нигә?! Ә иярсез ат уңга яки сулга борылып, финиш юлыннан бөтенләй читкә чыгып чапса?!

Иреккә тиенерме?! Әллә теге төшөп калган жайдак урынына чабып барган атка башкасы сикереп менәрме?! Ничек?! Менә шулай, татарлар арасында барлыкка килгән үзара ризасызлыкның тотып күрсәтерлек мантыйгы юк кебек иде. Ә бәлки, моны ризасызлык дип атау үзе үк ялгышлыктыр? Бәлки бу – кайчак, хәтта бик кызганыч һәм ямьсез кыяфәткә кереп чиркандырган, шуңа карамастан алгарышны, һич югы тормыш барганын, жанлылык булганын исбатлый торган бер көндөшлек кенәдер?! Ә «болай ярый – ярамый», «дөрөс һәм дөрөс түгел», «эшлиләр – эшләмиләр», «Казан төркиләре дияргә – димәскә», «Казан татарлары дияргә – димәскә» һәм башка шундыйрак «фикерләр» күбәеп китү исә, бүлгәләнүдән түгел, төрлеләнүдән киләдер... Төркиянең Госманлы империясә чорындагы тарихи вакыйгаларына бәйле рәвештә күпләр тарафыннан «татар» сүзенең начар кәлимә кебек кабул ителүе фикерләргә тагын да куерта иде. Татарлар хәтта үзләрен татар диюдән тыела иде.

Истанбулда «Идел-Урал төрекләре культур вә социаль ярдәм жәмгыяте» рәсми рәвештә 1955 елда оешты. Берничә сан «Идел-Урал культур мәжмүгәсе»н нәшер иттеләр.

Татарлар бит Төркиягә күпкә-күпкә элгәре заманнарда килгәннәр, нигә жәмгыять 55тә генә баш калкыта?! Моны төрлечә аңлатырга мөмкин.

Төркиягә әүвәлрәк аяк басканнар – туплам-туплам килеп урнашкан һәм авыл корган татарлар. Алар өчен жәмгыять ул – авыл. Алар динне дә, телне дә, үзләрен дә авыл булып сакларга омтылганнар. Шул сәбәпле хәтта Истанбулда, Искешәһәрдә урнашып калмаганнар. Авыл өчен яңа жирләргә үзләштергәннәр. Никадәр ихтыяр көче, никадәр физик көч түккәннәр!

Аерым жәмгыять оештыруга ихтыяж, бары тик 50 нче елларда оныклары шәһәрләшә башлагач кына туган дияргә була. Һәрхәлдә, моны сәбәп итеп санарга жирлек бар. Истанбул татарлары уздырып килгән чаралар читтән караганда, жәмгыять туплантысыннан бигрәк, якташлар очрашуын, туганнар күрешүен хәтерләтә. Алар бер-берсен Төркиядәге татар авылларында көн күргән әтиләре, әниләре аша якыннан белеп аралаша.

Гомумән караганда, Төркия 1945 елга кадәр Русия белән элементләргә бозудан куркып, бу яклардан килгән мөһажирләргә, ни татарына, ни кавказ халыкларына жәмгыять төзәргә рөхсәт итми. Вазгыять 50 нче еллардан башлап үзгәрә башлый. «Төрөк күчмән һәм сыенучы жәмгыятьләре федерациясә» корылу һәм федерация тарафыннан 1966 елда «Төрөк дөньясы» журналы чыгарылу, шулай ук Азәрбайжан, Төркестан, Кырым, Кавказ, Идел-Урал, Балкан, Болгария һәм башка тарафлардан килгән мөһажирләргә жәмгыятьләре өчен барысына уртак бина бирелү – Төркия тарафыннан күчмән төрекләргә карата миһербанлы сәясәт алып барылуын күрсәтә. Хәтта журналның беренче саны Ататөрөккә: «Мөһажирләр югалган өлкәләргә милли хатирәләредер», – дигән сүзләр белән чыгуы, Төркиянең төрки мөһажирләргә карата ни кадәр хәерхаллы булуына ишарә. Бәлки, дәүләт сәясәтчеләре ниндидер башка яшерен интересларын федерация артына саклаганнардыр. Шуңа карамастан, 60-70 елларда «Идел-Урал төрекләре культур вә социаль ярдәм жәмгыяте» әлегә федерация эчендә татарларны күпмилләтле Төркиягә тәкъдим итеп яшәде.

...Инде Русиядән башка илләргә – кытайлар тарафына киткән

мөһажирләргә килсәк, алар өчен жәмгыять – беренчел ихтыяж. Чөнки, беренчедән, мөселман илләрендә яшәмиләр, бу исә диннәрен, гореф-гадәтләрен сакларга өстәмә кыенлыклар тудыра. Иң башта үзара төркемнәргә, жәмгыятьләргә берләшергә, уртака карарлар кабул итәргә, шул карарларны үзләре яшәгән жирлек хакимиятенә житкерергә тиешләр. Бу эшләр шәхесләрен, гамәлләрен таныту, татарлыкларын саклау белән үрелеп бара. Төркиягә күчкәнчә тә күбесе шул юнәлешне алга куя.

60-70 елларда Русиядән Төркиягә Япония аша яңа килгән берсе «Идел-Урал төрекләре культур вә социаль ярдәм жәмгыяте»ндә әгъза булып алды да имеш-мимешләр таратты. Имештер, Кытайдан, Япониядән килгән яңа мөһажирләрнең эхлагы чамалы, имештер өйләренә аяк киemen салып кермиләр. Хәтта ярамаган эчемлекләр кулланмышлар... Япония һәм Кытайдан килүчеләргә, киресенчә, жәмгыять кешеләрен хурлап чыккан икән: имеш, алар белән башкортлар идарә итә, имеш, алар дәрәс сәүдәгәрлек алып бармый... Әллә ул адәм махсус татарлар арасына чөй какты, бер Алла белә. Әллә бары тик телен тыя белмәде, ә тел ул ерткыч жанвар төсле, иреккә чыгарсаң – юлында очраган һәркемне ашар. Аннары ул үзе Төркиядә озак тоткарланмады, Америка тарафына күчкән ките.

Шунысы бар, әлегә имеш-мимеш сүзләрдән башланган үзара гаепләүләрдән соң күп кенә татарлар жәмгыятьтән чыктылар. Аерылганнарның берничәсе үзләренә «Сөембикә» жәмгыяте оештырып йөрдә...

Шул ук вакытта яңа килгән мөһажирләрнең балалары – чит ил мәдәниятен күреп үскән аерым төркем – заманча, сәләтле, амбицияле татар яшьләре үзләренә күрә башка оешма теләде. Теләкләренә ирештеләр, әлбәттә, 1963 елда «Тукай яшьләр клубы» оештырдылар.

Икенче яктан, бер шәһәрдә ике татар оешмасы булганга борчылучылар табылды. Моңы таркаулык, бердәмсезлек итеп бәяләделәр. Берләшү өчен төрле чаралар оештыру турында сөйләшүләр китте. Хәтта клубны оештырганнар жәмгыять житәкчеләре, әгъзалары булып сайланды. Ләкин барыбер жәмгыятьтә Төркиягә төрле елларда, төрле юллар белән килгән, төрле ил культурасы тәэсирен алган татарлар арасында фикер каршылыклары күзәтелеп торды. Тора-бара клуб оештырганнарның бер өлеше жәмгыять эшчәнлеген туктатырга теләде.

Ахырдан үзләре бер эш чыгардылар, үзләре оештырган клуб урынына 1969 елда «Казан төрекләре культур вә ярдәмләшмә жәмгыяте» кордылар. Моңа кадәр «Тукай бюллетены» чыгарып килсәләр, 1970 елдан башлап, «Казан» журналын нәшер итә башладылар. Иң тәүге санында ук зур һәм кирәкле максатларын ачык күрсәтеп: «Журнал Казан төрекләренең тарихын, әдәбиятын, культурасын, бөекләрен таныту, Русия тышындагы Татарлар арасында багланышлар кормак һәм Төрөк дөньясына казанлыларны таныту нияте илә хәрәкәт итүне төшенде һәм эшләрен бу юнәлештә йөртәргә карар бирде», – дип язып чыктылар. Укыгыз, укытыгыз, языгыз, абунә булыгыз! Менә шулай итеп, яшь буын мөһажирләр Төркия, Америка, Алмания, Финляндия, Япония татарларын берләштерергә омтылган татар басмасы нәшер итүгә керешеп, Төркиядәге мөһажирләр тарихында иң тирән һәм мөһим эз калдырачак зур эш башкардылар. Афәрин! «Татар милләтенең

гыйлемле эфәнделәре, милләтпәрвәр шәхесләре, нык рухлы шагыйрьләре, язучылары барлыгын белегез!» Әлеге язучылар ук тирән горурлык хисен уятырлык иде. 70 нче елларга караган татарлар тормышы турындагы язма чыгана, хәтта гыйльми чыгана буларак, дистә еллардан соң да нәкъ шушы басма хезмәт итәр әле...

Шул ук вакытта яңа чыга башлаган «Казан» журналының беренче саннарында «Идел-Урал төрекләре культур вә социаль ярдәм җәмгыяте» турында «15 еллык бер тарихка ия җәмгыятьнең татар төрекләрен танытмак өчен берникадәр тырышлыклары булса да, алар канәгатьләнәрлек гамәлләр кыла дип сөйләү дәрәҗәс булмас», – дигән язучылар күренгәләде. Әлбәттә, бу сүзләр яңа фикерләргә юл ачты. Япониядән, Германиядән килгән йөзләгән яңа мөһажиргә, эмигрантка, шулай ук Төркиядә туып-үскән яңа буын татарларга эш табарга, гыйлем юлын сайларга булышлык иткән, ярдәм кулы сузган өлкән буын мөһажирләр хәтерен калдырудан курыкмаганга шулай яздылармы?! Әллә һәр яшь буынга хас гадәти тәнкыйди караш өстенлек итмәде?!

Ике җәмгыять кешеләре арасында көндәшлек шулай, ара-тирә үзен сиздереп торды, тора-бара исә төрле чараларга бергәләп җыелулары хакында хәбәрләр күренгәләде.

Милләт бит ул бик тә кадерле, кыйммәтле музей экспонатына әйләнгән, меңәр еллар дәвамында ни сыйфатын, ни рәвешен һич үзгәртмәгән таш түгел. Андый ташлар гажәпкә калдырып, соклану хисен уятып, йөзләгән галимнәр-белгечләр тарафыннан өйрәнелер, төсләре, сыйфатлары, бәяләре иҗат кешеләрен хыялый хикәятләр тудырырга этәрер. Миллионлаган кешеләр ул таш барлыгын белер һәм күрер өчен әллә ни кадәр акча сарыф итеп, ерак юлларга чыгар...

Шулай да, Аллага шөкер, милләт каткан таш түгел. Аның эчендә, һәм сыйфат төрелеге, һәм жанлы хәрәкәтләр агышы бара. Бу һәр милләткә хас хәрәкәтләрне таркаулык дип бәяләү, шуңа басым ясау яки хәрәкәтләрне махсус таркаулыкка сәбәп итү нәтиҗәсендә төрлелек көтелмәгән зур көч алыр һәм милләтне таркатыр. Ә милләтне милләт иткән сыйфат нәкъ менә төрлелек. Чөнки тарихи, сәяси, иҗтимагый, гаилә хәлләре аркасында үзгәрешләр һәр заман, һәр мизгел туар, бер буын икенче буынга охшамас. Бу күренеш котылгысыз һәм табигый. Моңы тану төрлелек милләтне тарката дип куркудан арындырыр төсле. Ягъни төрлелектән курку туктамаса, «без бер милләттән» дигән эчке бергәлек җимерелүен дәвам итәр...

Истанбул малае Мәхмәт әтисе өйгә алдырган «Казан» журналындагы татарлыкка кагылышлы рәсемле язмаларны яратты, «Төрөк дөньясы»н укып, башка милләттән булган дуслары, танышлары турында тагын да күбрәк белде. Дәрәҗә, язмалар бала укыр өчен түгел, озын язылган, аңлап бетерәм, димә. Шунысы рәхәт: берәзын укыса, калганын әтисе аңлатып-сөйләп бирә.

...Ә илдә гомуми вазгыять катлаулана барды.

1972 елда гаскәриләр кабат идарәне үз кулларына алып, боерык бирә башладылар. Төркиядә «сыкы юнәтем» – «каты идарә» итү башланды. Урамга чыгып йөрүләр билгеле бер сәгәтләрдә вакытлыча тыелды. Ял көннәрендә исә хәрбиләр үзләре теләгән өйгә кереп, тикшерүләр уздыра ала иде.

Гөрлөп торган Истанбул урамнары янэ тынып калды. Кибетлэр каршында чэй китергәнне көтөп, сэгатьлэр дэвамында гәп куертып утырганнар чэйләрән өйләрөндә генә дәмләде.

...Сәрвиназ тегү машинасы тавышына күмелеп, тыштагы атыш тавышларын ишетмәде. Тык-тык, тык-тык... Кечкенәдән, әле авылда этисе уч кадәр тукыма алмаган заманнарда ук, тегү, үрү эшенә һәвәс иде. Хөсәен тегү машинасы алып кайтып биргәч, ике куллап ябышты: кем ни теләсә шуны текте. Бөтен мәхәллә ана йөрдә. Өч баласын үзе тегеп киендерде. Әле өй кирәк-яракларына, көндәлек тотарга азмы-күпме акча кереп бара иде. Ателье эшләрә өчен дә машина бик ярап куйды.

Берара машинасын туктаткан иде, мылтык тавышларына сискәнәп китте. Эшен ташлап, тәрәзәгә йөгерде. Атышкан, чабышкан кешеләр күренми күренүен, димәк, кайдадыр, күрше урамнарның берсендә болар. Сэгәткә карады һәм йөрөгә кабат жу итте, тегеп утырып вакыт узганын сизми калган. Мәхмәтнең мәктәптән кайта торган сэгәте күптән үткән, ә улы юк!

Мәхмәт мәктәптән вакытында кайтырга чыккан иде. Мәктәп белән өйләре арасындагы урамны япканнар, урам башына хәрбиләр тезелеп баскан. Урамга кеше кертмиләр. Нидер булган, күрәсен, йөзләре бик житди, кулларында мылтык. Шушы тирәләрдә дуслары белән көн дә диярлек куышлы, качышлы уйнаган, туп типкән Мәхмәт урамга элэгү жаен тапмасмы?! Кызыксынуы шул кадәр көчлө иде, ике уйлап тормыйча читтәге тар тыкрык аша урамга кереп китте. Солдатлар аны абайламый калды.

Урам буп-буш. Ни бар соң монда шул кадәр дигәндәй, акрын гына як-ягына карый-карый юлын дэвам итте. Кинәт аткан тавыш ишетелде. Тагын ишетелде. Тагын... Мәхмәт күз ачып йомганчы подъезд ишеге ачык калган йортка шылды. Шунда каршы йортта гына атышканнарын аңлап алды. Акрын гына ишек тәрәзәсеннән тирә-юньне күзәтте. Атышу туктап-туктап, шактый вакыт дэвам итте. Ниһаять, мылтык тавышлары ишетелми башлады. Йорттан хәрбиләр бер төркем революционерларны тотып алып чыгып киттеләр. Урам кабат тынып калды. Мәхмәтнең йөрөгә шул кадәр каты типте, дөп-дөп иткәнә мылтык тавышыннан да ким яңгырамады. Тагын атыш башланудан куркып, урыныннан кузгала алмый утырды. Берәздән әнисеннән курку жинде, яшеренгән жиреннән чыгып, өенә таба элдерде генә.

Мәктәптән соңарып кайткан малайга әнисе аягындагы башмагы белән шәп кенә эләктерде. Урамда котны алган атышлар бара, ә балаң һаман кайтып кермәсен әле. Баксаң, ул шул атышларны карап йөргән икән, син акылыңны югалтырдай булып көт аны!

Әй, бала, бала, кызык эзләп үз башына житә язган ич. Инкыйлаб күрми калырмын дигәндер инде...

Мәхмәт өчен бу икенче хәрбиләр инкыйлабы булды. Бу елларда инде ул 12 яшен тутырып, жәйге вакытларда этисе янында эшли башлаган иде.

(Ахыры киләсе санда).

ТР Язучылар берлегенең XIX корылтаеннан фоторепортаж

Корылтайның президиум әғзалары. Сулдан уңга: ТР Дәүләт Советы Рәйсе урынбасары Марат Әхмәтов, Татарстан Язучылар берлеге рәйсе Ркаил Зәйдүлла һәм корылтайны алып баручы Зиннур Мансуров.

*Тәһәффүзә иҗади аралашу.
Татарстан Республикасы
мәдәният министры Ирада
Әюпова белән халык шагыйре
Ренат Харис.*

Һәр мәсьәлә уртага салып хәл ителә.

Татарстан Президенты Аппараты Житәкчесе Әсгать Сәфәров «Казан утлары» журналының мөхәррире Фирүзә Җамалетдинованы «ТРның атказанган сәнгать эшлеклесе» исемен алуы белән тәбрикли.

Аксакаллар Рабит Батулла белән Мансур Вәли тавыш бирә.

Татарстан Язучылар берлегенең яңа рәисе Рикаил Зәйдулланы элеккеге рәис Даниял Салихов котлый.

Салават КАМАЛЕТДИНОВ һәм Эльвира ФАТЫЙХОВА фотолары.

Рәшит
Әхмәтжанов

КҮКРӘП КЕРИК ЯҢА ГАСЫРЛАРГА

(Азатлык мәйданы)

Башкае киселгән нәселем Агачы,
Тамырдан таралып, дөньяга жәелгән.
Яшәргә! Яшәргә! Азатлык алмыйча,
Кузгалып китү юк быелгы жәемнән.

Жәелгән жиремә – үлемсез Агачым,
Иелмәс иңнәре биеккә үрелгән.
Яшәргә! Яшәргә! Яшәүләр кешегә
Мең кабат газаплы булса да үлемнән.

Коллыкны яндырып каныбыз дөрләсен,
Дөрләсен, сүнмәсен – ант итик, Ватанчы:
Иә бозлы йортыма азатлык яуларбыз,
Иә янып бетәрбез, кол булып калганчы!

Илемә багышлап үземне, сүземне,
Ачлыкта утырам шул газиз нигездә.
Яшәүне сөям мин!..
Сөягем белән, Ил.
Иреккә илтүче юлларны тигезлә!

Илдә имән булып үскәч,
Гел туры торалмасаң
Егыл,
Күктә очып йөргән
Кошлардан оялмасаң.

Илдә имән булып үскәч,
Үрел син күккә кадәр...
Дошманың өстенә егыл,
Тамырыңа тисә әгәр!

Уттан туган уй

Бар нәрсәне монда сулар юган,
Жилләр куган, ялмап, ут алган...
Илне сатканнарның тәңкәләре
Сөякләре белән буталган.

Бу бабамны кемнәр тере килеш
Иделләргә төртеп төшергән?!
...Дөнья нинди генә сувенирлар
Ижәт итми икән кешедән.

Чая дулкын ярга бәрәп киткән
Баш сөяген юам Иделдә.
Гади генә түгел, бу, минемчә,
Гаскәр башы булган кимендә.

Гаскәр башы булгач,
Башлы кеше,
Асыл заттан булган, билгеле...
Кемдер каргый бүген: – Үз илеңне
Саклый алмагансың, шыр тиле!

Баш кешеләр әллә ул чакта да
Бар кешедән башлы саналган?

Кичер, бабам, синең хакта бүген
Китап язып ята мең надан.

...Утлар һәрчак монда бу суларны
Чигендереп, бию биегән.
Кем көенә биегәннәр алар –
Учагыма килеп иеләм.

Гөлләр бүген әйлән-бәйлән уйный
Мин кабызган учак тирәли.
Кипкән күлләр болыт булып килә,
Сибәли дә яңгыр, сибәли.

Кылычдарның ул чак ташка түгел,
Башка тиеп, йөзе кителде...
Тарихымны таптап китә калсам,
Табаннарым канар шикелле –

Кылыч булып тыныч кына ята
Бабамнарның кайнар эзләре.
Күкрәп керик яңа гасырларга
Эзләп йөрер юкса үзләре.

Балачакта

Яз килгәч тә, тауга чыга идек,
Ерганаclar ерып йөрергә.
Ераккарак качып китә идек,
Чакырсаclar өйгә керергә.

Ашау-эчү онытыла иде –
Тик ерылсын тауда кар суы.
Тик күренсен дәртле Кандыз буйлап
Бәрелә-ватыла бозлар агуы.

Ашыгып аккан ерганаclar кебек
Узган икән шулчак гомер дә.
Артта калды инде балачагым,
Тирән эзләр сызып күңелдә.

Уйланамын хәзер:
Бу гомерем
Ерганаclаy юлдан агамы?
Узган юлларымда, күзгә күренеп,
Чаткы кадәр якты каламы?

Кырлар буйлап агып,
Ерганаclar
Сугаралар иген басуын.
Ниләр бирә илгә минем болай
Гомер юлым буйлап баруым?!

УЛ КАЛӘМЕН МАНДЫ БӘГЫРЕНӘ...

*Ил уллары Илгә хезмәтләрен
Бирерләр дә, китеп югалырлар... –*

дип язган иде Мөдәррис Әгъләм.

Бүген сүзөбез нәкъ эңә шулай Илгә хезмәтән биреп киткән, үзе китсә дә, татар әдәбиятында, алай гына да түгел, татар халкы тарихында якты эз калдырган көрәшче шагыйрь Рәшит Әхмәтҗан турында. Аның тууына 80 ел тулды.

Әхмәтҗанов Рәшит Хәниф улы 1941 елның 14 апрелендә Баулы районының Татар Кандызы авылында дөньяга килә. 1969 елда Казан университетын тәмамлый. Шуннан соң Татарстан мәдәният министрлыгында, «Яшь ленинчы», «Татарстан яшьләре» газеталарында, 1980 елдан «Казан утлары» журналы редакциясендә эшли. «Жан яктысы», «Кавышыр көн», «Йөрәк бәйрәме», «Моңлану», «Ачлык мәйданы» шигъри җыентыклары, популяр җырлар авторы. Татарстан Язучылар берлегенә Гаяз Исхакый исемендәге премиясе лауреаты, Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе.

Шагыйрьнең юбилее якынлашкан көннәрдә без Татарстан радиосы фондында аңа кагылышлы язмаларны яңа бер барлап чыктык. Баксаң, безнең радио аның ижатына һәрвакыт игътибарлы булган икән. Ул язмаларны бер жепкә тезеп тыңласаң, каләм иясенә шагыйрь һәм шәхес булып формалашу юлы күз алдыннан үтә. Хәзерге вакытта безнең фондта аның шигърьләренә язылган берничә дистә җыр, «Аучылар кибетендә» (Праздник Исенбәт укуында), «Бишташ» (Илдус Әхмәтҗан укуында) поэмалары буенча эшләнгән радиокомпозицияләр, шагыйрьнең үзе укыган язмалары һәм аңа багышлап эзерләнгән тапшырулар саклана. Хәзер без сезнең игътибарга нәкъ эңә шундый тапшыруларның берсен тәкъдим итәбез. Ул шул ягы белән кызыклы, биредә урын алган язмалар төрле елларда, төрле урыннарда, төрле сыйфаттагы магнитофоннарга язып алынган булган. Ләкин аларны тыңлаганда Рәшит Әхмәтҗанның якыннан белгән, аның белән аралашып, дуслашып яшәгән кешеләрнең үзенчәлекле бер мәжлесе хасил була. Сез шагыйрьнең тормыш юлына, яшәү рәвешенә, ижатына кагылышлы фикерләр ишетерсез. Шулай ук тапшыру барышында шагыйрьнең үз укуында шигърьләр, аның шигърьләренә иҗат ителгән берничә җыр тыңларсыз. Рәшит Әхмәтҗанның тәкъдири бер әсәрәннән – «Ачлык мәйданы» шигъри шәлкемәннән бер шигърь шагыйрьнең бертуган энесе, Татарстанның халык артисты Илдус Әхмәтҗан укуында бирелә.

Ул кабызып киткән ялкын килер буыннарның йөрәгенә дә күчеп дөрләсә иде дигән теләк белән, әйдәгез, көрәшче шагыйрәбезнең якты рухын искә алыгыз.

Рәшит Гәрәйнең тууына 90 ел

ТУГАН ЯК ЖЫРЧЫСЫ

15 апрельдә шагыйрь, Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре Рәшит Гәрәйнең (1931 – 1999) тууына 90 ел тулды. Аның якты рухын искә алып, журнал укучылары игътибарына моннан төгәл 30 ел элек эзерләнган тапшыру тәкъдим итәбез. «Туган як жырчысы» дип исемләнган бу тапшыру шагыйрьнең 60 яшенә багышланган булган. Биредә тапшыруның авторы Фәнзаман Баттал шагыйрьнең тормыш юлы турында сөйли, аның ижат кыйбласын ачып бирә, программаны ул үзенә генә хас жорлык белән кызыклы итеп алып бара.

Рәшит Гәрәйнең шигырьләрен танылган нәфис сүз осталарыбыз Айрат Арсланов һәм Дания Нуруллина укыган. Әлегә язмалар шагыйрьнең шигырьләренә язылган, үз вакытында халык тарафыннан яратып кабул ителгән жырлар белән үрелеп бара.

Хәзер инде бу тапшыруның авторы, язучы Фәнзаман Баттал да, мөхәррире Рөстәм Акъегет тә, режиссёры Госман Әхмәтжанов та – бакыйлыкта. Аларны да искә алып тыңларбыз.

*Бу QR-кодлар аша сайтыбызга кереп,
тапшыруларны тыңлый аласыз.*

*Сәхифәне Татарстан радиосының шеф-мөхәррире **Нәсим АКМАЛ** алып бара.*

КАНАТЛЫ ИЖАТ

Кемгә ничектер, Ләбиб Лерон дигән язучыны телгә алуга, минем күз алдына аның каләменнән төшкән образлар: ап-ак карда чана шуучы, авызы колагына житкән сипкелле малай, укыган эпиграммадан пырхылдап көлеп жибәрүне яхшысынмагандай, авызын нәфис куллары белән каплаган туташ, «синнән ничек килештереп көлгән», «юк, икебездән дә» дип, бер-берсенә төрткәли-төрткәли култыклашып баручы ир белән хатын, «кара син аны, безгә дә төрттергән» дип, үзе ясаган эскәмиясендә башын кашып, китап актарып утыручы авыл карты килеп баса. Әйе, алар барысы да шагыйрь каләменнән тормыш сөземтәсе буларак өзелеп төшкән персонажлар.

Ижатка Л.Лерон шактый тормыш баскычлары үтеп килә. Казан дәүләт университетында югары белем алганнан соң, «Яшь ленинчы» (хәзерге «Сабантуй») газетасында, «Салават күпере» журналында, Татарстан телевидениесендә эшләү дәверендә сабыйлар психологиясен, фикерләү, сүз-тел үзенчәлекләрен тирәнтен үзләштереп, шул байлыкны балаларга кире кайтара әдип. Аның «Яңгырның ял көне» (1988), «Транзистор үч ала» (1989), «Күрше тавыгы: эпиграммалар, пародияләр» (1990), «Тәгәрмәчле чана» (1993), «Таһир мажаралары» (2000), «Кояшны кочкан малай» (2004) кебек төрле жанрларны үзәккә алган жор телле шигырь китаплары балалар, үсмерләр, яшьләр дөньясын үзенчә, заманча сурәтли.

Л.Лерон, олыларны «тәртипкә чакырып», чөметкәләп алырга да онытмый. Аның юмористик хикәяләр, пьесалар, парчалар, мазәкләр белән сөендергән «Чыктым аркылы күпер» китабы Ф.Хөсни исемендәге премиягә лаек була. «Борчак шыгтырам: шалтмылтфильмнар, әкиятләр» һәм пародияләренә, эпиграммаларны эченә алган «Сөяксез тел», шулай ук башка жыентыклары әдипкә М.Жәлил, Ш.Маннур, А.Алиш, Г.Афзал исемендәге премияләренә һәм башка бүләкләренә «алып бирә». Ирешелгәннәренә «бастырыклап» кую өчен «Тукай сүзе» соралып тора.

Һөжү сәнгатен әдәбиятның катлаулы төрлөрәннән санаган Г.Тукай, Ш.Бабич, Ф.Шәфигуллин, Ш.Галиев, Г.Афзал кебек сатирада «теш ярган» бөекләребез яралы жаннарын лирикада, прозада «дөвалаганнар». Л.Лерон да гомуми кагыйдәдән искәrmә түгел. Ул агымдагы әдәби дөньябызда әйдәп баручы юмористларыбызның берсе һәм иң берәгәйлесе булса да, ижат юлының башында ук лирик-интим, кешенә эчке серләрен үзәккә алган юнәлеш турында да онытмый. Мәхәббәт, сөю-сәгадәт мөүзугъларына багышланган шигырьләрен вакытлы матбугатта сынап караганнан соң, шагыйрь 1997 елда «Сине генә сөям» исемле лирик һәм публицистик шигырьләрен туплаган мәжмугасын бастырып чыгара. Аңа кереш сүзенә үзенә дә, башкаларга да гажәеп таләпчән Рөстәм Мингалим яза. Жәе чыкканда искәртеп үтик: Л.Лерон «мине күрмиләр, ижатымны әйләнеп узалар, игътибар житми», дип зарлана алмый. Аның балалар һәм олылар дөньясын үзәккә алган китапларына Гәрәй Рәхим («Яшь әдип – яшь Ләбиб турында»), Мөдәррис Әгъләм («Шагыйрьнең яңа ел күчтәнәче»), Рөстәм Мингалим («Энем әйтсә – әйтә ул»), Ркаил Зәйдулла («Каерылып ава пакуслар»), Нәсим Акмал («Борчаклы дәрәслек»), Ленар Шәех («Бер борчак... ике борчак») кебек каләм әһелләре үзләренә мәкаләләрендә житди киңәшләрен дә биреп, язучының илһамына канатлар куйган жылы һәм уңай бәяләмәләрен язып чыктылар.

Яңа гасыр башында ул кешенә эчке, интим кичерешләрен психологик анализга жан жылысын кушып сурәтләгән лирик шигърияткә күбрәк өстенлек бирүче шагыйрь буларак чыгыш ясады. Соңгы елларда исә «Безнең мирас» журналын чыгару,

чыганаclar, истәлекләр, тәржемәләр һәм тормыш дилбегәсен кулларында тоткан түрәләр белән әңгәмәләр кору һастына кереп чумгач, шигърияттән читләшеп бара, дигәнрәк фаразларыма да урын бар иде. Иншалла, ялгышканмын икән. Үз шәхси уйлануларын, замана матавыкларын үзәккә алган, алдаучан өслүб гадилегә белән силлабик шигърь системасында язылган һәм «Казан утлары»нда (2021, №2) басылган «Вакытны шул булмый туктатып...» дигән шигърьләр шәлкеме, Яна ел күчтәнәче кебек, күңелемә хуш килде. Яшьләр, бигрәк тә хатын-кыз шагыйрәләребез ижатына тирән үтеп кергән модернизм, постмодернизм алымнарына иярәп язылган жемелдәвек образлы, жирдән аерылыбрак торган шигъри тәжрибәләр белән соклану чоры узып китеп, күңел болытлар, ерак галактикалар арасында йөзмәгән, үз шәхесе һәм хәзергә хәятыбызны, милли хәсрәтләребезне үзәккә алган шигърьләр сагындыра башлаган иде. Тәки шуларны истә тоткан бит Ләбиб Лерон. Яна шигърьләр көлтәсе белән кыска шигърьдә олы жанны ачкан «салмак лирика»ның сүз сәнгатебездә үз урыны барлыгын һәм яшәргә тиешлеген аклап чыга ул. Атамага куелган исемгә кайтып, аның сатирасы, юморы һәм лирикасы бер кошның ике канатыдай үзара керешеп, ижатчының дөньяга карашын тулырак чагылдыруга хезмәт итә. Тупланма күңелемә хуш килсә дә, бер канәгәтсезлек хисе калды. Хикмәт шунда, әлемтә чараларыннан, «мине югалтмагыз» дигәндәй, үзе үк хәбәр иткәнчә, үтеп киткән елның жәй айларында Алтай, Себер киңлекләрен иңләп, шифалы суларын эчеп, хушбуйлы чәчәкләрән иснәп, «түл жыеп» кайтуыннан хәбәрдар идек. Мин, укучы буларак, шул як табигатең матурлыгы, әлегә төбәктә яшәүче кардәшләребезнең тормышлары, рухи дөньялары турында шигърьләр көткән идем әлегә шәлкемдә. Ул якларга сәфәре турында ләм-мим сүз түгел, киная дә юк. Аның каравы Парижда булуы турында жасән һәм сүзен табып әйтергә онытмаган Ләбиб каләмдәш!

*Мона Лиза кебек серле ханым
Кергәнгәме әллә төшемә,
Бүген кинәт кенә,
Париж, Париж,
Син килдең дә... төштең исемә.*

*Әле кайчан гына – май аенда
Жилләр белән бергә лыбырдап,
Йөргән идем синең урамыңда...
Йөргән идем синең Луврда!
«Мона Лиза кебек серле ханым»*

Гасырлар дәвамында дөнья иңләп яшәгән татарыңны, әлбәттә, Дәште Кыпчак далалары, хәтта Париж белән дә шаккатырып булмый. 1812 елгы рус-француз сугышында 500 меңлек татар ополчениеесе, Наполеонны кууда катнашып (Татарстан АССР тарихы, 1970. – Б.165), Аурупа аша үтеп, Францияне аркылыга-буйга иңләп, Сена елгасында атларына су эчәрәп кайткан. Ерак бабаларыбыз чыгарган «Рус-француз бәете»ндә бу хакта бик төгәл әйтелә.

Шагыйрь Ренат Харис та «Урам», «Татар атлары» кебек поэмаларында «мәхәббәт йорты»нда булуын да, татар атын Монмартрга бастырып «кешнәтүен» дә искә алырга онытмый.

Л.Леронның «Казан утлары»нда тәкъдим иткән лирик аһәңле, фәлсәфи-әхлакый эчтәлекле шигъри көлтәсендә «Мона Лиза кебек серле ханым» мәхәббәт кичереп, сөю-сәгадәт мәүзугын үзәккә алган бердәнбер шигърь. Лирик зат суфыйчылык поэтикасына барып тоташкан өн, чынбарлык белән төшнә бутап, якты сагыш, үкенеч хисләренә бирелеп, бәхетен, үзенә насыйп якынын эзли. Мона Лиза кебек серле ханым аның төшләренә кереп йөдәтеп, интектереп, истәлекләр дәрәясында чуалтып, тәмам хәлсез калдырганнан соң гына, гашыйк Мәжнүннәң йокыларын качырып бимазалаган сәер чибәр ханым үз янындагы кадерле кешесе икәнлегә ачыла. Шул рәвешле ул юлга чыгып, Парижга «бару» мәшәкәтләреннән котыла. Шуны аңлау, төшенү китергән шатлык, сөенеч хисе йөрәгенә сыймый. Ул бу хакта бар жиһанга оран сала:

*...Мона Лиза кебек серле ханым
Төшләремә кердең тулганым...*

*И сөеклем! Иркәм! Газиз жаным
Син булгансың икән ул ханым.*

«Мона Лиза кебек серле ханым»

Нибары биш куплеттан гына торса да, шигырьнең сыгылмалы композициясе, самими аһәңе, лирик герой белән автор бердәмлеген табу аша гармониягә ирешкән эчкерсезлеге күңелне иркәли.

«Вақыт житми, дибез...», «Мин бүгеннән ашыкмаска булдым...», «Дөнья шулай яратылган» шигырьләрендә лирик зат тормышны, тирәлекне, яшәешбезнең ачысын-төчесен, яхшысын-яманын татыган, үткән гомеренә, кичкән көннәренә билгеле бер нәтижә ясый алган аек акыллы, реалист булып күз алдына килеп баса. Бар уйлаган, хыялланган гамәлләрне башкарып чыгарга барыбер вақыт житмәячәк, «ашыккан ашка пешкән» дип уйлап, лирик герой тынычланып яшәү турында хыяллана.

«Мин бүгеннән ашыкмаска булдым», «Күпме генә чапма, бу дөньяны куып житеп булмый барыбер», «Мин күп нәрсәләр беләм, күп нәрсәләрне белмим» кебек юлларны төрлечә бәяләргә мөмкин. Ул – үз-үзенә гашыйк экзистенциаль шәхесме, әллә яшәгән чорының тотрыксызлыгына яраша алмыйча бәргәләнгән мәхлукмы? Беләм-белмим, «үземнән үзем көнлим» дип, башны катырганнан соң, ахыргы ике юлга сыйган нәтижәсе белән автор төпмә гажәпләндереп куя:

*Таш бәрәп чыккан гөл мин,
Саргаймый торган үлән!*

Бу «мәхшәр» яшәештә үзенең үзең шулай күтәрәп, игътибарны юнәлтәп куймасаң, кемгә кирәк тә, кемнең сиңа исе киткән, ди бугай «әңгәмәдәш».

Дөньяны, тирәлекне аңларга, бәяләргә тырышуын ул «Акыл сатучылар адым саси...», «Дөнья шулай яратылган», «Карап торам тәрәздән» шигырьләрендә дәвам иттерә. Тормыш барышын ул үзе аңлаганча, «Дөнья шулай яратылган» һәм аны мин генә үзгәртә алмыйм, һәммәсен безгә ничек бар шулай кабул итәргә генә кала дип, ул үзен тынычландырырга тырыша. Бу шигырьләрдә «яшерен» кинәяләр эчтәлек юк диярлек. Аның төп максаты – кешеләрне шул барышның асылына төшендерү, заманага жайлашып яшәргә өйрәтү. Шигырьләренең эхлакый сөзәптәсе түбәндәге юлларда бөтен «дөрәслеге» белән ачыла да куя:

*Дөнья шулай яратылган –
Кайгысы бар, шатлыгы.
Яхшысы бар, начары бар,
Яшьлеге бар, картлыгы.
«Дөнья шулай яратылган»*

Төп фикерен шигырьнең исеменә үк чыгаруын искәртеп, ижатчы аны һәр строфаның башында ун мәртәбә кабатлый һәм аңа ачыкламыш кертә. «Холыклысы, холыксызы – һәркемнең үз ише бар!» кебек гадәти күренгән юллар эстетик сурәткә хилафлык китермиләр. Ул әйтәсе килгән төп фикерен, теләгән мәкаль-әйтемләрнегә якын юлларга сыйдырырга тырыша:

*«Вақытларын булыр бервакытны...
Югалтканны булмас табытлар».*
«Вақыт житми, дибез»

Шигъри бәйләмдә урын алган «Бүген гүя үлеп терелдем мин...», «Төшенкелек биләп ала кайчак...» шигырьләре – лирик затның рухи бәргәләнүләрен чагылдырган ихлас,

медитатив лирика үрнәкләре. Фэлсәфи рефлексия, шәхси хисләр ташкыны иң эчке, иң кадерле фикерләрен укучыга житкерүгә хезмәт итә. Адәм баласы эчке дөньясына бикләнеп кенә яши алмый, фани дөнъяның кыскалыгы, «бер көнлегә» аның күңеленә шом сала, бернинди сәбәпсез, тыныч кына яшәп ятканда, газиз милләтенәң язмышы борчый, чөнки «Бигрәк кыен булган мәлләр бар», «Аңлый алмый торган әйберләр күп» икән ләбаса.

«Төшенкелек биләп ала кайчак...» шигырендә аны күршеләр, илләр арасында «һаман жир өчен барган» низаглар борчый, төн йокыларын качыра. «Күрше белән күрше» арасындагы ике ызан өчен барган ызгыш-талашны искә төшереп, нәфесен тыя алмаганнарға мәңгелек хакыйкатыңәң һәркемгә киләчәген шигырь юлларына чыгара:

*Илдә-көндә бетмәс көргәш бара –
Жирләр яна, таулар ишелә...
...Югыйсә бит, ахыр чиктә, бары
Өч арышын жир житә кешегә.*

«Төшенкелек биләп ала кайчак...»

Күңел түрәннән ургылып чыккан «Бүген гүя үлеп терелдем мин...» шигырендә якты сагыш, үкенеч, моңсулык белән сугарылган «Саташулы төшләр эргәсеннән Төсә качкан өнгә» тоташкан житди уйлану өстенлек итә. Йокы белән өн арасында бәргәләнгән затны «Дөнья күген баскан караңгылык», «Илдән-илгә, телдән-телгә күчеп, өйдән өйгә» йөргән «кара шом» борчый, иләсләндерә. Караңгылык баскан тирәлектә тыпырчынган «зәгыйфь яктылык» кына күңеленә якын. Дөрөс, ул дөнья барышындагы, ил язмышындагы хәлләр өчен борчуларын саташулы төшләр эргәсенә кайтарып, үзен «аклап», гаеплөлүргә урын калдырмакка тырышса да, аның борчылу, үрсәләнүләре күпчелекнең рухи халәтенә якын. «Бүген гүя үлеп терелдем мин...» шигыренең «Кичәгемә бүгенгене ялгап, мин иртәгәм белән тоташам» дип, лирик каһарманын акыллырак, сәгадәти яшәештән өстенрәк куярга тырышуы гомуми мәгънәгә диссонанс кебекрәк яңгырый, хәтта «тоташам» кафиясен «талашам» сүзә белән алыштырасы килеп, «кул кычытып» тора.

Тулаем алганда, «Саташулы төшләр эргәсеннән / Төсә качкан өнгә тоташам» кебек мәжүси догадай яңгыраган юллар, күңелгә серлелек рухы бөркеп, шагыйрьнең моңын-сызлануын гомуми психологик халәт дәрәжәсенә күтәрә.

Әлбәттә, шәхесен алгарак чыгарып, күбрәк үз «мине» белән мавыгуда яисә бу дөнья мәшәкатләренә, милләт язмышына кул селтәп, күбрәк шәхси кичерешләрендә «бәргәләнүенә» яисә ритмик иркенлек житмәүгә дөгъва белдереп булып иде ижатчыга. Шул ук вакытта аның сүрәтле фикерләвенә тәңгәл килгән индивидуаль өслүбенәң аң агышын ачуга буйсынганлыгы күңелне тынычландыра. Болар – үз образын – «мин»ен кабат тудыру сәләте («үлеп терелдем мин», «мин ашыкмаска булдым»), өн белән төшне якынлаштырган психологик анализ («...Саташулы төшләр эргәсеннән / Өнгә кайтып кердем төн аша»), лирик башлангыч («Мона Лиза кебек серле ханым, / Ник төшемә кердең соң эле?») һәм сәяси ирония («Киңәш-фәләннәрән тотсаң, / Алар өчен әйбәт кеше мин!»).

Мәгънәви эчтәлекләре төрле-төрле булса да, тупланмада тәкъдим ителгән шигырьләргә берләштергән үзәк мотив – жәмгыятебез яшәешеннән канәгатьсезлек хисе тудырган рухи бәргәләнү. Бу мотив-рефлексия шагыйрьнең лирик чигенешләрендә һәм төп фикер жегәрен алган кабатлануларда «яшеренгән».

Жыеп кына айткәндә, әдип үз «мин»ен тирәнрәк аңларга тырышу аша халкыбызга, чорыбызга хас үзенчәлекләргә калкытып куя. Укучыга тәкъдим ителгән бу шигъри бәйләмне Л.Леронның ижади үсешендәге житди бер адым дип бәяләргә кирәктер. Һәм ул бөтен ижатының табигый дәвамы буларак кабул ителә.

Тәлгат ГАЛИУЛЛИН

БЫЛБЫЛЛАРЫН ЭЗЛЭП, ТАҢНАР ТУА

Шәхесләрне тарих тудыра. Әдәбиятыбыз тарихы һәм язмышы да шәхесләр кулында. Факил Сафин – энә шундый шәхесләрбезнең берсе. Мөслимдә, татар теленең бишегендә, зыялы нәсел-ыру дәвамчысы булып дөньяга килгән егет әдәбият майданында оранын салганчы, шактый бай күңел һәм тормыш тәҗрибәсе туплый. Авыл хужалыгында, соңрак Чаллы төзелешләрендә эшли, югары белем ала, мөгаллим, мөхәррир булып хезмәт куя, әдәби Казанда кайный, аннан кабат Чаллыда төпләнә. Туксанынчы еллардан башлап, Факил Сафинның бер-бер артлы китаплары дөнья күрә: «Соңгы көз» (1992), «Тузганак чәчөгә» (1994), «Гөлжиһан» (1998), «Сәфәр» (2002) һ.б. повесть-хикәяләре дә, шигъри җыентыклары да укучы һәм әдәби тәнкыйть тарафыннан жылы кабул ителә. Ә инде 2003 елны нәшер ителгән «Саташып аткан таң» роман-трилогиясе – сүз сәнгатебез тарихында зур вакыйга, әдәби ядкарь буларак кабул ителә.

Инкыйлабтан башлап, сәяси репрессияләргә кадәрге канлы дәвер, шул чор корбаннарының аяныч язмышларын тасвирлаган бу әсәргә әдип ун ел гомерен багышлый. Оренбург, Казан, Уфа, Мәскәү һ.б. шәһәрләрдәге төрле дәүләт архивларындагы тарихи документларны, фәнни әдәбиятны, истәлекләрне өйрәнә, ил гизә. Әхмәтсафа Дәүләтъяров язмышы аша Ш.Усманов, М.Жәлил, Ш.Камал, Ф.Сәйфи-Казанлы, С.Сәйдәшев кебек олпат шәхесләрбезнең кара тәкъдирләрен ак кәгазьгә «түгә». Укы, шул каралыкка күңеленә чылат, аннан бүткенгә, киләчәккә күз ат: бу фажиғаләр кабатланмасы? Шушы каһарманнар каны саркылган әдәби сүз, тел язмышы бүткен ни сулышта? Рухлары рәнжемәслекме?..

Аяз Гыйләжев 1996 елны ук Факил Сафин турында: «Милли язучыбыз ул, иманлы язучыбыз. Аның әсәрләре халыкны уяттырга ярдәм итә», – дигән фикер әйтә. «Саташып аткан таң» роман-трилогиясе исә чаң сугу, набат-кисәтү ул – телсез-чукраклар гына уянмаслык! Тарихның, ил язмышының канлы сәхифәләрен реаль шәхесләр тормышы мисалында, фактик материалларга нигезләнеп тасвирлаган мондый ядкарьләрен танымыйбыз, танытмыйбыз, пропагандаламыйбыз икән, бармактан имеп язылган шикле әсәрләр белән китап рәвешендә дә, фильм форматында да милләтебезнең үзәгын агулау дәвам итәчәк ләбаса.

Әдәбиятка Факил Сафинны шигърият әйдәкли. Шигъри сүздә осталык – мөнәҗәт-бәетләр әйтергә хырыс әнкәсеннән, туган нигездәге бишек җырларынанндыр. Сабый чактан ук күңелендә әнкәй теле, туган тел шигърият булып бөреләнгән. Шагыйрьлегә проза әсәрләренә дә күркәмлек өсти: поэтик аһәң, тасвир чаралары нечкәлегә чәмә ижат үрнәкләренә телен бай һәм сыгылмалы итә.

Әдип жанының сурәте – шигърьләрендә. Бу уңайдан, «Галәм күзе» (2011) җыентыгы аерым игътибарга лаек. Алты бүлектән торган саллы китап ул – саллы диюем күләме турында гына түгел. Хәер, кыйбласы нык, җирдәге миссиясен анык белеп, үз йөрәк көченә зурлыгын тоеп ижат итә торган шагыйрь мактау сүзләренә мохтажымыни?! Шигърьләрдәге лирик герой – нәселе, туган халкы, милләте тарихында үзен үткән белән киләчәккә тоташтыручы бер буын-чылбыр итеп таний. Сызлану-сагышлары, өмет, шатлыклары да шушы миссия белән бәйле тәгаенләшә. Тормыштагыча,

шигырьләрендәге лирик «мин»е дә тыйнак, басынкы. Көн яктысына ул башкаларны чыгара, башкаларны данлай. Тукай, Жәлил, Әгъләм, Туфан, Зөлфәт, Исхакый, Гамбәр, Кадыр һ.б. маяк затларыбызга багышланган шигырьләре аша ил-жиргә, бөек максатларга тугрылык, хакыйкат кебек кыйммәтләрне югары күтәрә, мескенлекне, хөсетлекне тәнкыйтли. («Сәер китә шагыйрь...», «Халык шагыйре», «Жомга көн, кояш чыкканда...», «Шагыйрь һәм көтүче», «Күнел чакыруы», «Дәүләтлеләр», «Биеккә дәшү» һ.б. әсәрләр)

Факил Сафин шигырьләрен укыган сәен, Шигырь бөеклегенә инанасың. Сүз сөреше, фикри яңгырашы белән Галижәнап шигъриятне һәм шагыйрьләренә олылыгын торган шигырьләр. Алар аша ирексездән шигъри иманыңны, шул иманга тугрылыгыңны барлыйсың, үзеңне Шигырь тарихында бер сәхифә итеп тоясың. Бу – бәһасез, бәхәссез.

*...Рәхәтем дә, михнәтем дә минем
Шигырь зурлыгында – Жан чаклы.*

«Бүләк»

Туган жир, туган ил, әткәй-әнкәй, туган нигез – шагыйрь ижатында төп кыйммәтләр, дисәк, ялгышмабыз. «Әмәкәй дәфтәреннән» циклы – моңа күркәм үрнәк. Аерым авылдашлары язмышлары аша кече ватанының олы тарихын ачып бирә ул. Купшы мәдхияләр укымыйча, гади, гамьле һәм үтемле итеп ача. Әлеге шигъри бәйләмдә һәркем үз туган ягын, үз якташларын таний, үз булмышын барлай. Бәгырьләр сулкылдап куя, тамырларның нык булу кирәклегенә турында искәрәсәң.

*...Әмәкәй егете, диеп
Язып куегыз ташка.
Шушы сезгә үтенечем,
Сорамыйм берни башка.*

«Серле яктылык»

Туган жиренә, туган теленә таянган, аларга сыенган шагыйрь илгә-жиргә терәк булуны бурычы санап яши. Ижатта да, көнитештә дә. Татарның Чулман арьягындагы мәдәни, әдәби тормышы сагында төп таянычыбыз нәкъ менә Ф.Сафин дип әйтсәң бу нигез бар. «Көмеш кыңгырау», «Мәйдан», «Фән һәм мәктәп» басмаларын булдыру һәм житәкләү, рухи-мәдәни мирасыбызны барлау, әдәби түгәрәкләр оештыру, өлкән әдипләргә ярдәм, яшь каләм ияләренә остазлык – хезмәтләре санап бетергесез. Әдәби ижаттан тыш, ижтимагый тормышта да кайнап, үз сүзен әйтеп килә әдип. Төбәкләрдә милли гамь, татар рухы яшәсәң, дисәк, Факил ага кебек шөһәсләребез хезмәтен күрә белик. Бу – үзбездә хөрмәтләнүнең һәм киләчәк буыннарга үрнәк күрсәтүнең күркәм мисалы булып иде.

Әдип ижатында тамырларга тугрылык – иманыңа, намусыңа тугрылык булып яңгыраш ала. Чор-дәвернең вакытлыча бизәкләре ымсындырмый, аның үз буразнасы, ата-баба юнәлгән үз кыйбласы. «Эзләр», «Курай тавышы», «Ялган тәрәзәләр», «Үзгәртәсәм килде...» һ.б. әсәрләрендә бу ачык чагыла. Шигъри үлчәм, калып жәһәтләреннән дә Факил Сафин ижаты традицияләргә тугры.

Хакыйкәтне, асыл фикерләрен шагыйрь әсәр тукумасына төрле рәвештә сибә. Ижтимагый яңгыраш, гражданлык лирикасы үрнәкләре еш кына тирән фәлсәфә, нечкә образлар белән үрелеп китә. Тәнкыйди рухта язылган усал-кагы әсәрләрендә дә өрфия канатлы нәзберек күбәлектәй жылы, якты тасвирлар чагылып ала. Бу синтез шигырьнең тәэсир көчен арттыра, «ак-кара» бизмәнәңә күнеккән күңелләренә

сискәндереппе куя. («Бина», «Курку», «Тукталышта», «Бергә булсак...», «Ни көтәргә?...», «Хәбәрсез югалганнар» һ.б.)

Ф.Сафин шигърияте жанрлар төрлеләгә жәһәттеннән дә бай. Жанр үзенчәлекләрен оста файдалана ул: поэма, поэма-эскиз, баллада, циклар, мәсәл, сонет, робагый, сюита һ.б. «Аталар кабере», «Баешта кояш йөри», «Курай тавышы» балладалары, «Эзләр», «Халык шагыйре» һ.б. поэмалары – күркәм үрнәкләр.

Әдип ижаты гажәп киңкырлы. Ул – сабийларга да, карыйларга да үз кеше. Балалар өчен язган хикәяләре, шигърьләре, җырлары – берничә буын татарның балачагын ихлас гамь белән сугарды. Ф.Сафинның бик күп җырлар авторы, сүз дә, көй дә язудын да искә алыгк. Искитмәле: тыйнак кына, җыйнак кына бер агай гомеренә күпме бәрәкәт, күпме игелекле хезмәт!

Факил Сафинның тирән фәлсәфи уйлануларга корылган уйчан әсәрләрендә «батасың», сагыш-әрнүле нечкә-сизгер тизмәләрен укып, тын каласың, канатлы мәхәббәт лирикасында яз сулышын тоеп исерәсең. Һәм инде күнел касәң төмам тулып, тагын нинди әсәрләр белән генә хушландыра алыр икән дигән шик белән ижат галәмә буйлап ары атлыйсың да шаккатасың. Анда әле – бәгырьләренә өтеп алырлык килбәтсез чынбарлыкны шапылдатып мангаеңа сугып куя торган соңгы кизәнү калган икән. «Галәм күзе» китабы ахырында «Милләт бакчасыннан репортаж» поэма-эссесы турында әйтүем. 1987 елда языла башлап, 1993 елда төмам ителгән әлегә әсәрдә – бүгенгә сыктаулар, бүгенгә көн зары. Әрнүләр, сызланулар, өмет һәм өметсезлек – барысы да нәкъ бүгенгечә. Йа Хоҗа, дисең, чиге-ахыры булырмы моның? Әллә ахыры – үзәбез үкме?... Шагыйрьнең затлы, якты Шигърият сарайлары буйлап сәяхәт кыласың, ачкыч арты ачкыч табасың, ишек соңра ишек ачасың да, менә шушы сорауга, шушы ишеккә килеп төртеләсең. Ары таба – ишек артында нинди бүлмә? Тереклек бармы анда? Тере килеш үтә алырбызмы?..

Ф.Сафинның ижаты шушы сорауларны калкыта да һәм жавабын да бирә: Телле, Сүзле, Аңлы булып киләчәккә барып җитәр өчен иң элек Кеше булып калу кирәк. Ә Кеше – ул, тәү нәүбәттә, үткән белән киләчәкне тоташтыручы бүгенгенең терәге – тамырлары белән тарихка, милләтенә сыенган терәк. Прозасында да, шигъри мирасында да һәм башка әсәрләрендә дә үзәктә энә шундый геройлар тора, чор сулышын, дәвер кыйммәтен алар билгели. Ни дисәң дә, Кешелеген саклау – кешенәң үз кулында. «Былбылларын эзләп, таңнар туа...» дип яза бер шигърендә Факил ага. Әйе, шәхесләрен эзләп, дәвер тулгана. Чөнки чорны яктыртырдай, тарихны билгеләп, тарихка билгеләнердәй шәхесләр сирәк ул.

Лилия ГЫЙБАДУЛЛИНА

БӨЕК ШАГЫЙРЬНЕҢ РУС ТЕЛЕНДӘГЕ БЕРЕНЧЕ ТӘРЖЕМӘЛӘРӘ ҺӘМ БИОГРАФИЯСЕ

Укучылар игътибарына бөек шагыйребез Габдулла Тукайның кыскача биографиясен һәм аның уникаль ижатына бәяләмә тәкъдим итәбез. Бу язма 1914 елда рус телендә дөнья күргән. Аңлашылуынча, ул Г.Тукайның вакытсыз үлеменнән соң язылган. Мәкалә Мәскәүдә Лазарев көнчыгыш телләре институтының «Восточный сборник» дигән тупланмасында басылып чыккан. Шагыйрьнең биографиясенә һәм кайбер шигырьләренә рус теленә тәржемәләре авторы итеп, наширләр Г.Х.Акчуринны күрсәткәннәр.

Кем ул Г.Х.Акчурин?

Шушы сорауга җавап эзләп, без озак еллар дәвамында тикшеренүләр алып бардык. Безнеңчә, халыкның яраткан шагыйренең кыскача биографиясен Галим Хафиз улы Акчурин язган. Бу вакытта ул Мәскәүдә Лазарев көнчыгыш телләре институтын тәмамлаган, ягъни бу уку йорты өчен ят кеше түгел. Тупланманың шушы ук санында Тукайның Галим Акчурин тәржемә иткән «Теләнче», «Эштән чыгарылган татар кызына» шигырьләре һәм «Мөбарәк тәсбих өзелде» (Л.Толстой вафатына) нәсере басылган. Шуңа бәйле, басманың наширләре рус телле укучысына шагыйрьнең кыскача биографиясен дә бирергә була. Безнең карашыбызча, ул Г.Тукайның тормышы һәм ижаты турында А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, Л.Н.Толстой телендә язылган беренче мәкаләләрнең берсе булган. Нәкъ шуның белән кыйммәтле һәм кадерле ул безгә. Тукай тәржемәләре белән Лазарев институтының һәм башка уку йортларының билгеле бер даирә студентлары, интеллигенция, шул исәптән татар зыялылары да таныша алган. Басманың тиражы бик зур булмагандыр. Әмма студентлар үзенчәлекле укучылар буларак, тупланманың һәр чыгарылышы, шул исәптән Тукайга багышланганы да, шуңа охшашлы басмаларга караганда киңрәк тарала торган булган. Без монда студентларның һәртөрле яңа басманы «кулдан кулга» йөртеп уку формасын күздә тоттабыз.

Яраткан шагыйрьләренә вакытсыз вафаты мәгърифәтле, аң-белемгә омтылышы зур булган татарларны гына түгел, Россия империясенең бөтен төрки-мөселман дөньясын кузгатып җибәрә. Бу турыда замандашларының бихисап кайтавазларыннан гына да белеп була. Аларның һәркайсында югалту ачысы һәм тирән хәсрәт ярылып ята. Г.Акчуринның әлеге язмасын да нәкъ шушы контекстта карарга кирәк. 1914 елда да, аннан соңгы елларда да Россиянең татарлар укыган уку йортларында, эшлэгән урыннарында Тукайның хәтер кичәләре уздырылып торган. Мондый кичәләрдә илнең башка төрки халыклары вәкилләре дә катнашкан.

Безнең өчен шунысы кызыклы: тупланмада Г.Тукайның кыска, күп вакыт фажиғалә тормышы һәм искиткеч ижаты ни рәвешле итеп сурәтләнгән соң? Популяр шагыйрь образын аларга Петропавловскта туып-үскән татар егете Галим Акчурин тәкъдим итә, тупланманы басмага билгеле тикшеренүче Вл.А.Гордлевский эзерләгән.

Күрәсеп, Г.Акчурин тәржемәче буларак, Лазарев көнчыгыш институтының

танылган мөгаллимнәре дәресләрендә формалашкан. Аерым алганда, биредә Вл.А.Гордлевскийның укытуы да зур роль уйнагандыр.

Г.Тукайның иҗат мирасы ХХІ гасырда үзбездә ил галимнәренә дә, чит илләргә фәнни тикшеренүчеләренә дә, шулай ук киң даирә укучыларның да игътибарын элеккечә җәлеп итеп тора.

Документның башы:

«Габдулла Тукаев»

(1886-1913)

Габдулла Тукай Казан губерниясенә Кушлавич авылында туган. Әти-әнисенән бик ишле калган; ятим буларак, аңа, Жакта төпләнеп калганчы, бер туганнарыннан икенче туганнарына күчеп йөрергә туры килгән. Ул 3 сыйныф рус-татар мәктәбен тәмамлаган, мәдрәсәдә укыган һәм биредә шигърьләре язган, аларны «Әл-гасрел-җәдит» журналында һәм «Фикер» газетасында бастырган. 1906¹ елда ул Казанга күчеп килә. Авыр торыш шартлары аның сәламәтлегенә тискәре йогынты ясый. Казанда туберкулез билгеләре үзен сиздерә башлый; 1912 елда ук башкорт далаларына дөваланырга бара, әмма соң булып чыга – аның какшаган сәламәтлегенә файдасы тими.

1913 елның 2 апрелдә Казанда вафат була.

Тукаевның шигъри эшчәнлегенә кыска, якынча сизелә: 1905 – 1913 еллар. Шуңа карамастан, ул иш татар әдәбиятының бер баганы булып тора. Аның беренче шигърьләре татарларга авыр аңлашыла торган гоманлы телдә язылган, әмма Казанга күчкән ул гоманлы әдәбияты йогынтысынан чыга, һәм алга таба инде татар телдә иҗат итә башлый. Тукаевның халык арасында киң популярлыгы да шуның белән аңлатыла. Үзенең шигърьләрендә Тукаев мәхәббәт, азатлык, милләт, татар хатын-кызлары турында җырлый. Соңгы елларда аңа мотивларга пессимистик ноталар да өстәлә: торыштан, дуслардан күңел кайту, үлгән теләү һ.б.

Тукаев халык шигъриятен, аеруча халык җырларын яраткан, аларда чиста, халыкчан тел тапкан. Ул халык җырларына ияреп язган, шулай ук ияләр турындагы риваятьләргә шигъри телгә күчәреп, «Су анасы», «Шүрәле» әкиятләрен иҗат иткән; «Шүрәле» яңгырашы буенча иң яхшы шигърьләренә берсе булып тора.

Рус язучыларынан аңа Лермонтов белән Пушкинның йогынтысы зур булган. Тукаев Лермонтовның «Шагыйрь», «Балага», «Тәһсир», «Алдандым» һ.б., Пушкинның «Мәхбүс»ен, «Бакчасарай фонтаны» шигъренән өзек һ.б., Майковны, Плещеевны тәрҗемә итә.

Аңа юмор белән сатира да ят түгел. Ул Казанның Печән базарында сату итүчеләрдән көлә. Тукаевның сатирасы халык әсәрләре сатирасына охшап («Печән базары яхүд Яңа Кисекбаш»).

Тукаев халыкчан, милли шагыйрь иде; ул үзенең таланты чәчәк ата башлаган вакытта иш көнә вафат булды».

Г.Акчурин.»

Документның ахыры.

Г.Тукайның тәрҗемәчәсе һәм биографиясен язучы кем соң?

Галим (Мөхәммәт-Галим) Хафиз улы (Мөхәммәт-Хафиз улы) Акчурин 1892 елның 20 апрелдә Петропавловскта (Казакъстан, революциягә кадәр Кызылъяр) туган. 1910 елда шундагы реаль училищени тәмамлаган. 1913 елда Лазарев көнчыгыш телләре

¹ Автордан: Г.Акчурин күрсәтелгән басмада Г.Тукайны 1906 елда Казанга күчеп килә дип яза. Чынлыкта Г.Тукай 1907 елның октябрендә килә.

институтының махсус классларында тулы курс үтеп, аттестат алган. Төрөк, үзбәк, казакъ, азәрбайжан, рус, татар телләрендә иркен сөйләшкән. Алман, француз, гарәп һәм фарсы телләрендә укый алган.

1915 елда ул Петроград университетының тарих-филология факультеты студенты була. Кызганычка каршы, 1917 елның февраль вакыйгалары сәбәпле, өченче курста укуын ташларга туры килә.

Туган ягына кайткач, Галим Милли Мәҗлескә (Эчке Россия һәм Себер мөселман төрки-татарларының милли мәҗлесе) депутат итеп сайлана. 1917 елның 20 ноябреннән 1918 елның 11 ноябренә кадәр Уфада төрки-татар милли парламентында секретарь булып эшли.

Совет чорында ул туган Петропавловск шәһәрində төрле учреждениеләрдә һәм оешмаларда хезмәт куя: Союз үзәге җирле агентлыгында секретарь, ӨзР ревкомының кыргыз (казакъ) секциясе секретаре, халык мәгарифе губерна бүлгә коллегиясе әгъзасы һ.б. Г.Акчурин бума чиреннән һәм туберкулездан интегә, 1925 елда табиблар аңа III төркем инвалидлык бирә.

1932 елда Г.Акчурин табиблар киңәше белән Казанга күчеп килә һәм вафатына кадәр шушында яши. Биредә ул, нигездә, сәүдә өлкәсендә эшли. Соңгы эш урыны Казанның шәһәр азык-төлек сәүдә оешмасында була, ул анда икътисадчы вазифасын башкара. Казанда ул еш авырый, аны З.М.Кутуева – Гадел Кутуйның бертуган апасы дөвалый.

Г.Х.Акчурин гаепсезгә репрессияләнгән. Аны 1944 елның 1 ноябрендә ул елларның традицион гаебен ташлап, кулга алалар. Аерым алганда, РФнең Федераль куркынычсызлык хезмәтенен ТР буенча идарәсе архивында 1917-1919 елларда Петропавловск шәһәренен милләтчел оешмалары эшчәнлегендә актив катнашкан, Колчакка булышлык иткән, татар милли контрреволюцион оешмаларының элекке лидерлары Гаяз Исхакый һәм Фуат Туктаров белән берлектә «Маяк» һәм «Юл» газеталарын чыгарган, дигән хәбәр бар.

Г.Акчурин 58-10, 2 өлеш, 58-11 статьялары (РСФСРның Жинаять кодексы) буенча хөкем ителгән. Тоткынлыкта туклану һәм көнкүреш шартларының канәгатьләнәрлек булмавы аркасында, аның сәламәтлегә начарлана.

1945 елның 14 июлендә Г.Х.Акчурин өлкә дөваханәсендә вафат була. Алты көн узгач, вафат булуы сәбәпле, ТАССРның НКГБсы тарафыннан жинаять эше ябыла.

Г.Акчурин 1957 елның 10 августында аклана. Татарстан Республикасы прокуратурасы тарафыннан 2002 елның 29 ноябрендә бирелгән «Аклану турындагы белешмә»дә болай диелгән: «Татарстан Республикасы прокуратурасының 2002 елның 26 ноябрендәгә нәтиҗәсе белән ТАССР прокуратурасының 1957 елның 17 августындагы карары үзгәртелә, Акчурин Г.Х.на карата ачылган жинаять эше аның гамәлләрендә жинаять булмау сәбәпле туктатыла».

Габдулла Тукай биографиясенең һәм әсәрләренең рус теленә беренче тәрҗемәләренең басмага чыгуының һәм аның тәрҗемәчесе һәм тәрҗемәи хәленең авторы Галим Акчуринның тормышы һәм эшчәнлегенең кыскача тарихы менә шулайрак.

Наил ТАИРОВ,
*тарих фәннәре докторы,
Казан дәүләт мәдәният институты доценты.*

ТУКАЙ ЮБИЛЕЕНА – КЫЙММЭТЛЕ БҮЛӘК

Сөөкле шагыйребез Габдулла Тукай-ның тууына 135 ел тулуга багышлап, Азәрбайжан Милли гыйлемнәр академиясенә Низами Ганжәви исемендәге Әдәбият институты бәһаләп бетергесез зур бүләк әзерләгән. Шушы көннәрдә Бакуда И.Габиббәйли һәм И.Османлы тарафыннан язылган «Тукай һәм Азәрбайжан» (Баку: Гыйлем вә тәхсил, 2021. 536 б.) китабы нәшер ителә.

Әлеге китапның авторлары – Азәрбайжан Милли гыйлемнәр академиясенә вице-президенты, академик, Россиядә дә, төрки дөньяда да билгеле, күренекле әдәбият галиме Иса Габиббәйли һәм азәрбайжаннар татар тамырлы галим буларак хөрмәт итә торган, борынгы һәм Урта гасыр төрки әдәбиятлар белгече Исмахан Османлы. Аларга бу игелекле эшләре өчен нинди генә рәхмәтләр әйтсәк тә, аз булыр сыман.

Ике телдә – азәрбайжан һәм рус телләрендә язылган китапта Габдулла Тукайның Азәрбайжан вакытлы матбугаты, әдәбияты, аерымы шәхесләр белән мөнәсәбәтләре, шулай ук Тукай әсәрләренә һәм мирасының тугандаш илдә ничек өйрәнелүе, саклануы мәсьәләләре күтәрелә. Хезмәт өр-яңа тарихи, мәдәни мәгълүматларга бай, ул Татарстандагы Тукайны өйрәнү фәнендә моңа кадәр аз билгеле чыганаclarны фәнни әйләнешкә кертә.

Чыганаclar дигәннән, китапта кулланылган әдәбият исемлегендә азәрбайжан телендә – 140, русча – 77 һәм татарча – 38 хезмәт китерелгән. Шулардан, азәрбайжан телендә нәшер ителгәннәре татар укучысына бөтенләй диярлек мәгълүм түгел.

XX гасыр башы матбугатын күзәт-

кәндә, китапта көтелмәгән нәтижәләр хасил була. Тукайның төрки дөньяда мәшһүр вакытлы матбугат басмалары («Тәрҗеман» (Бакчасарай), «Жәмһүрият» (Париж), «Төрөк» (Каһирә), «Төрөк йорды» (Истанбул), «Каракүз» (Истанбул) һ.б.) белән бәйләнешләре, аның ижади фикерләвенә, мәдәни мохиткә азәрбайжан язучылары һәм журналистлары нәшер иткән «Иршад», «Фиюзат», «Икьбал», «Тәкаммел» һ.б.ның тәэсире мәсьәләсе, татар галимнәре тарафыннан кагылып-кагылып үтелсә дә, бүген әле үз тикшеренүчәсе күтә. Әйттик, Уралскидан Казанга кил-

гәндә, Тукай «Молла Насретдин»нең укылган саннарын үзеннән калдырмаган. Яки «Молла Насретдин», «Хәят» традицияләре 1905 елдан соң кинәт күтәрелгән татар сатирик басмалары «Уклар», «Ялт-йолт», «Яшен» һ.б. эчтәлегендә, бизәлешендә аермачык сизелеп тора. Тукай ижатында төрки дөньяның мәгълүм каләм әһелләре, бигрәк тә Мирза Алиәкбәр Сабир, Жәлил Мамедгулузадә кебек шәхесләр фикерләре белән «сөйләшү»-диалог та узара багланышларның без күзаллаганнан тирәнрәк, куәтләрәк булганлыгы турында сөйли. Яшь Габдулланы «Шәркый рус», «Хәят», «Тәкаммел» һ.б. басмалар белән танышу әдәбиятка, журналистикага тартты, диюләре белән (511 б.) хаклы булган хезмәт авторларының «Молла Насретдин» журналы татар шагыйренә сатирик фикерләү осталыгын формалаштырды дигән сүзләре белән дә килешмәү мөмкин түгел. Мондый сәхифәләр татар һәм азәрбайжан багланышларын янадан өйрәнәргә, XX йөз башындагы тарихи-мәдәни яңарышка

төрки дөнья киңлегендә әйләненеп кайтырга кирәклеген искәртә.

Шул ук вакытта хезмәт авторлары һәр талант иясенәң мөстәкыйльлеген, кемнәндер йогынтысы астында түгел, үз фикер-карашларын дөньяга чыгарып иҗат итүен дә һәрдаим ассызыклап баралар.

1906-1917 елларда Тифлистә нәшер ителгән газета-журналларның саннарын, аларда басылган яки андагы материалларга җавап итеп язылган Тукай әсәрләрен тикшереп, И.Габиббәйле һәм И.Османлы әле бүген дә Тукай историографиясендә яшәп килүче кайбер хаталарга да игътибар итә.

Хезмәт татар фәнендә шактый өйрәнелгән дип саналган чор – XX йөз башы Казан тормышы хакында да гаять кызыклы мәгълүматлар бирә. Аерым алганда, китапта бүлекчәләр багышланган азәрбайҗанлы Казан университеты студентлары Мир Идаят бәк Сәитов, Рәхим бәк Мәликов, Алиаббас Кадыймовлар, аларның татар зыялылары белән бәйләнешләре, Тукай белән фикер-карашлар уртаклыгы – гомуми иҗтимагый-сәяси тормыш, мәдәният, сәнгать картинасына яңа бизәкләр өсти. Әйтик, совет чорындагы тайпылышлардан соң без бүген сакланыйрак карый торган Хөсәен Ямашев эшчәнлегә, революцион-демократлар даирәсе турындагы күзәтүләр дә әлеге мәсьәләдә идеологик өстәмәләрдән арынып, милли иҗтимагый-мәдәни күтәрелеш күзлегеннән карау кирәк түгелме дигән сорауны калкуландыра.

Иң тәэсирле бүлекләренң берсе азәрбайҗаннарның күренекле жәмәгать эшлеклесе, табиб һәм драматург Нариман Нариманов турында сөйли. Анда Тукайның ике айлап Әстерханда яшәгән вакытына жентекләп тукталына, төрле катлау кешеләре белән аралашулары хакында мәгълүмат шагыйрьнең сәяхәтен яңа яклардан ачып жиберә. Хезмәт авторлары бу ике шәхеснең тарихи очрашуын аларның биографиясендә иң якты мизгелләренң берсе дип, дуслыкларын исә татар һәм азәрбайҗан халыклары арасындагы дуслык-туганлыкны тагын да ныгытучы бер фактор итеп карыйлар.

Хезмәттәге тагын бер бик мөһим мәсьәлә – Азәрбайҗанда Тукай историогра-

фиясе. Аңа «Азәрбайҗанда Габдулла Тукай әдәби мирасын өйрәнү һәм бастырып чыгару» дип аталган бүлек багышланган. Анда Тукайга кагылышлы махсус эзләнүләр алып барган профессорлар Пәнах Хәлилов, Азиз Шәриф, Азиз Мирәхмәдов, Мәмәд Араз, Манзар Ибраһимова, Виляят Гулиев, Манзар Хөсәнова, Паша Кәримов, Низами Тагисой, Алмаз Үлви, Ариф Мәмәдов, Эшканә Бабаева, шагыйрь һәм тәрҗемәчеләр Хәлил Рза Олытөрк, Анар, Рәмиз Әскәр, Хураман Нүммәтова, Сабир Рөстәмханлы, Мәмәд Казыйм һ.б. бик күп зыялыларның шушы олы эшкә керткән өлеше анализлана. Бу материал Азәрбайҗанда Тукайны өйрәнү фәненең барлыгын, зурлыгын дәлилли. Шулу ук вакытта аларның исемнәре хәтта «Тукай энциклопедиясе»ндә дә булмау Татарстанда да хезмәтләрен таныту, аларны уртак Тукай фәне кысаларында карау кирәклеген дә искәртә.

«Азәрбайҗан матбугатында Габдулла Тукайның үлеменә мәрсияләр», «Габдулла Тукайның вафатыннан соң Азәрбайҗанда аның истәлеген ныгыту чаралары» дигән ике бүлек, бер яклап, бөек шагыйрьбезгә төрки халыкларның мөнәсәбәтен тагын да тулырак күрсәтеп бирсә, икенче яктан, төрки дөньяның бердәмлеген, үзара аңлашып, бер-берсенә ярдәм итеп һәм хөрмәт күрсәтеп яши белүен раслый. Кызганычка каршы, хезмәттә үзара бәйләнешләренң совет чорында (бигрәк тә 1920-1950 елларда) бик нык юкаруы, өзәлү чигенә житүе дә ассызыклана. Бу материалда 1991 елдан мөстәкыйльлек юлына чыккан Азәрбайҗанда татар халкы мәдәниятенә игътибарның кабат үсүе дә аермачык күренеп тора. Шунның белән китапның язылу, басылу максаты да яңа яктан ачылып китә: әйтерсәң лә, XX йөз башындагы уртак омтылышларны, бердәм иҗтимагый-мәдәни хәятны һәм алгарышны, шәхесара мөнәсәбәтләренң тирәнлеген күрсәтеп, галимнәр фәндә үзара хезмәттәшлеккә, алгарыш юлы буйлап бергәләп хәрәкәт итәргә чакыралар. Без дә шушы чакыруны ишетә, аңа лаеклы җавап бирә алсак иде.

Дания ЗАҢИДУЛЛИНА,
филология фәннәре докторы.

Йолдыз
Шәрапова

ТУГАН ТЕЛЕМНЕ ӨЙРӘНӘМ

Аяклар

«Шунда гына куйдым», – диеп,
«Нигә тагын жуйдым?» – диеп,
Эзлим бөтен нәрсәне:
Дәрес карарга утырсам,
Китапларны, көндәлекне,
Каләм белән дәфтәрне.

Куям гына югалалар,
Әллә кая юл алалар,
Нич кенә дә аңлый алмыйм –
Нигә болай кыланалар?
Әллә соң канатланалар?
Әллә соң аякланалар?

Булмаса да канатлары,
Бар аларның аяклары.
Чөнки хәзер безнең өйдә,
Бөтен нәрсә аяклы. –
Күптән түгел тәпи китте
Сенелем, Ләйсән атлы.

Кем теле?

«Ана телең, бел!» – диеп,
Апа шигыр ятлата.
Укытучы апаның
Сүзләрендә бар хата.

Әни белми татарча,
Исеме дә – Наташа.
Әти генә ипи-тозлык
Бераз сөйләп маташа.

Йолдыз ШӘРАПОВА (Йолдыз) – шагыйрә; «Каен алмасы», «Сәяхәтче чемодан», «Китаплы кич» һ.б. китаплар авторы. Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе. А.Алиш исемендәге әдәби премия лауреаты. Казанда яши.

Ничек ул татар теле
Булсын әнием теле?!
Дөрес итеп әйткән чакта
Ул ич әбием теле.

Урысчаны начар белә –
Әби килгән авылдан.
Сөйләшүе бөтенләй юк,
Аңлавы да авырдан.

Туган телемне өйрәнәм:
Тукайны сөйлим яттан.

Әбием сөенсен диеп,
Гел «биш»ле алып кайтам.

Татарча сөйләшәм өйдә,
Хөрмәтем – дәү әнигә.
«Балаң теле бу!» – дип әле
Өйрәтермен әнигә.

Әллә булмас дисезме?
Ә нигә?!

Бала буран

Танып булмый урамны –
Күр, бүгенге буранны...
Ниләр генә кыланмый:
Бәби булып та елый,
Мәче булып мияулый.
Тәрәзэләргә чиртә,
Ишекләргә дә этә.
Күрәсен, бик нык туңган,
Өйгә керткәнне көтә.
Энем әйтә: «Өйдә соң,
Бигрәк кызганыч буран.
Жылыныр да, чыгарырбыз,
Тынгач та берәз урам».
Шулай диюе булды,
Барып, форточка ачты.
Буран тиз генә кереп,
Өстәл астына качты.

Энем барып караса,
Юеш эз генә тапты.
Буран үзе кайда соң? –
Малаебыз шаккатты.
– Бу булган бала буран, –
Әнисен бик сагынган.
Аны сагынып, яшь койган. –
Күз яше бездә калган.
Сагинуы чиккә житкән,
Әнисен эзләп киткән:
Әнисез хәтта буранга
Бик кыен, авыр икән.
Энем әйтә: «Бу хакта
Нигә белмәдем алдан.
Буранны әнисе белән
Бергә кертәсе калган...»

Башлык

Яңа башлыгым югалган,
Белмисезме кем алган?
Апам әйтә: «Әйбәтләп
Жыеп куясың калган!»
Әйе, шулай эшләр идем,
Өгәр дә белсәм алдан.
Әби әйтә: «Мин беләм,
Алгандыр йорт иясе.
Аның да яңа башлыкны
Килгәндер бик киясе...»
Матур иде башлыгым
Әбием бәйләп бирде:
– Улым, башың эшләсен
һәм өшемәсен! – диде.

Әбинең жылы бүлгән
Бик тә кидем яратып.
Күрше кызы Алияне
Куйдым үземә каратып.
Шул башлыгым югалган бит,
Йорт иясе, ди, алган.
Ялынып та, ялварып та
Сорыймын менә аннан:
– Зинһар, димен, йорт иясе,
Булма бүтән тиясе.
Башлыгымны бир миңа!
Әбиемә әйтермен,
Бәйләп бирер ул сиңа.
Алдан килешик шуны –
Булсын аның урыны.

Көзге

Көзгедән карыймын,
Үземне танымым.
Авыз кыек, күз кысык,
Борынны да аңлап булмый –
Жәенке, әллә почык?

Шактый озак карадым
Һәм, ниһаять, аңладым:
Тапланган икән көзге.

Шуңа шулай ямьсез итеп
Күрсәтә икән йөзнә.

Чүпрәк алдым да сөрттем.
Көзгем көлдә, ялт итте.
Күзләрем ялтырады,
Борын да үз урынында.
Аңлагансыздыр, шигырем
Көзгә хакында түгел лә,
Эш ярату турында.

Сәер бизнес

Ун яшылек энем Илгиз
Уйлап тапкан бер бизнес –
Эш куштисә әнием,
– Күпме тора, – ди, – бу эш? –
Син миңа күпме тиеш?
Чүп түккәнгә ун сум сорый,
Бәрәңге әрчү – иллә.
Идән себерү, келәм кагу –
Икесе бергә йөз иллә.
Бушка эшләми берни. –
Тәмам «бөлде» бит әни.

Әй, энем, Илгиз, Илгиз,
Бик сәер синең бизнес.
Йә, үзең уйлап кара:
Әниемнең эшләре,
Пешергән бәлешләре,
Чиста юган керләре
Һәм йокысыз төннәре
Никадәр, күпме тора?
Әгәр ныклап санасаң,
Үзең тиеш син аңа!

Казан теле

Ай-йолдызлы төннәрдә
Һәм кояшлы көннәрдә
Казаныбыз сөйләшми
Нинди генә телләрдә.

Иң күп сөйләшкән теле
Билгеле, аның рус теле.
Шушы телдә аралаша
Башкалам көне-төне.

Инглиз телендә бүген
Бөтен дөнья сөйләшә.
Казанны да күпләр аңлый
Инглизчә сөйләшсә.

Чемпионатка жыйелды
Кунаклар бик күп илдән.
Аларның бит һәммәсә дә
Үз телен алып килгән.

Япон, кытай, алманча,
Гарәп, үзбәк, әрмәнчә,
Казакъ, кыргыз һәм калмык.
Тыңлыймын хәйран калып.

Казаныбыз пешерә
Бик күп телләр боткасы.
Туган тел ул һәр халыкның
Яшәеше тоткасы.

Әйе, Казан сөйләшә
Дөньяның бар телендә
Көндезен дә төнен дә
Кичә дә шул, бүген дә...
Тик никтер аз сөйләшә
Үзенә туган телендә,
Матур татар телендә.
Аңлагансыздыр инде
Нинди фикер ятканын
Минем телнең төбендә.

РОССИЯДӘ ХАЛЫК САНЫН АЛУ ТАРИХЫ

1897 ЕЛГЫ ГОМУМРОССИЯ ЖАНИСӘБЕН ОЕШТЫРУ ҺӘМ УЗДЫРУ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Европа илләре кагыйдәләре буенча жанисәп уздыру фикере Россиядә шактый озак һәм авырлык белән урнаша. Бу юнәлештәге аерым адымнар XIX гасырның 60 нчы елларында ясала: Санкт-Петербург, Мәскәү һәм башка шәһәрләрдә, шулай ук кайбер өязләрдә һәм губерналарда камилләштерелгән статистик техника кулланып, бер көнлек халык саны алулар уздырып карала (Котельников А. *История производства и разработки всеобщей переписи населения 28-го января 1897 г. СПб., 1909. С.5*). Бу эшләр жанисәпне Көнбатыш Европа башлангычына таянып башкаруның беренче тәҗрибәсе була.

Әмма 1874 елны гомум хәрби хезмәт итү йөкләмәсе кәргәч һәм 1887 елдан жан башыннан салым жыю туктатылып, жанисәптән фискаль бурыч төшерелгәч кенә, хөкүмәт әлеге мәсьәләгә әйләнеп кайта.

Жанисәп кәгазьләре

1895 елның 5 июнендәге «Россия империясендә Беренче гомуми халык санын алу турында положение» буенча статистик чара халыкның «санын, составын һәм урнашу урынын ачыклау» максаты куя. «Империядәге ике женестән булган, төрле яштыгә, матди хәлдәге, диндәге һәм нәселдән чыккан барлык халык, руслар һәм чит ил кешеләре дә» исәпләнергә тиеш була (*Высочайше утверждённое 5-го июня 1896 года Положение о Первой всеобщей переписи населения Российской империи. Казань, 1896. С.2*).

Жанисәп уздыруның нигезенә хужалыклар (ишәгалдылап) санау куела. Мәгълүматларны Халыкара статистика конгресслары тәкдим иткән күләмдә жыйнау турында карар ителә. Башта һәр кеше турында 14 билгедән торган исемлек белән эшләү планлаштырылса да, Үзәк жанисәп комиссиясе исемлеккә берничә өстәмә пункт кертә: гомум хәрби йөкләмә мәсьәләсе; грамоталылык ике өлешкә таркатыла (укый беләмә һәм кайда белем алган), мәшгульлек тә шулай (төп һәм өстәмә шөгыле). Жәмгысе, ир-ат женесеннән булган һәр кеше хакында 18 җавап, хатын-кызлардан 17 җавап көтелә. Этнографик, милли үзенчәлекләрдән, көнкүреш шартларынан чыгып, кайбер төбәкләрдә аерым сораулар жанисәп кәгазьләренә кертелми яки, киресенчә, яңа пунктлар өстәлә (*Журналы Главной переписной комиссии. 18 ноября 1895 г., 30 мая 1897 г.. Лл. 42-64 и др.*).

Бөтен мәгълүмат жанисәп алучылар тарафыннан кешеләрдән сорашып теркәлә, аларның дөреслеген күрсәтүче бернинди документ таләп ителми.

Үзәк комиссия тарафыннан жанисәп кәгазьләренә өч формасы булдырыла, алар А, Б, В дип номерлана һәм бушлай таратыла.

А формасындагы жанисәп кәгазе авыл жәмгыятләрендә яшәүчеләр өчен дип эзерләнә. Алар ил халкының дүрттән өч өлешен тәшкил итә.

Крестьяннарның аз өлеше генә укый-яза белү сәбәпле, А формасы жанисәп уздыручы тарафыннан тутырыла, диелә. Һәр хужалыкка (йорт) бер жанисәп кәгазе бирелә (бер кәгазгә ун кеше язарга мөмкин була). 1 нче (титул) битендә авыл (посёлок), волость, өяз, губерна исемнәре, йорт хужасының фамилиясе, исеме, әтисе исеме, йортның аныкы булу-булмавы, хужалыктагы биналар саны, аларның һәрберсе нинди материалдан төзелгән һәм түбәләре ни белән ябылганлык күрсәтелә. Шунда ук хужалыктагы жанисәп көнне өйдә булган кешеләрне санау өчен таблица (ул кабат тикшерү көнне – 1897 елның 28 гыйнварында чагыштырып карау өчен хезмәт итә) китерелә. 2 нче һәм 3 нче

Дәвам. Башы 2,3 саннарда.

битләрдә йорттагы һәр кеше хакында түбәндәге мәгълүматларны үз эченә алган таблица урнаштырыла: 1) исем, этисе исеме, фамилия яки кушамат; 2) женес; 3) йорт хужасына кем тиешле һәм үз гаиләсе башлыгына кем тиешле; 4) яше; 5) гаилә хәле (буйдак, өйләнгән, тол, аерылган); 6) сословие, матди хәле яки дәрәжәсе; 7) туган урыны; 8) даими яшәү яки беркетелү урыны; 9) даими эшләү урыны; 10) китү яки вакытлыча монда яшәү турында билге; 11) дин; 12) туган тел; 13) грамоталылык: а) укый беләмә, б) кайда укый, укыган яки белем алган; 14) шөгыле, һөнәре, эше: а) яшәү өчен төп эше, б) өстәмә яки вакытлы эше; 15) хәрби бурыч йөкләмәсе. А формасының дүртенче бите буш кала.

Б формасындагы жәнисәп кәгазе шәхси утарларда, хуторларда, пристаньнарда, станцияләрдә һ.б. авыл жәмгыятьләренекә булмаган жирләрдә кулланыла.

В формасындагы жәнисәп кәгазе шәһәр кешеләре тарафыннан мөстәкыйль тутыру өчен эзерләнә һәм Б формасыннан берәз аерыла.

Жирле администрацияләр сораы буенча, алфавитлары һәм язучылары булган этнослар телендә, шул исәптән татар телендә: «А» формасы 1331 мең данә – 8 губерна (Вятка, Казан, Түбән Новгород, Оренбург, Самара, Сембер, Таврия һәм Уфа) өчен, «Б» формасы 152 мең данә – 7 губерна өчен бастырыла.

В формасындагы жәнисәп кәгазе татарчага тәржемә ителмәгән.

Жәнисәп уздыру өчен структуралар формалаштырганда, хөкүмәт губерна һәм өязләрдәге хакимият органнарын файдалана. Губерна халык санын алу комиссияләре территорияләре губерна чикләренә тәңгәл китерелә. Комиссия рәисе итеп, жирле губернатор тәгаенләнә. Өяз һәм шәһәр халык санын алу комиссияләрендә дә шулай. Өяз комиссиясен, кагыйдә буларак, дворяннарының өяз башлыгы яки өяз земство управасы рәисе җитәкли. Өяз исправниклары һәм стан приставлары жәнисәпкә жирле полиция көче белән ярдәм күрсәтә. Халык санын алу участоклары оештырганда, волость чикләренен сакланушы тәмин ителә. Бу чара хакимияткә крестьяннарының волость үзидарәсен файдаланырга мөмкинлек бирә. Жәнисәп участокларын гадәттә земский начальниклар җитәкли. Нәтижәдә халык санын алу кампаниясен оештыру һәм уздыру жирле хакимият һәм жәмәгать тәртибен саклау органнары өчен өстәмә мәшәкәтләр эшкә әверелә.

Николай II 1896 елның 19 декабрь указы белән император гомум халык санын алу көне итеп, 1897 елның 28 гыйнварын тәгаенли.

Россиядәге авыл кешеләренен патриархаль көнкүреш, дөньяга карашлардагы консервативлык, крестьян жәмгыятендәге традицияләргә нигезләнган бертөрлөккө һәм ижтимагый хәл теләсә нинди яңалыкны тормышка ашырганда, хакимияткә каршылыктар китереп чыгара. Шуңа да Үзәк жәнисәп комиссиясе халык арасында аңлату эшләре алып барырга һәм басма сүз белән үгетләргә тырыша.

Татарларның жәнисәпкә мөнәсәбәте

Бу тырышулар бик урынлы була. Авылларда жәнисәпкә кагылышлы таралган сүзләргә берничә төркемгә туплап карарга була. Беренчесе социаль-иқтисади үзгәрешләргә фаразлы һәм хөкүмәтнең бу чарасы игенчеләрнең матди хәлен авырайтыр дигән нәтижәгә китерә. Гайбәтләрнең икенче төркеме жәнисәпне хөкүмәтнең халыкны күчәрәп утырту саясәте белән бәйли.

Аерым этноконфессиональ төркемнәрдә статистик исәпкә каршы торыш өчен үзгәрәк мотивлар да табыла.

Традицион жәмгыять нормаларына буйсынып, аграр төбәктә яшәгән мөселманнарда телдән һәм язмача аңлатулар өзек-төтек хәлдә килеп ирешә, рус телен белмәү жәнисәпнең максат-бурычларын дөрес аңлауга комачаулый. Күп кенә урыннарда халык санын алуга эзерлек һәм аны уздыру алар тарафыннан шикләнәп кабул ителә, ә кайбер төбәкләрдә көчләнәп чукуындырудан куркуга әверелә. Империя хакимиятенен дин өлкәсенә тыкшындан килеп чыккан ижтимагый киеренкелек, булчак чукуындыру хакында колактан колакка йөрәп торган хәбәрләр халыкның дулкынлануына китерә.

Чиновникларның чукундыру куркынычы турындагы хәбәрләргә, мөселман дине сакланачагын гарантия бирү турында мөрәжәгатьләренә соңарып игътибар итүен дә әйтергә кирәк. Үз вакытында жанисәп белән бәйлә мөселманнарның дини хокуклары бозылмаячагы, халык санын алуның руслаштыруга һәм христианлаштыруга катнашы булмау хакында әйтелми. Аларның мөрәжәгатенә губернаторлар 1896 елның декабрендә, массачыл байкот хәрәкәте башлангач һәм авыл жәмгыятьләре жанисәп хисаплаучыларын куып жибәрә башлагач кына, колак сала. Бу өлкәдә бердәнбер чыгарма булып мөфти М.Солтановның 1896 ел 18 июль циркуляры тора. Анда халык саны алудан «ислам диненә дә, мөселман мәктәпләренә дә» зыян булмас, диелә, мулалар һәм ахуннарга моны халык арасында аңлату бурычы йөкләнә.

Күпчелек татарларның русча белмәве, милли вакытлы матбугат булмау халыкка статистик чара хакында мәгълүмат житкерү мөмкинлекләрен чикли. Татарлар арасында кайбер рус администрациясә вәкилләренә мөселманнарның дини һәм милли хокукларына кагыла торган шовинистик рухтагы сүзләре шулай ук тискәре мөнәсәбәт уята.

Өязләр хакимиятенә мулалар зур ярдәм күрсәтә: алар өммәттәшләренә жанисәпнең асылын, аннан исламга куркыныч янамаганлыкны аңлаталар, дәүләт чарасын уздыруга каршы чыгарга чакырган активистларны ачыкыйлар һәм полициягә хәбәр итәләр. Соңрак мулаларның администрация белән уңышлы хезмәттәшлесе өчен эчкә эшләр министры хөкүмәт исемненн Оренбург мөфтиенә рәхмәт белдерә.

Губерналарда жанисәп комиссияләре һәм участкалары әгъзаларының этник яктан жирле халыкның этноконфессиональ составына тәңгәл килмәвен әйтеп китү сорала. Аларда татар-мөселманнар катнашмый диярлек, бу да халыкка үз өммәттәшләреннән мәгълүмат алу мөмкинлеген чикли. Гомумән алганда, губерна һәм өяз жанисәп комиссияләре составында, нигездә, руслар яки православие вәкилләре эшләүне билгеләргә кирәк. Күрсәң, статистик чара төгәлләнгәч, мөфти М.Солтановның хөкүмәткә киләчәктә жанисәп комиссияләре составына «барлык диннәр руханиларының вәкилләрен» кертү кирәклеген искәртүе юкка гына булмагандыр.

Күпчелек русча белгән татарларның да, төрле сәбәпләр табып, жанисәп уздыруда катнашудан баш тартуы, шулай ук рус хисаплаучыларының, нигездә, татарча аңламавы татар авылларында халык санын алуны рус телендә яки тәржемә аша башкаруга китерә.

Татарлар хакимият жанисәп мәгълүматларын мөселман авылларында рус училищелары ачу һәм татар балаларын 7 яштың шушы уку йортларында мәжбүри укыту өчен файдаланыр, мәктәп һәм мәдрәсәләр ябылып дип фаразлый. Шуңа күрә жанисәпкә каршы төшеп, алар үзләренә хокукларын саклайбыз һәм үсеп килүче буынны руслашудан аралыйбыз дип ышана. Татар-мөселманнарның гомуми халык санын алуга каршы хәрәкәтенең асылы шунда.

Жанисәптә туган тел һәм милли үзбилгеләнү мәсьәләсе

1897 елны Беренче гомум халык санын алу халыкның милләтен түгел, бәлки, туган телен һәм динен ачыкклауны алга куя. Моңа кадәр бары тик сословие һәм динне санаган илдә туган телне билгеләү үзәк алга китеш буларак баяләнә ала.

Илнең күпмилләтле халкын туган теле ягынан төркемләгән таблицаларга керештә Үзәк жанисәп комиссиясә вәкилләре Дагстанда, Төркестанда һәм Казакъ далаларында бу мәсьәләдә кыенлыктарга дучар булуларын билгеләп үтәләр (*Общий свод по империи результатов обработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. Т. II. СПб., 1905. С. II*).

Россия империясендәге этник төркемнәрнең күпсанлы телләрен тәртипләп, Үзәк жанисәп комиссиясә аларны төркемнәргә аера. «Төрөк-татар сөйләшләре» төркеменә 21 сөйләш кертелә: татар, башкорт, типтәр, мешеряк, чуваш, карачай, комык, нугай, төрөк, карапак, төркмән, кыргыз-кайсақ, кара-кыргыз, кыпчак, кара-калпак, сарт, үзбәк, таранчы, кашгар, аерылмаган төрки сөйләш, якут.

Кайбер телләр берничә төркем халыкны билгеләү өчен хезмәт итә. Әйтик, XIX

гасырда «татарлар» дип, хакимият күп кенә төрки халыкларны атый. Кавказ аргында (азербайжаннар), Төньяк Кавказда (тау татарлары: урусбийлылар, чегемнар, балкар, хуламлылар һ.б. ырулар), Идел-Урал, Көнбатыш Себер, Крым, көнбатыш губерналарда яшәгән этник төркемнәрдә жанисәп вакытында «татар теле» туган тел сыйфатында йөргәлә (*Общий свод по империи результатов обработки данных... Т. II. С. I. XXIV – XXV*).

Шулай итеп, 1897 елны Россия тарихында беренче тапкыр халыкның барлык этник төркемнәрен туган телләре ягыннан исәпләү алга куела.

Өлеге чорда дин тотуның – ұзаң билгесе булуын да искәртү мәслихәт. Бу яктан, XIX гасыр ахырында күренекле татар язучысы һәм жәмәгәт эшлеклесе Г.Исхакый тарафыннан татар жәмгыятенә бирелгән бәяне телгә алырга мөмкин. Ул ишаннар һәм мөридләренң, крестьяннар арасында дөнья рәхәтеннән ваз кичү кирәклеген сөйләгәндә, барлык мөселманнарның да, нинди милләтнеке булуына карамастан, бертуганнар булуын ассызыклавын мисалга китерә. Төрки-татарларда сәяси әдәбият булмаган, басма сүзгә карата көчле хөкүмәт цензурасы яшәгән һәм вакытлы матбугат бастыруга рөхсәт бирелмәгән чорда ишаннарның мөселманнарны берләштерү фикере, милли ұзаң уятуга каршы куела һәм халык арасында теләктәшлек таба. Шуңа күрә, ди Г. Исхакый, 1897 елгы жанисәп вакытында төрки-татарлар үзләрен «мөселман милләтеннән» дип белдерә (*Исхаков М.Г. Идел-Урал // Исхаков М.Г. Әсәрләр: 15 т. 10 т.: публицистика. Казан, 2013. б.471*).

Әмма башка факторлар да була. Аерым алганда, жанисәп алдыннан Казан губернасының кайбер өязләрендә «Мөселманнар бирергә тиешле җаваплар» дип исемләнгән листовкалар таратыла. Сорау-җавап рәвешендә төзелгән кәгазьдә мондый үгет тә бар: «Әгәр синнән нинди телдә сөйләшсәң дип сарасалар, «татар теле» дип түгел, «мөселман теле» дип җавап бирергә кирәк» (*Татарстан республикасы Дәүләт архивы (ТРДА), 1 нче фонд, 3 нче тасвирлама, 10499 нчы эш, 90 бит*).

Жанисәп документларыннан күренгәнчә, халыкның бер өлеше, «татар» сүзен хакимият көчләп таккан атама дип санап, туган телен «татар теле» дип күрсәтүдән тайчана. Әмма бу мәсьәләдә бердәмлек бар дип булмый. Мәсәлән, язучы Г.Исхакый туган, әтисе мулалык иткән Чистай өязе Яуширма авылында яшәүчеләрнен яртысыннан артыгы туган телен «төрки», тагын бер төркем (139 гаилә яки сакланган жанисәп кәгазьләренң 17 %) – «төрки-татар» дип яздыра. Калган авылдашлары кебек үк, язучының әтисе имам Гыйләжетдин Исхаков туган теле «татар теле» дип белдерә (*ТРДА, 104 нче фонд, 2 нче тасвирлама, 4 нче эш, 17 – 18 битләр*).

Саратов һәм Сембер губерналары жанисәп комиссияләре үзләренң хисапларында татарларның бер өлеше туган телләрен «төрки» дип атаганы билгеле (*Россия дәүләт тарих архивы, 1290 нчы фонд, 10 нчы тасвирлама, 159-нчы эш, 33 – 34, 43 – 44 битләр*).

Шул ук вакытта, жанисәп материаллары буенча, 3425 мөселман туган телен «төрөк» дип күрсәтә (2905 кеше Самара һәм 520 кеше Уфа губерналарында) (*Загидуллин И.К. Национальное движение татар в 1860–1905 гг. Казань, 2014. С.21*).

Бу мәсьәләдә татар-мөселманнар арасында фикер төрелеге хөкем сөрә. 1897 елгы жанисәп материалларында күпчелекне туган тел дип «татар телен» күрсәтүчеләр алып торса да, дүрт позиция аерылып тора: 1) туган тел конфессионниум белән алыштырыла (мөселман дине), 2) туган тел «төрки» (вариантлары буларак «төрөк», «төркмән»), 3) «төрки-татар» яки 4) «татар» – жанисәп оештыручылар тарафыннан рәсми тәкдим ителгән атама.

Урал төбегендә милли ұзаңны туган тел аша күрсәтү җиңел булмый. Әйттик, гомум халык санын алу алдыннан кулланма итеп әзерләнгән «Россия империясендә яшәүче халыкларның алфавит тәртибендәге исемлеге» (1895) белешмәлегендә мондый халыклар аерып куела:

– (№12) «башкортлар» – 600 мең кеше (мөселманнар), урнашу урыннары: Оренбург һәм Уфа губерналарында бөтен жирләрдә; Самара губернасында Бөгелмә һәм Бозаулык өязләрендә; Вятка губернасында Глазов һәм Сарапул өязләрендә; Пермь губернасында Шадрин, Екатеринбург, Красноуфим, Пермь һәм Оса өязләрендә (*Алфавитный список народов, обитающих в Российской империи. СПб., 1895. С.8-9*).

– (№79) «мещеряклар» – 160 мең кеше, «фин ыруы халкы, өлешчә руслашкан, өлешчә татарлашкан» (православлар – 35 мең, мөселманнар – 125 мең кеше); урнашу урыннары: Оренбург губернасы; Пенза губернасының Керенский һәм Чембар өязләрендә; Саратов губернасының Сердобский һәм Балашовский өязләрендә; Уфа губернасының Бәләбәй, Бөрә һәм Стәрлетамак, Уфа өязләрендә; Пермь губернасының Шадринский, Пермь һәм Екатеринбург өязләрендә (*Алфавитный список народов, обитающих в Российской империи. СПб., 1895. С.52-53*).

– (№110) «типтәрләр» – 130 мең кеше, «килеп чыгыш буенча татар һәм фин халыклары чирмеш, вотяк һәм мари ыруларыннан (өлешчә православ, өлешчә мөселман)»; урнашу урыннары: Оренбург, Уфа, Вятка һәм Пермь губерналары (*Алфавитный список народов, обитающих в Российской империи. СПб., 1895. С.72*).

Төбәк халкын гражданлык идарәсенә күчәргәндә, болай дип карала: мещеряклар – йомышлы татарлар, төп яшәү урыннары булып Рязань һәм Тамбов губерналарының төньяк өязләре, Россиянең көньяк-көнчыгыш чикләрен сакларга күчәргән жирләр тора. 1798 елны Оренбург төбәгендә кантон (хәрби) идарә системасы төзелгәч, махсус иррегуляр гаскәр булдырылып, ул 1834 елдан башкортлар белән берләштерелеп, «Башкорт-мещеряк гаскәре» дип атала башлый, 1850 елны аның составына XVII–XVIII гасырларда Идел-Кама буйларыннан күчеп утырганнарның нәсел дәвамчылары булган төрле этнослардан жыйналган типтәр һәм бобыльләр сословиеләре кушыла. Шуңа ул «Башкорт гаскәре» дигән исем ала.

Нәтижәдә 1862 елга Башкорт гаскәре составында 1 008 875 кеше исәпләнә, шуңа исәптән: башкортлар – 549 452, мещеряклар – 138 819, татарлар – 8631, типтәрләр – 241 950, «чирмешләр» (мари, чуваш, мордва) – 51 340, «вотяклар» – 18 684. Конфессиональ яктан Башкорт гаскәре өч төркемгә бүленә: 936 568 мөселман, 70 221 мәжүси, 2087 христиан (*Алишев С. Х. Всё по истории Казани. Казань, 2005. С.275*).

Шуңа күрә 1863 елгы «Башкортлар турында положение»дә башкорт сословиесенә – мещеряклар, типтәрләр һәм бобыльләр керә дип күрсәтелә. 1865 елгы 2 июнь законы буенча «башкорт, мещеряк, типтәр һәм бобыль атамасы белән йөртелгән һәм гомуми Башкорт гаскәре дип аталганнар, «ирекле обывательләр» буларак гражданлык идарәсенә кертелә. Шундый урау юл белән, «ирекле обывательләр» дип атап, хакимият элекке иррегуляр гаскәргә кергәннәренә иң түбән крестьян сословиесенә беркетә (*Самигулов Г.Х. Изменения сословной группы «башкиры» в середине XVIII – начале XX века // Из истории и культуры народов Среднего Поволжья. 2019. №.9. Т.1. С. 39-42*).

1897 елны жанисәп кәгазенә «сословие» графасында Урал буенда яшәүче халыкларның әлегә төркемнәре беренче тапкыр (үзләрен 1865 елны беркетелгән статуска тәңгәлләштереп) «крестьян» дип язылырга тиеш була. Әмма «христианин» сүзеннән алынган дип фаразланган «крестьянин» атамасы мөселманнарны жанисәпнең чукуындыру максатын алга куюы фикеренә этәрә. Шуңа да алар жанисәп кәгазенә «сословие» графасында «крестьянин» урынына элекке сословие атамасын – «башкорт» дип язарга рөхсәт сорыйлар.

Иң киеренке моментта Уфа губернасы хакимияте, жанисәп тәртибен бозып булса да, мөселманнар белән килешүгә бара: губернатор Н.М. Богдановичның 1896 ел 28 декабрь циркуляры белән хисаплаучыларга «башкорт авылларында» (башкорт, мещеряк, типтәр һәм бобыльләр яшәгән авылларда) жирле халыкны тынычландыру мәжбүрияте булганда, жанисәп кәгазе графасында «крестьянин» урынына «башкорт» («башкирское население») дип язарга рөхсәт бирелә.

Кампания төгәлләнгәч, хисаплаучылар бу хакта болай дип язалар: *«Туган тел турындагы графаны тутыру жанисәп вакытында халыкның милләтен билгеләүдә төп максат булганлыктан, күп кенә очракларда, жанисәп материалларын эшкәрткәндә, бу графадагы күрсәтүләргә жанисәп кәгазендәге булган башка күрсәтүләргә һәм билгеләргә таянып, тиешле үзгәрешләр кертелде. Шулай итеп, сословиеләр аермасы, сословиеләр һәм матди хал хакындагы шушы графага бик еш кына милләткә*

кагылышлы турыдан-туры бирелгән күрсәтмәләр Себердә яшәүче «инородецларның» һәм Урал бие төркиләренең санын булдыра алган кадәр төгәл, туган телгә бәйләп кенә билгеләп булмый торган дәрәжәдә дәрес ачыкларга бөтен мөмкинлекне бирде» (Общий свод по империи результатов обработки данных... Т. II. С. I.).

«Типтәр», «мещеряк» дигән «туган телле» төркем хасил булуны Үзәк жәнисәп комиссиясе, 1897 елны гомумиләштерелгән мәгълүматларны бастырып чыгарганда, болай дип аңлата: *«Башкорт гаскәренең аерылгысыз өлеше булган бу төркемнәргә бер-берсеннән аеру өчен, аларны гади генә: «башкортлар», «мещеряк башкортлары» («башкиры из мещеряков») һәм «типтәр башкортлары» («башкиры из тептярей») дип атый башлыйлар, бу жәнисәп кәгазьләрендә (сословие турында графада) шулай дип күрсәтү бу ике халыкны туган телләре һәм торышы рәвешен ягыннан тәңгәл кылган башкорт составыннан аерып чыгарырга мөмкинлек бирде. Дәрес, югарыда күрсәтелгәннәргә бәйле [...] мещеряклар һәм типтәрләрнең [...] китерелә торган саннары хакыйкәткәгәдән ким» (Общий свод по империи результатов обработки данных... Т. II. С. XXIV).*

Шул ук вакытта, губернатор Н.М. Богдановичның 1896 ел 28 декабрь циркулярындагы Башкорт гаскәренә кергәннәргә «башкорт» («башкирское население») дип исәпләү күрсәтмәсе янәшәсәндә, бу жөмлөләр бөтенләй үзгә яңгыраш ала. Элеккеге иррегуляр гаскәриләргә нәсел дәвамчылары, сословие турындагы графада «христианин» дип аңлашылган «крестьянин» сүзеннән качарга омтылып ««башкорт» халкы» дип язылганнар булып чыга. Үзәк жәнисәп комиссиясе «башкорт», «типтәр башкорты», «мещеряк башкорты» исемле элекке сословие билгесен туган тел сыйфатында терки: «башкорт», «типтәр» һәм «мещеряк».

Урынлы сорау туа: бу төркем жәнисәп кәгазенең 12 нче графасында үзенең туган телен ничек билгеләгән соң? Жавап Үзәк жәнисәп комиссиясе аңлатмасында бар: *«[...] Россиядә күп кенә халыклар, физик һәм рухи ассимиляция юлы белән, күбрәк санлы халыкның мәдәниятен, телен үзләштереп тә, озак вакытлар үзләренең элекке милли тамырлары хакындагы хәтерне саклыйлар. Шулай рәвешле, мордва, зырян, мещеряк, вотяк һәм башка финнар, шулай ук чегән, греклар һәм башка күп кенә Себер халкының руслашуы, мещеряклар һәм типтәрләрнең башкорт һәм татар телләрен үзләштерүе, башкортларның бер өлеше татар телендә сөйләшүе мәгълүм [...] һ.б. Туган тел хакында мәгълүматлар мондый очракларда халыкның чынбарлыктагы милләте белән каршылыкка керә» (Общий свод по империи результатов обработки данных... Т. II. С. I.).*

Шулай итеп, Үзәк жәнисәп комиссиясе Уфа һәм башка губерналардан килгән жәнисәп кәгазьләрендәгә мәгълүматларны санаганда, берничә мөһим төзәтү керткән булып чыга: 1. Ул жәнисәп кәгазенең «туган тел» графасында шушы төркем кешеләргә күрсәткәннән сызып ташлый. 2. «Туган тел» графасына «сословие» графасында язылганнарны күчерә. 3. «Башкорт», «типтәр», «мещеряк» социаль төркемнәргә 1865 елны юкка чыгарылганга күрә, «сословие» графасында аларны (дворяннар, мещаннар, сәүдәгәрләр һ.б. социаль төркемнәреннән кала) «крестьян» дип терки. Шулай рәвешле, дүләр уртақ әдәби телле, Казанда басылган татар китапларыннан белем алган, татар мәдрәсәләрендә укыган мулалы торак урыннарда яшәгән элекке башкорт, типтәр, мещеряк сословие төркемнәрен 1897 елгы жәнисәптә милли-мәдәни яктан исәпкә алуан баш тарта (Загидуллин И.К. Особенности проведения в Уфимской губернии Первой всеобщей переписи населения 1897 года // Из истории и культуры народов Среднего Поволжья. 2020. №10. Т.2. С.133-136, 151).

Жәнисәп материаллары буенча, Уфа губернасында башка сословие төркемнән булып та туган телен «төрки» дип язылуы 520 кеше; «төркмән» дип атаганнар 1815; ә инде «татар теле» диючеләр – 145216 кеше (ике женестән дә); «чуваш» (күрәсен, ислам кабул иткән чувашлар) – 930 кеше булып чыга. Үзәк жәнисәп комиссиясе, мөселманнар арасындагы бу төркемнәрдән калган халыкның «туган телен» «сословие» графасыннан карап, «типтәр» телле 38967 кеше, «мещеряк» телле 20871 кеше таба. «Башкорт сословиесе / халкы» буларак, «башкорт телен»

«туган тел» дип билгеләүчеләр гаять күп – 886163 кеше (*Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г. / Под ред. Н.А. Тройницкого. Т. XLV. Уфимская губерния. СПб.: Изд-е ЦСК МВД, 1904. Темр. 2. С. 170–171, С. 44–45*). Православ дине тотучылар арасында «башкортлар» 13638 кеше (ике женестән дә), «мещеряклар» – 86, «типтәрләр» – 638 (*Первая всеобщая..., т. XLV. Темр. 2. С. 42–43*).

Шулай итеп, халык санын исәпләгәндә, үзенә манипуляцияләре белән Үзәк жәнисәп комиссиясе Уфа губернасында «башкорт», «типтәр» һәм «мещерякларның» яңа саннарын уйлап чыгара. Губерна буенча мәгълүматлардагы төгәлсезлеккә Уфа этнологы Р.Г. Кузеев игътибар итә һәм 1897 елны «башкортлар составында якынча 300–350 мең типтәр һәм мишәрләр исәпләнгән» дип яза (*Кузеев Р.Г. Историческая этнография башкирского народа. Уфа: Башкиргиздат, 1978. С. 241*).

«Типтәр» һәм «мещеряк» телле чагыштырмача зур төркемнәр шулай ук Вятка, Оренбург, Пермь һәм Самара губерналарында күренә.

Тикшеренүчеләрдә 1897 елгы Беренче гомум халык санын алу материалларының XIX – XX гасыр башында Россиянең демография тарихын күрсәтүдә ышанычлы чыганаك санала. Чыннан да, ул, империядә Көнбатыш Европа критерийлары буенча уздырылган бердәнбер жәнисәп, бу аның фәнни эһәмиятен арттыра. Әмма Уфа, Вятка, Оренбург, Пермь һәм Самара губерналарында «туган тел» графасы буенча статистик хисаплауларга тәнкыйди якын килүне сорый.

Шунысы игътибарга лаек: Совет чорында 1959 һәм 1970 елларда халык санын алуда типтәр һәм бобыльләрне татарларга кертәләр (*Кабузан В.М. Народы России в XVIII веке. Численность и этнический состав. М., 1990. С. 108*).

Бүген 1897 елгы жәнисәп мәгълүматлары буенча татар халкын исәпләүдә ике фикер яши:

1. Казан этнологы Д.М.Исхаков үзенә татарларның саны хакында арифметик хисаплауларында типтәр һәм мещерякларны гына түгел, Урал төбәгенең көнбатышын, ягъни хәзер Татарстан Республикасы территориясенә карый торган (элеккеге Самара губернасы Бөгелмә өязе, Вятка губернасы Сарапул һәм Алабуга өязләре, Уфа губернасы Минзәлә өязе) һәм 1897 елны теркәлгән башкортларның бер өлешен татар итеп саный. Галим моның өчен типтәр һәм мещеряклар, башкортлар саннары теркәлгән X ревизия материалларына мөрәжәгать итә һәм аларны 1926 елгы, тел генә түгел, халыкның этник үзәңи да исәпкә алынган жәнисәп нәтижәләре белән чагыштыра. Д.М.Исхаков болай дип яза: «1926 елгы жәнисәп буенча (...) югарыда саналган өязләр хәзер карый торган Татарстан АССР цикләрендә барлығы 1,5 мең башкорт теркәлгән. Бу бит 1897 елгы халык санын алуда 166 209 башкорт (тел ягыннан) исәпләнгән жирләр! (...) Бу 166,2 мең кешенең барысы да этник яктан башкорт булмаганлыгы аермачык. 1897 елгы халык санын алу материалларын X ревизия (1856) мәгълүматлары белән чагыштыру түбәндәге нәтижәгә китерә: күрсәтелгән халыктан 42 мең кеше «башкорт» телле типтәрләр булган. Калган 124 мең башкорт 1897 һәм 1926 елгы жәнисәп арасындагы 29 ел эчендә үзенә этник үзәңин тулысынча үзгәрткән дию безгә акылга сыймас хәл булып тоела» (*Исхаков Д.М. Динамика численности и расселение татар // История татар с древнейших времен. В 7 т. Т. 6. Формирование татарской нации. Казань, 2013. С. 49*).

2. Алман тарихчысы К.Ноак үз тикшеренүләрендә «татарлар» астында «татар теле», «мещеряк теле» һәм «типтәр теле» критерийларын берләштерә.

1897 елгы жәнисәптә татарларның абсолют саны хакындагы мәгълүматларга кагылганда, без хакыйкаткә иң якин торган Д.М.Исхаков гомумиләштерүләренә мөрәжәгать иттек. Башка төрле санау-гомумиләштерүләр булмау сәбәпле, татар этносының социаль сыйфатлары хакында фикер йөрткәндә, К.Ноак хисаплауларына таяндык.

Илдус ЗАҺИДУЛЛИН,
тарих фәннәре докторы

(Ахыры киләсе санда.)

ЯЗУЧЫЛАР КОРЫЛТАЕ

К.Тинчурин исемендәге Татар дәүләт драма һәм комедия театрында Татарстан язучыларының XIX корылтае узды. Пандемия сәбәпле, Чаллы һәм Әлмәт бүлекләрендәге язучылар үз шәһәрләренең хакимият биналарынан видеозәлемтәгә чыкты. Шуңа күрә, утызга якын язучы съездда Zoom кушымтасы аша катнашты.

Корылтайда ТР Президенты Аппараты Җитәкчесе Әсгать Сәфәров, ТР Дәүләт Советы Рәисе урынбасары Марат Әхмәтов, ТР мәдәният министры Ирада Әюпова катнашты һәм чыгыш ясады. Әсгать Сәфәров Татарстан Республикасы Президенты Рөстәм Миңнехановның котлавын ирештерде һәм бер төркем язучыларга дәүләт бүләкләрен тапшырды.

Әнәс Хасәнов белән Шаһинур Мостафин (мәрхүмнең бүлгәге улына тапшырылды) «Татарстан Республикасы алдындагы казанышлары өчен» ордены медаленә ия булды, Салават Юзеев «Фидакар хезмәт өчен» медале белән бүләкләнде, Зиннур Мансуров белән Данил Салиховка «ТАССР төзелүгә 100 ел» медале тапшырылды, Фирүзә Жамалетдинова белән Ленар Шәехкә Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе, Наилә Яхина белән Амур Фәлахкә Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре исеменә бирелде. Бүләк ияләрен тәбриклибез!

Язучылар һәм кунаклар Татарстан Язучылар берлеге рәисе Данил Салиховның хисап докладын һәм ревизия комиссиясе рәисе Илүсә Шаһиевның чыгышын тыңлады. Аннан соң Татарстан Язучылар берлегенә яңа рәис сайлау мәсьәләсе каралды. Каләм ияләре рәис урынына Рәзил Зәйдүлла, Рәмиә Аймәт, Рафис Корбан, Вахит Имамов кандидатураларын тәкъдим итте. Р.Корбан, В.Имамов үз кандидатураларын кире алды. Яшерен сайлау нәтижәләрен игълан иткәннән соң, Рәзил Зәйдүлла өчен – 122, Рәмиә Аймәт өчен 74 кешенең тавыш бирүе билгеле булды.

Яңа рәис Р.Зәйдүлла корылтайга яңа идарә эгъзаларын игълан итте, анда барлыгы 27 язучы кергән. Идарә ачык тавыш бирү юлы белән расланды. Менә алар – Рәзил Вәлиев, Марсель Галиев, Рөстәм Галиуллин, Рәдиф

Гаташ, Лилия Гыйбадуллина, Нәбирә Гыймәтдинова, Рифат Жамал, Дания Зәйдүллина, Рәзил Зәйдүлла, Хәбир Ибраһимов, Ольга Иванова, Илсәяр Иксанова, Вахит Имамов, Камил Кәримов, Алия Кәримова, Зиннур Мансуров, Газинур Морат, Рүзәл Мөхәммәтшин, Әхәт Мушинский, Вакыйф Нуриев, Гәрәй Рәхим, Факил Сафин, Рәдиф Сәгъди, Рәзил Фәйзуллин, Гәрәп Хасәнова, Рифкатә Шаһиев, Луиза Янсуар.

ЧАЛЛЫДА МИЛЛИ ЧАРАЛАР

Чаллы шәһәренең Мулланур Вахитов исемендәге 2 нче гимназиясендә «Хәзерге чор шартларында рухи тормышыбызның үсешен тәмин итү: матбугат чаралары һәм татар телендә белем, тәрбия бирү мәсьәләләре» дигән темага түгәрәк өстәл оештырылды. Түгәрәк өстәлдә Чаллы шәһәренең татар мәктәпләре, сыйныфлары, татар балалар бакчалары һәм төркемнәрендәге проблемалар, аларны хәл итү юллары, мәктәп, балалар бакчалары белән милли матбугат элементен булдыру мәсьәләләре каралды.

Шуңа күрә шәһәрнең «Энергетик» мәдәният сараенда, тантаналы шартларда Татарстан Язучылар берлегенә һәм «ТАТМЕДИА» АҖ филиалы – «Мәйдан» журналының уртак премиясен – Татарстанның халык шагыйре, Габдулла Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты Илдар Юзеев исемендәге әдәби-иҗтимагый премияләргә тапшыру чарасы үтте. 2020 ел нәтижәләре буенча премиягә танылган шагыйрь Дәниә Хәйруллин, прозаиклар Айгөл Әхмәтҗалиева, Дилбәр Булатова (Башкортстан), эшмәкәр, «Трактесурс» җәмгыяте директоры Гамил Ахунов лаек дип табылды.

Өлеге чараларда Татарстан Дәүләт Советы Рәисе урынбасары, Татарстан Президенты каршындагы Татар телен саклау һәм үстерү мәсьәләләре комиссиясе рәисе Марат Әхмәтов, ТР Дәүләт Советының мөхәрриф, мәдәният, фән һәм милли мәсьәләләр буенча комитет рәисе Айрат Зарипов, ТР Дәүләт Советы депутатылары Камил Нугаев, Марсель Мингалимов, ТР Язучылар берлеге рәисе Рәзил Зәйдүлла, «ТАТМЕДИА» АҖ генераль директоры Ша-

мил Садыйков, ТР Язучылар берлеген Чаллы бүлеге житәкчесе, әлеге премияне гамәлгә куючы Факил Сафин, Татарстанның халык язучысы Марсель Галиев, күренекле шагыйрә Шәмсия Жһангирова, «Казан утлары» журналының баш мөхәррире Рөстәм Галиуллин, язучы, Илдар Юзеевның улы Салават Юзеев, танылган эшмәкәр, шагыйрь һәм композитор Фәнир Галимов, Татарстанның һәм Башкортстанның халык артисты Фән Вәлиәхмәтов һәм башкалар катнашты.

БЮСТ АЧЫЛДЫ

27 нче март – Халыкара театр көнендә, Кәрим Тинчурин һәм Татарстан урамнары чатындагы Кәрим Тинчурин паркында драматург, актёр һәм режиссёр Кәрим Тинчуринга бюст ачылды. Тантанада ТР Мәдәният министры урынбасары Дамир Натфуллин, ТР Президенты каршында мәдәниятне үстерүгә ярдәм итү фондының башкарма директоры Нурия Хашимова, ТР Язучылар берлеге рәисе, Татарстанның халык шагыйрә Рәзил Зәйдүлла, Казан Башкарма комитеты житәкчесе урынбасары Гүзәл Сәгыйтова, Россиянең һәм Татарстанның халык артисты Әзһәр Шакиров, Кәрим Тинчуринның якин туганы Фәрит Тинчурин, Татарстанның театр жәмәгәтчеләге, әдәбият һәм сәнгать эшелләре, әдиһнән ижатын сөюче күпсанлы тамашачылар катнашты. Бюст авторы – сынчы, Россия рәссамнар берлеге әгъзасы Рөстәм Габбасов.

ГАЛИМ ҺӘМ ОСТАЗ БӘЙРӘМЕ

Казан федераль университетында күренекле әдәбият белгече Фәтх Галимуллинга 80 яшь тулу уңаеннан «Милли сәнгать һәм әдәбиятларның үзара бәйләнеше контекстында татар әдәбияты һәм мәдәнияте» дип аталган халыкара фәнни-гамәли конференция узды. Конференция ачылышында галимгә мактау билгеләре, шул исәптән «Мактаулы остаз» билгесе дә ташырылды. Конференция эшендә галимнәр, язучылар, журналистлар, дәүләт оешмалары вәкилләре катнашты.

ӘДӘБИ ОЧРАШУ

Татар китабы йортында Татарстанның халык шагыйрә Рәзил Фәйзуллин белән «Жырларда – ил җаме» дип исемләнгән очрашу узды. Чара барышында шагыйрь яшьләрнең сорауларына җавап бирде, якин киләчәктә чыгачак китаплары турында сөйләде, шулай ук кунакларга милли музей фондыннан һәм Рәзил Фәйзуллинның шәхси архивынан

экспонатлар күрсәтелде. Әдәби очрашуда ТР Язучылар берлеге рәисе Рәзил Зәйдүлла, «Татар китабы» йорты директоры Айдар Шәйхин, язучылар, галимнәр, әдәбият сөючеләр, студентлар катнашты.

БАЛАЧАК ЖЫРЫ И БӘЙГЕСЕ ИГЪЛАН ИТЕЛДЕ

«Яна гасыр» телерадиокомпаниясенен «ШАЯН ТВ» телеканалы татар телендә балалар өчен жыр иҗат итүчеләрнең «Балачак жыры» дип аталган II бәйгесен игълан итте. Бәйгегең максаты – татар телендә балалар өчен жырлар иҗат итүче талантлы композитор һәм шагыйрьләрне ачыклау, аларга ярдәм итү, татар телендә язылган балалар жырларын популярлаштыру.

Бәйгедә композитор белән шагыйрь бер катнашучы булып санала. Нигезләмә буенча бер үк катнашучыга композитор да, шагыйрь дә буларак катнашырга рөхсәт ителә. Гаризалар кабул итү, сайлап алуның беренче этабы 2021 елның 30 апреленә кадәр үткөрелә.

ӨХМӨТ РӘШИТ УКУЛАРЫ

Буа районы Яна Чәкчәп урта мәктәбендә Өхмөт Рәшит исемендәге «Кояшлы ил» дип аталган V фестиваль үтте. Чарада якын-тирә район мәктәпләреннән жыелган укучылар төрле номинацияләрдә үзара көч сынашты. Аларның хезмәтен Казаннан шагыйрьләр Газинур Морат, Фирүзә Җамалетдинова, Галимжан Гыйльман, Рифат Җамал, Ленар Шәех, Рифат Сәлах, Ләйлә Хәбибуллина һәм Фәнил Гыйләжев бәяләде.

РӘХМӨТ ХАТЫ

Казакъстанның Казандагы генераль консулы Жанболат Мурзалин Татарстанның Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты, язучы Лирон Хәмидуллинга Казакъстан Республикасы мәдәният һәм спорт министрының рәхмәт хатын тапшырды. Әлеге бүләк белән ул казакъ язучысы Абай Кунанбаевның 175 еллык юбилее үткәрүдә актив катнашуы һәм халыкара мәдәни багланышларны ныгытуы өчен бүләкләнде.

4 мартта татар язучысы, галим һәм күренекле жәмәгәт эшлеклесе, техник фәннәр докторы **Зәки Зәйнуллин** вафат булды. Аңа 87 яшь иде. Ул 5 мартта туган ягында – Башкортстанның Стәрлебаш авылы зиратында җирләнде.

Сәхифәне Фәнил ГЫЙЛӘЖЕВ әзерләде.

В ЭТОМ НОМЕРЕ:

«135 лет со дня рождения Г.Тукая»: стихи Р.ФАЙЗУЛЛИНА, Р.ХАРИСА, М.АГЛЯМА, Р.ГАТАША, Р.ВАЛИЕВА, Х.АЮПА, Г.МУРАТА, Г.БАТТАЛОВОЙ, А.СУФИЯНОВА, С.ЯКУПОВОЙ, Б.ИБРАГИМА.

Интервью Р.ГАЛИУЛЛИНА с заместителем председателя Государственного Совета Республики Татарстан М.АХМЕТОВЫМ.

«Проза и поэзия»: роман Р.САГДИ «Алло, кто это?!», автобиографическая повесть Ф.ГАЛИМУЛЛИНА «На поясе жёлтый ремень», поэтический рассказ Л.ЗУЛКАРНАЯ «Сапог Едигея»; стихи Л.ШАЕХА.

Литературный конкурс «Ах, милей родной народ!»: повесть А.ГАРАЕВОЙ-АКЧУРА «Парень из Стамбула»

Фоторепортаж из XIX съезда Союза писателей Республики Татарстан.

«Свет памяти»: стихи Р.АХМЕТЗЯНОВА.

«Бесценные голоса»: посвящается 80 летию Р.АХМЕТЗЯНОВА и 90 летию Р.ГАРАЯ. Рубрику ведет Н.АКМАЛ.

«Кандидаты на государственную премию имени Г.Тукая»: статьи Т.ГАЛИУЛЛИНА и Л.ГИБАДУЛЛИНОЙ.

«135 лет со дня рождения Г.Тукая»: статья Н.ТАИРОВА.

«Книжное обозрение»: статья Д.ЗАГИДУЛЛИНОЙ.

«Детская библиотека»: стихи Й.ШАРАПОВОЙ.

«Перепись населения – 2021»: статья И.ЗАГИДУЛЛИНА.

Дневник общественно-культурной жизни.

На наших обложках: памятник Г.Тукаю в г.Казани. Фото И.Мухамадиярова; поэтесса Й.Шарапова.

IN THIS ISSUE:

«135th anniversary of G.Tukay»: poems by R.FAYZULLIN, R.KHARIS, M.AGLYAM, R.GATASH, R.VALIEV, H.AYUP, G.MURAT, G.BATTALOVA, A.SUFIYANOV, S.YAKUPOVA, B. IBRAHIM.

Interview by R.GALIULLIN with the Deputy Chairman of the State Council of the Republic of Tatarstan M.AKHMETOV.

«Prose and poetry»: novel by R.SAGDI «Hello, who is this?!», autobiographical novel by F.GALIMULLIN «The yellow belt worn on the waist», poetic story by L.ZULKARNAYA «The Boot of Edigeя»; poems by L.SHAEKH.

Literary competition « Ah, dear native people!»: story by A.GARAYEVA-AKCHURA «The Guy from Istanbul»

Photo report from the XIX Congress of the Union of Writers of the Republic of Tatarstan.

«Light of Memory»: poems by R.AKHMETZYANOV.

«Priceless Voices»: dedicated to the 80th anniversary of R.AKHMETZYANOV and the 90th anniversary of R.GARAY.

The column is led by N.AKMAL.

«Candidates for the State Prize named after G.Tukay»: articles by T.GALIULLIN and L.GIBADULLINA.

«135th anniversary of G.Tukay»: article by N.TAIROV.

«Book Review»: article by D.ZAGIDULLINA.

«Children's Library»: poems by Y.SHARAPOVA.

«Population Census-2021»: article by I.ZAGIDULLIN.

Diary of social and cultural life.

On our covers: monument to G.Tukay in Kazan. Photo by I.Mukhamadiyarov; poetess Y.Sharapova.

Тышыктагы сурәтләр

Тышылыкның беренче битендә: Нурлы Тукай.
И.Мөхәмәдияров фотосы.

Тышылыкның дүртенче битендә: шагыйрә Йолдыз Шәрапова.